

MAGYAR SZEMLE

GRANASZTÓI GYÖRGY, JESZENSZKY GÉZA, HAAS GYÖRGY ANTALL JÓZSEF-
RŐL – HUBAY MIKLÓS ÉS HORVÁTH ISTVÁN ILLYÉS GYULÁRÓL – KUN
MIKLÓS: VESZTESEK KONGRESSZUSA – AZ ÖREG SZTÁLIN – ERŐS
VILMOS: SZABÓ ISTVÁN „ELLENTÖRTÉNELMEI” – ZIMÁNYI MAG-
DOLNA: GYÖRGY DÉNES PITTSBURGHI MAGYAR TERME – VÁRNAGY
ILDIKÓ: KOREOGRÁFIA SZABADOS GYÖRGY ZENÉJÉRE – GRÓH
GÁSPÁR KÓS KÁROLY, CSABA LÁSZLÓ BOD PÉTER ÁKOS KÖNYVÉRŐL

A MAGYAR SZEMLE EBBEN AZ ÉVBEN 20 ESZTENDŐS!

*

2012-től lapunk ára: 780 Ft.

Köszönjük támogatóinknak adójuk 1%-át. Kérjük, hogy idén is támogassák a lapunk kiadását biztosító Magyar Szemle Alapítványt. Adószám: 18055067-2-42

*

2011 januárjától jelenik meg a *Hungarian Review*, a *Magyar Szemle* angol nyelvű „testvérlapja”. A két folyóirat együttműködését nemcsak a főszerkesztő, Kodolányi Gyula személye, hanem a szerzők és cikkek kölcsönös jelenléte is biztosítja. A *Hungarian Review* megvásárolható a *Magyar Szemle* szerkesztőségében is. Kedvezményes ára 800 Ft.

*

A MAGYAR SZEMLE A VILÁGHÁLÓN

<http://www.magjarszemle.hu>

DRÓTPOSTACÍMEINK

Főszerkesztő: kodolanyigyula@magjarszemle.hu

Szerkesztőség: msza@magjarszemle.hu

Terjesztés: msza2@magjarszemle.hu

FOGADÓÓRÁK: Kedden 13–15 óráig, illetve megbeszélés szerint.

A FOLYÓIRATOT kiadja a Magyar Szemle Alapítvány. A Magyar Szemle Alapítvány igazgatósága: Bod Péter Ákos, dr. Borostyánkői Mátyás, Entz Géza, Granasztói György (elnök), Jeszenszky Géza, Kodolányi Gyula Szabados György

E SZÁMUNK TÁMOGATÓI

OTP Bank Nyrt.

Batthyány Lajos Alapítvány

Emberi Erőforrás Minisztérium

Szövetség a Polgári Magyarorszáért Alapítvány

Nemzeti Kulturális Alap

Richter Gedeon Nyrt.

MAGYAR SZEMLE

Főszerkesztő: Kodolányi Gyula

Szerkesztőbizottság: Borbándi Gyula,
Czakó Gábor, Horkay-Hörcher Ferenc, Kulin Ferenc,
Mellár Tamás Szabados György

Olvasószerkesztő: Sebestyén Ilona Rovatvezető: Gróh Gáspár
Képszerkesztő: Csejdy Virág Tördelőszerkesztő: Dombi Viktória
Korrektor: Kiss István

ÚJ FOLYAM XXI.	5-6. SZÁM	2012. június
Granasztói György	Egy gondolat az időszerű Antall Józsefről	3
Jeszzenszky Géza	Antall, a külpolitikus. 2. rész	8
Haas György	Az első interjúk – Antall József Bécsben 1988-ban	38
Tüskés Anna beszélgetése		
Hubay Miklóssal	Illyés Gyula Mondello-díja	46
Horváth István	„Cselekedtem, tehát hibáztam vagy hibázhattam”. Adalékok Szombathe- lyi Ferenc Illyés Gyulának írt leveléhez	61
Kun Miklós	Vesztesek kongresszusa	74
Somorjai Ádám	Mindszenty bíboros hercegprímás levelei Johnson elnökhöz, 1963–1968	88
Erős Vilmos	Szabó István „ellentörténelmei” az 1950-es években	98
Szmodis Jenő	A szociálpszichológia és a jog néhány összefüggéséről	120
Zimányi (Györgyi) Magdolna	A Pittsburghi Egyetem Györgyi Dénes által tervezett magyar terme	136
Várnagy Ildikó	Koreográfia Szabados György „Esküvő”-jére	155

KÖRKÉP

Gróh Gáspár	Szikrák és vonzás. Kós Károly levelei feleségéhez	163
Csaba László	A leszakadás és úttévesztés krónikája. Bod Péter Ákos könyvéről	173
Tóth Klára	Csak a szél	178
Kubinszky Mihály	Gustave Eiffel és Feketeházy János	180
Fáy Zoltán	Lux in Arcana	185
Papp László	Új magyar állampolgárok Connecticutban	188
Gróh Gáspár	Velünk élő hazugságok	190
Bod Péter Ákos	A Malév kemény földet érésének tanulságai	198
	Pályázat	204
SUMMARIES		207
E SZÁMUNK SZERZŐI		211

E számunkat a Pittsburghi Egyetem magyar termének képeivel és Várnagy Ildikó koreográfiafotóival illusztráltuk. A címlapon Festett üvegablakok Mátyás király és II. Rákóczi Ferenc fejedelem ábrázolásával, Lewis Diera műve (1956) *Lawrence Laude* felvétele.

otpbank

EGY GONDOLAT AZ IDŐSZERŰ ANTALL JÓZSEFRŐL

Pár hete volt huszonkét éve, hogy az 1948 utáni első demokratikus kormányunk, az Antall-kormány megkezdte működését. És nemrég ünnepeltük Antall József születésének 80. évfordulóját.

A nagy ügyek helyett legyen szabad most egy személyes emlékekkel kezdenem gondolataimat. 1991. december 16-án került sor Magyarországnak európai uniós társulási szerződésének aláírására Brüsszelben. Az eseményre népes delegáció utazott ki, élén Antall József miniszterelnökkel. A különrepülőgép este indult vissza Budapestre, a repülőtérre magam is kikísértem, sőt az utastérbe is felmentem, ahol a személyzet pezsgőt kínált, a kapitány pedig bejelentette, hogy a nagy eseményre való tekintettel a Malév elengedi a különrepülőgép árát. Közeledett a karácsony, hazatérni szándékozó fiamat is felkönyörögtem az utaslistára. Később, a betonon állva, Szász Iván követ kollégámmal ketten integettünk búcsút a gépnek, amely fordulás közben, nagy szélroham kíséretében némi kerozint is fújt ránk. Fenn nagyjából ekkor vagy valamivel később kiderült, hogy Budapestben hóvihar van, ezért valószínűleg majd csak Bécsben lehet leszállni. Az út végére azonban elsimultak a gondok, és a delegáció rendben megérkezett Budapestre. Történetem lényegét azonban fiam mondta el napok múlva. Útközben szerényen meghúzódva ült a kuckójában, amikor fölle hajolt a Miniszterelnök, és azt kérdezte, hogy hol lakik. Továbbá hogy hogyan kell arra menni. Aztán azon töprengett fennhangon, hogy kikkel fogja majd egy autóba irányítani, miután Bécsben leszálltak.

Antall József igencsak összetett lényének egyik különleges vonása volt megfigyelésem szerint az az érzékenység,

amely váratlanul nyilvánult meg, és a környezetét is nemegyszer zavarba ejtette. Nem volt magától értetődő, hogy egy igencsak nehéz nap után azzal foglalatосkodjon, ki hogyan jut majd haza Bécsből. Vagy hogy valamelyik fontos esemény végén odalépjen a gépkocsivezetőhöz, a titkárnőhöz, a szakácshoz, és megköszönje a segítségét. Esetleg az adott helyzethez igazodó, ismeretlen anekdotát mondott el. Visszapillantva az elmúlt húsz év politikai közéletére, az első, ami az ember eszébe jut, hogy politikusként ez a fajta érzékenység talán inkább fájdalmak és problémák kiváltója lehetett számára, mint hasznos. Tovább gondolkodva az ötlük fel, hogy az embert nehéz könnyen és gyorsan megítélni erős jellemvonása alapján.

A fordulat utáni első magyar Miniszterelnöknek számtalan problémával kellett szembenéznie, amelyek utólag visszatekintve egy legalább három kiterjedésű térben helyezkedtek el. A parlamenti demokrácia rekonstrukciója, a patrióta nemzetépítés és az euroatlanti csatlakozás határozta meg azt a mozgásteret, amelyben választ kellett találni a gazdaság, az intézményrendszer, a külkapcsolatok teljes újjászervezésére. Ebben a keretben helyezkedett el a szomszédságpolitika és a határon túli magyarság sorsa, csakúgy, mint például a szociálpolitika, a kultúra és az oktatás megörökölt nehézségei, a gazdasági-politikai stabilitás megteremtése, a kétharmados törvények nagy száma és az új törvénykezés, az új pártstruktúrák stb.

Minél gazdagabb és sokrétűbb ez a felsorolás, annál jobban eltereli a figyelmet a lényegről, amelyet legegyszerűbben az emberi tényezőnek lehetne nevezni. A feldolgozatlan második világháborús vereség és a milliós embervesztés nem kevésbé elfojtott tragédiája, benne a vészkorszakkal, a rémségekre épülő diktatúra, 1956 és mindaz, ami utána következett, az illegitim Kádár-rendszer fénykora és omladozása – az Aczél-korszak beivódása a zsigerekbe, mindez a politika és a közélet terén végzetes következménnyel

A TEREM A TÁBLÁVAL ÉS AZ ÜVEGES SZEKRENNYEL
Pittsburgh University Library Archives

járt. Az egyik leghíresebb szovjet disszidens, Alekszandr Zinovjev *Homo sovieticus* című könyvének hősei népesítették be az országot, mint jól tudjuk, több mint nyolcszázezer párttag volt a változások előestéjén. Az „ami a tiéd, az enyém, ami az enyém, ahhoz semmi közöd” világa volt ez, a rettegés világa az egyéni felelősségvállalástól, a hatalom óhajai kritikátlan végrehajtásának világa, amelyben, talán emiatt is, az alkoholizmus nemzeti sport lett, s amelyben virtusnak az számított, ha valaki kimondta, hogy „kis pénz, kis foci”. Az ún. rendszer legfontosabb hozadéka nem a beomlása volt és nem is az a valamije, amit rendszernek volt szokás nevezni, hanem maga az ember. A szocialista ember volt az eszmény. A homo sovieticus volt ennek a negatív előjele. Mindaz, amivé ez az eszmény silányult. Mert ez volt a legnyomorultabb ember. Az utolsó. A minden eszménytől, minden erkölcsi vágytól megfosztott, de táplált, ellátott, úgy-ahogy gondozott, kitarított, puhább és keményebb diktatúrák karámjaiba szorított lény.

Természetesen nem a magyar ember genetikai elfajzásáról van itt szó, hanem egy elharapódzott gondolkodásmódról, amelynek egyébként sokan gyorsan hátat is fordítottak a változás után, másokra pedig eleve kevésbé hatott. Antallnak talán ez a gondolkodásmód lehetett a legnagyobb ellenfele.

Az Antall-hagyomány, sőt -mítosz egyik gyakran hangoztatott eleme, hogy tudatosan készült a politikai szerepre, mert gyerekkora óta politikus akart lenni, ám a körülmények ezt nem tették lehetővé. Tehetségét, rátermettségét és maradandó érdemeit szerény meggyőződése szerint az igazolja, hogy valójában nem tudhatta, mire vállalkozik. A politikusi pályafutás olyan titkai ezek, amelyek nagy formátumú szereplő esetében váltják ki a töprengő érdeklődést.

Ma Antall Józsefről részben sértett és frusztrált kortársak fejtegetései keringenek, részben, és gyakrabban, politológiai elemzések, amelyek a mai politikai helyzet és kérdések szemszögéből párhuzamokat vonnak, erőltetnek. Akkor, a változások idején, a táguló repedések látványa volt a meghatározó, továbbá a vágy, hogy ezeket tágítani kell, amennyire lehet, vakmerően, nem számolva a következményekkel. Így vetette magát Antall a politikába, amelyhez erősen vonzódott, sokat tudott róla, sőt felnőtt emberként megélte a titkosszolgálat alapos érdeklődését is személye és családja iránt, ám nem volt gyakorlati tapasztalata benne. Nem is lehetett, mert a politika új világa éppen vele kezdődött. Ismeretségi köre bámulatos volt, a közéletbe penderült személyek többségéről fontos dolgokat őrzött az emlékezetében. A helyzetek voltak újak. Ezek megoldása kívánta a különleges elszántságot és érzékenységet, érzelmi fogékonyságot, és a magyar konzervatív középosztály erkölcsi-kulturális hagyományát mint alapot, háttérret. Kormányzásának egyre nagyobb próbatételei abból fakadtak, hogy rendkívüli képességei mennyiben tették lehetővé a kiszámíthatatlanul hullámzó közeg, az új és új, gyakran ismeretlen és rossz ar-

cukat mutató régi-új ismerősök cselekedeteinek ellensúlyozását, előrelátását és kezelését.

Antall József kormányzása a múlt része lett, történelem, sokaknak örökség. Nem indokolt a politológiai párhuzamok keresése még akkor sem, ha ki lehet elemezni, hogy mi él tovább máig abból a korszakból. Ma azonban még meglehetősen felszínes mindaz, amit erről olvasni lehet. Másrészt azonban Antall karakteréről olyan személyiségjegyek emléke maradt fenn, melyek most is gondolkodóba ejtenek.

Nagy formátumú közéleti szereplőkről például gyakran el lehet mondani, hogy különleges lelki érzékenységük nem szokványos iróniával párosul. Érzékenység és ironia nélkülözhetetlen a mélyebb önismerethez és a körülmények, a társadalmi elesettség, kiszolgáltatottság finom megértéséhez. Amitől már az erény sem áll távol. Antall és a hozzá mérhetőek ma is viszolyognak az önmutogatástól, még a folyamatosan rájuk irányuló reflektorfényben is. Ami összefügg az említettekkel. Talán nem elhamarkodott állítás, hogy az eddig felsorolt tulajdonságok konzervatív jellemet sejtetnek. Konzervativizmusa értékválasztás volt a „homo sovieticus” értépusztításával szemben. Létezhet tehát élő kapcsolat vele és az ő korszakával, mert nagyon sok ember szemében ma is ingerlően ellenszenves az önzések gondolkodásmódja. Az önzések gondolkodásmódja pedig sok szálon szövődik a látszólag elfelejtett Kádár-korhoz.

GRANASZTÓI GYÖRGY

ANTALL, A KÜLPOLITIKUS

2. rész

Nemzetpolitika: üzenet a határon túliaknak

„A nemzetpolitikai szemlélet. Egy ország problémáinak a nemzet egészének szemszögéből való vizsgálata és a nemzeti elkötelezettség nem áll ellentétben a másik nemzet tiszteletével” – olvasható Antall Józsefnek a *Magyarság és Európa* című nemzetpolitikai szemle 1992-ben megjelent kötetéhez írt előszavában.

Több mint negyven év után Antall hozta vissza a politikai szótárba a nemzetpolitika kifejezést,¹ vagyis az összmagyarságban gondolkodást, a nemzeti érdekek következetes érvényesítését a szomszédsági kapcsolatokban és a regionális politikában. A nemzetpolitika egyrészt külpolitika: a kisebbségbe került magyar közösségek ügyének beemelése a magyar külpolitika célrendszerébe. De belpolitika is: a határainkon kívül élő magyarok támogatása az anyaországban. Minthogy a nemzetpolitikának az egész kormányzati munkát át kell hatnia, ennek összehangolására hozta létre a miniszterelnök 1990 júniusában – a korábbi Nemzetiségi Titkárság utódaként – a Határon Túli Magyarok Titkárságát, s ez alakult át 1992-ben a Határon Túli Magyarok Hivatalává. A nemzetpolitikát szolgálták az akkoriban létrejött alapítványok is, elsősorban az Illyés Alapítvány és a Kézfogás Alapítvány. A magyar nemzet szellemi egységének megőrzésére és kultúrájának erősítésére jött létre – ugyancsak az Antall-kormány idején, a miniszterelnök teljes támogatásával – a műholdról egész Európában és a Közel-Keleten (sőt, azóta a tengerentúlon is) fogható Duna Televízió.

A Közép- és Kelet-Európában egymás mellett, sok esetben egymást átfedve, keverten élő népek és etnikai szigetek békés és harmonikus együttélése Európa békéjéhez és biztonságához elengedhetetlen. A nemzetállamként viselkedő többnemzetiségű országokban a nemzeti kisebbséget alkotó népcsoportok létükben érzik magukat fenyegetve, mivel nemcsak alapvető jogaikat sértették meg rendszeresen, de a II. világháború után sokuk sorsa a kitelepítés lett, azóta pedig az asszimiláció tizedeli soraikat.² Az 1919-ben született kisebbségvédelmi egyezmények céljukat csak kis mértékben érték el. A II. világháború után a győztes hatalmak – a kisebbségi sérelmeket ürügyként felhasználó náci politikára emlékezve – ezeket a szerződéseket elejtették. Az ún. szocializmus évtizedeiben belső telepítésekkel, az iparosítással számos térség nemzetiségi összetételét mesterségesen megváltoztatták, miközben a teljes politikai jogfosztottság következtében a kárvallottak még tiltakozni sem tudtak.

A megpróbáltatásoktól súlyosan érintett magyar nemzeti kisebbségek a rendszerváltozástól helyzetük radikális megváltozását remélték.³ A kormányprogram világosan és minden jóhiszemű megfigyelő számára megnyugtató módon fektette le Magyarország szomszédsági politikájának alapelveit. „A közép- és kelet-európai változások kezünkbe adták a nagy lehetőséget, hogy megszüntessük, vagy legalább jelentősen enyhítsük az itt élő népeket régóta szembefordító ellentéteket. A függetlenné váló nemzeteknek szabad kapcsolatokat kell kialakítaniuk egymással, az államhatárok ne akadályozzák a személyek, az információk és az eszmék szabad áramlását. Bízunk abban, hogy egyetlen szomszédunknak sem lesz szüksége a jövőben a magyarságra mint összetartó ellenségképre. Az összeurópai együttműködés velejárója az intenzív regionális együttműködés, erre törekszünk valamennyi szomszédunkkal. A föderáció felé haladó Európában ugyanakkor éppen a regionalizmus biztosíthatja a nemzeti sajátosságok megőrzését. [...] Kisebbségi politi-

kánk fő célja az emberi jogok, s ezeken belül a kisebbségek jogainak érvényre juttatása határainkon kívül és határainkon belül egyaránt. Tekintettel arra, hogy a magyarság egyharmada határainkon kívül él, a magyar államnak különleges felelőssége a magyar nemzet mint kulturális és etnikai közösség megmaradásának támogatása mindenütt. Ezért állunk ki – a fennálló nemzetközi szerződések tiszteletben tartásával, azok szellemében – a határainkon kívül élő magyar közösségek önrendelkezési jogának megtartása mellett, a szomszéd államok kormányainak kinyilvánított ígéreteivel is összhangban. Ideje, hogy a nemzeti kisebbségek valóban az országok közötti barátság legfontosabb hídját alkossák, de ezt csak a jogaikat és méltóságérzetüket visszanyert közösségek láthatják el. Ebben a tiszta törekvésünkben számítunk a demokratikus államok kormányainak és közvéleményének támogatására éppen úgy, mint az európai és a nemzetközi szervezetek politikai segítségére.”⁴

Antall Józsefet a határon túli magyarság örökre a szívébe zárta emlékezetes, 1990. június 2-án, az MDF III. országos gyűlésén elhangzott, még itthon is annyiszor félreértett vagy szándékosan félremagyarázott kijelentésével: „Törvényes értelemben, a magyar közjog alapján minden magyar állampolgárnak, ennek a tízmilliós országnak a kormányfőjeként – lélekben, érzésben tizenötmillió magyar miniszterelnöke kívánok lenni.”⁵ Vajon túllépett-e ezzel a magyar alkotmányba az 1989-es kerekasztal-tárgyalások eredményeként (nem kis mértékben éppen Antall szorgalmazására) beillesztett felelősségvállalás elvén („a Magyar Köztársaság felelősséget érez a határain kívül élő magyarok sorsáért”)? Nem, e mondat csak eme elv megerősítését és gyakorlattá tételét ígérte. Jóval kisebb feltűnést keltve a gondolat benne volt a fent idézett kormányprogramban is. Az emlékezetes mondatból a bel- és külföldi politikai ellendrukkerek a magyar irredentizmus, a szomszéd államokkal szembeni területi követelések programját olvasták ki. Jó adag rosszhi-

szeműsége volt ehhez szükség,⁶ valamint a miniszterelnök mondatának hiányos, pontatlan idézésére. Közép-Európában a nemzet fogalma hagyományosan nem az államhoz, hanem a nyelvhez, a kultúrához, a történelemhez kapcsolódik, így Antall egy kézenfekvő tényhez (a magyar nemzet létszáma jóval meghaladja a magyar állampolgárokét) csak annyit tett hozzá, hogy gondolkodásában, politikájában mindig jelen lesznek a Magyarország határain kívülre kényszerült, magyar nyelven beszélő, magukat továbbra is magyarnak valló milliók. Márpedig erre nagy szükség volt, mert a kommunizmus évtizedei alatt a hivatalos magyar politika nem törődött velük, jórészt még a hazai iskolai oktatásból is száműzte őket, ezzel is hozzájárulva sorsuk mostohaságához. Sütő András temetési beszédében így idézte ezt fel: „Mondta ezt közel fél évszázaddal a letűnt magyar politikai vezetés szintjén elárult, nemzetközi szinten is közönnyel szemlélt, kisebbségi sorban vergődő magyar nemzeti közösségek védelmében. [...] Elment, de mi tudjuk, hogy mindörökké velünk marad. Velünk marad a világ magyarságának nemzetközi létküzdelmében.”⁷ Antall világossá tette, hogy Magyarország támogatni fogja a határain kívül élő magyarokat a megmaradásért folytatott küzdelmükben. A második világháború és a kommunista uralom következtében a határainkon kívülre került magyar népesség ugyanis abszolút számban majdnem egymillióval, arányát tekintve pedig még aggasztóbb mértékben megfogyatkozott,⁸ s ez a teljes megsemmisülés veszélyét vetette föl. A határontúli magyarok 1990-től a politikai pluralizmus eszközeivel élve, magyar pártokba tömörülve, az adott országok parlamentjében és a helyi önkormányzatokban küzdenek jogi, politikai és gazdasági helyzetük javításáért – lényegében fennmaradásukért és jövőjükért. E törekvéseik támogatását Antall József és kormánya az egyik legfontosabb nemzeti célnak tekintette.

A „lélekben tizenötmillió magyar miniszterelnöke” kifejezés tehát a kormányprogram idézett részének a tömör

összefoglalása volt. Azt üzenté a határokon kívül rekedt magyar közösségeknek, hogy vége annak az időszaknak, azaz a kommunizmusnak, amikor a magyar haza látszólag leírta őket, amikor sem erkölcsi, sem gyakorlati segítséget nem nyújtott nekik, s amikor a fejük fölött barátkozott, iszogatót és vadászgatott elvtársi egyetértésben az őket elnyomó vezetőkkel.⁹ Románia, valamint az akkor még létező Csehszlovákia, Jugoszlávia és a Szovjetunió magyarsága azonnal meghallotta e mondatot, erőt merített belőle, a szomszédos fővárosokban ugyanakkor sokan felkapták a fejüket, s az újjáéledő magyar területi követelések rémével kezdtek riogatni saját közvéleményüket és a világ kormányait. A kritikus mondatból a „lélekben, érzésben” szavakat sok esetben tudatosan kihagyó hazai és nemzetközi sajtó is elősegítette ezt, néhány hazai politikus közreműködésével.¹⁰ Szerencsétlen és káros gyakorlat vette kezdetét: a magyar politikai élet szereplői egy alapvető nemzeti ügyben egységes fellépés helyett azt a látszatot keltették, hogy van egy radikális, szélsőséges, nacionalista külpolitikai irányvonal, amely a szomszédokkal szemben a konfrontáció, netalán a konfliktus útját követi, s emellett létezik egy ezzel szemben álló, megegyezésre törekvő irányzat. Külföldön akkoriban kezdtek sokan azt hinni, hogy az Antall-kormány az előbbinek, ellenzéke pedig az utóbbinak a képviselője. A vitatott mondat elhangzását követően azonban a magyar miniszterelnök szavainak pontos idézésével és az imént összefoglalt háttér bemutatásával elértük, hogy külföldi partnereink döntő többsége megértette: nincs másról szó, mint arról, hogy az újjászületett Magyarország bel- és külpolitikájában vállalni fogja a trianoni békeszerződésben a szomszédos országokhoz csatolt magyar közösségek támogatását.

A magyar kormány álláspontjának szilárd elvi alapja is volt. Nemcsak a határainkon kívüli magyar kisebbségek jogait tartottuk fontosnak, hanem minden más nemzeti kisebbségét is. Ahol azonnal változtatni lehetett az addigi

gyakorlaton, az a hazai nemzeti kisebbségek kezelése volt. A kormányfő kezdeményezésére már 1990 szeptemberében létrejött a Nemzeti és Etnikai Kisebbségek Hivatala, élén egy német nemzetiségű szakember-politikussal (Wolfart Jánossal),¹¹ s megkezdődött a hazai kisebbségek kollektív jogain alapuló kisebbségi törvény kidolgozása.

Itthon és külföldön nem kevesen már Trianon vagy a szomszédos országokhoz került magyar közösségek pusztá említését is irredentizmusnak, határ-felülvizsgálati törekvésnek hitték, legalábbis annak állították be. Antall szavai és tettei egyaránt cáfolták e vádat, de gyakran hangsúlyozta, többek között az újjászervezett Magyarok Világszövetsége kongresszusán 1992. augusztus 20-án is, hogy a békeszerződés igazságtalanságai még mindig fájnak, s orvoslást kívánnak. „Ki vonhatja kétségbe azt, hogy fájdalmat okozott ennek a népnek és ennek az országnak az első világháborút követő trianoni békeszerződés? [...] Fájdalmat okoz, mert kulturális szétszabdalást jelentett. Családonként mindenkinek fájdalma van, mert elszakadt a testvéreitől, vagy elszakadt a szülőföldjétől. Nehezen emészti meg egy ország minden harmadik magyarnak a határon túlra kerülését. [...] Hazug embernek tarthatnának bennünket a másik oldalon állók, ha erre egy magyar ember azt tudja mondani: [...] számomra közömbös. [...] Lemondtunk a határok megváltoztatásának erőszakos politikájáról. A Helsink-i Záróokmányban és a Párizsi Charta aláírásával ezt az elvet elfogadtuk Európa többi népével. De ehhez az elvhez szorosan hozzátartozik az is, hogy nem lehet sem az emberi jogokat, sem az önrendelkezési jogot a nemzeti kisebbségi jogok védelme nélkül elfogadni. Ne mondja senki, hogy a kisebbségi kérdés belügy. [...] Amikor kimondjuk a történelmi igazságtalanság tényét, egyidejűleg kimondjuk azt a politikai alapkövetelményt is: együtt jár egy új Európával, egy új világrenddel az, hogy a nemzeti kisebbségek emberhez méltón kell hogy éljenek. [...] Ha ezt így nézzük, akkor sanda módon senki sem gya-

núsíthat bennünket állandóan azzal, hogy félni kell tőlünk. Ahányszor hallom ezt a megjegyzést egyes politikusoktól, [...] mindig megkérdem: nem szégyellik magukat, hogy félnek? Mitől félnek? Szomszédságunkban mindegyik ország hadserege a többszöröse a miénknek! Ne használják fel sehol országok összetartására, népek félrevezetésére a magyarságot mint ellenségképet!”¹²

Vajon rejtett irredentizmus így beszélni? Joggal keltett a szomszéd államok kormányaiban aggodalmakat és bizalmatlanságot a tizenötmillió magyarban gondolkodó politika? Révész Sándor „lelki irredentizmus”-sal vádolta Antallt. Elismerte ugyan, hogy e tájon erre nemcsak joga, hanem sok oka is van az embernek, de e tény kimondását – legalábbis egy politikus részéről – megengedhetetlennek tekintette, s Kiss Gy. Csabára, az MDF egyik alapítójára hivatkozott, aki ugyancsak helytelenítette Antall fogalmazását.¹³ Egy szlovákiai magyar újságíró azt emelte ki, hogy a kormányfő kijelentése nem aktuális politikai célokat szolgált: „Antall József, a néhai magyar miniszterelnök volt az utolsó magyar jobboldali politikus, aki primitív aktuálpolitikai megfontolások nélkül ontott könnyet Trianon miatt. E mondat három kulcsszava: »aktuálpolitikai megfontolások nélkül«. Ő is siratta a Zágontól Dévényig és a Tátrától Fiuméig terjedő országot, de valahogy úgy, ahogy azt 1526 után úgy nyolcvan évvel valamelyik, a három részre szakított ország majdani egyesülésében reménykedő vándorpoéta tehette.”¹⁴ Igaza van a szerzőnek, hogy Antallnak – mint minden nemzetben gondolkodó magyarnak – fáj a történelmi ország eltűnése, és a fájdalom kifejezése vagy a kisebbségi jogok számonkérése nem pillanatnyi politikai célokat szolgált. Negyvenévi kommunista agymosás után ezzel a témával szavazatokat inkább veszíteni, mint nyerni lehetett, amint ezt a 2004-es népszavazás is igazolta. A határon túli magyarok védelmét képviselni egyszerűen kötelesség. Ahogy a baloldal által is nagyra tartott Bibó István – egyébként az Antall család régi

barátja – megfogalmazta: „Magyarország a létrejött békeszerződést, bármilyen súlyos legyen is, ha egyszer aláírta, hiánytalanul teljesíteni fogja. Nem volna őszinte, ha úgy tenne, mint aki lelkes hívévé vált a békeszerződés súlyos rendelkezéseinek. De nem fog ideológiát vagy propagandát csinálni a határok megváltoztatásából, és nem fog olyan politikát folytatni, amely a maga területi sérelmeinek az orvoslása érdekében nemzetközi válságokra vagy katasztrófákra spekulál, hanem fenntartás nélkül berendezkedik a békeszerződés által teremtett állapotra. Egyetlenegy fenntartásról azonban nem tehet le: nem adhatja fel a magyar kisebbségek sorsával szemben való politikai érdekelttségét.”¹⁵ Nemzetpolitikai felfogásával Antall a 20. század legjobb magyar hagyományait követte.

A tájékozott megfigyelők tudták (vagy a későbbiekben tapasztalták), hogy Antall és kormánya a nemzetközi joggal és az európai gyakorlattal összhangban álló megoldásokkal kívánta orvosolni az akkori Európa legnagyobb létszámú nemzeti kisebbségének jogos panaszait. A magyar kormány a kisebbségi jogok teljes körű biztosításában látta valamilyeni etnikai jellegű konfliktus ellenszerét, összhangban a nemzetközi közösség kinyilatkoztatott elveivel. Akkoriban még nagyon komolyan vettük a nemzetközi ajánlások jelentőségét, s erősen bízunk az Európa Tanács normáiban és jogi mechanizmusában.

A szomszédos országok magyar politikusaival informális keretek között rendszeresen találkozott, ez tekinthető a MÁÉRT elődjének. Ezeken a találkozókon, vagy a kisebbségi problémákról különféle fórumokon szólva, Antall messzemenően tiszteletben tartotta a határontúli magyar pártok autonómiáját. Inkább tőlük várt javaslatokat, kezdeményezéseket, semmint rájuk tukmálta volna saját elgondolásait. Nem is volt akkor vita a célokról; egyértelmű volt, hogy a megoldás az egyéni és a közösségi kisebbségi jogok megadása, s ennek optimális kerete az autonómia. „A ki-

sebbségi jogok jelenlegi érvényesülése nem más, mint egy évszázados területi autonómia modern megfogalmazása és érvényesítése” – fejtette ki Antall Dél-Tirolról Sárközy Péter római egyetemi tanárral beszélgetve.¹⁶ Kelet-Közép-Európa kevert lakosságú államai esetében elítélte az egységes nemzetállam eszméjét, mivel az csak a kisebbségek elűzésével, erőszakos beolvasztásával és a népességi arányok mesterséges megváltoztatásával valósítható meg. Figyelmeztető volt, hogy a legtöbb elcsatolt városban 1990-re már eltűnt az egykori magyar többség. Az általános emberi jogokon túli nemzetiségi kisebbségi jogok Antall szerint a nemzetek önrendelkezési jogából fakadnak.¹⁷ A nemzetpolitika elveinek és a konkrét javaslatok kidolgozására, Nyugaton élő magyarok bevonásával rendszeresen ülésező pártközi informális fórumot hozott létre (KENF), ezen Antall megbízásából általában én vettem részt, mint az MDF elnökségének tagja.

Hazánk akkori nehéz gazdasági helyzetében, csökkenő nemzeti és egyéni jövedelem mellett, könnyű volt demagóg módon hangulatot kelteni a határon túli magyar közösségeket támogató nemzetpolitika ellen: a „mi” pénzünkől támogatjuk „őket”. Kevesen gondoltak arra, hogy a határok által tőlünk elvágott magyarok politikai és gazdasági helyzetének javulása egész Közép-Európa számára előnyös. Minél előbb terjed kelet felé a jólét és a jogbiztonság, annál hamarabb szűnik meg hazánk frontország jellege. Tehát nemcsak a szív diktálta a magyar kisebbségek sokoldalú támogatását, hanem az ész is. Az Antall-kormányban általános volt az a felfogás, hogy előnyt jelent majd számunkra a közép-európai szabadkereskedelmi övezetben, később pedig az egységes, reánk is kiterjedő európai piacon, hogy szomszédságunkban milliók beszélnek magyarul (nem csupán magyarok!), hogy ennek köszönhetően jóval könnyebb a társalgás és az üzletkötés, jobban érzi magát a turista, s eredményesebb a tudományos és a kulturális együttműködés az egész Kárpát-medencében. Ezért a jó nemzetpolitika nemcsak a magyarok-

kal, hanem a magyarul valamennyire beszélő, a magyarsággal rokonszenvező, a magyar kultúrát ismerő románokkal, szlovákokkal, szerbekkel, ukránokkal (és természetesen osztrákokkal) is igyekszik ápolni a kapcsolatokat.

Antall József azonban távolabbra is tekintett, s nagy figyelmet fordított az úgynevezett nyugati magyarságra. Azokra, akik a diktatúrák vagy az elviselhetetlen gazdasági viszonyok elől menekülve a semmiből teremtettek maguknak egzisztenciát, szereztek megbecsülést a magyar névnek, s igen sok jó ügyet támogattak politikailag és anyagilag is. Azokra, akik sosem feledkeztek meg az itthon kommunista diktatúra alatt, a trianoni határokon túl pedig még diszkriminált kisebbségként is élő nemzettársokról. Azt próbáltuk megértetni a hazai társadalommal, hogy nem irigyelnünk kell őket, hanem sok tekintetben utánoznunk. Tanulhatunk tőlük kitartást, hitet, vállalkozó szellemet, önzetlen segítőkészséget, magyar öntudatot. A rendszerváltás jóvoltából megtúrt disszidensből, megkopasztani (esetleg beszervezni) próbált, „távolba szakadt hazánkfiá”-ból tanácsadóvá, befektetővé, személyes példává váló magyar vendégtanárok, kitüntetett tudósok vagy éppen öregcserkészek sok esetben jobban ismerték és értették a magyar viszonyokat, mint sok hazai választó. A hazánk iránti nemzetközi rokonszenvenben, a sok és hasznos külföldi befektetésben, valamint a nagyfokú politikai támogatásban felbecsülhetetlen volt a nyugati magyarság szerepe, az általuk előmozdított, az itthon élőknek sok előnyt hozó állásfoglalások és döntések. A demokrácia a részvétel politikája, márpedig a külföldi magyarság mindig is részt vett a magyar nemzet ügyeinek előmozdításában. Ezért amikor Antall József 1990. február 3-án New Brunswickban a Rutgers Egyetemen találkozott az amerikai keleti partvidék magyarságával, kimondta: az érvényes választójogi törvény módosításával lehetővé kell tenni a nyugati országokban élő, magyar állampolgárságú és útlevelű honfitársaink számára, hogy munkájuk, adójuk,

befektetésük, hazautalt jövedelmük és javaik mellett szavazatukkal is kifejezzék a haza iránti elkötelezettségüket, s előmozdítsák itthoni viszonyaink javulását.¹⁸ A rendszerváltozás jóvoltából eszmei értelemben megszűnt az a különbség, hogy ki mikor és miért hagyta el az országot. A hatályos jogszabály azonban nemcsak az egykori „disszidens”-t zárta ki a választók közül, hanem azt is, aki éppen hivatalos úton külföldön tartózkodott, aki kint tanult vagy dolgozott, miközben itthon fizette a különféle adókat. Antallnak az volt a véleménye, hogy aki hosszabb-rövidebb időn át külföldön él, az a jelenlegi információs és közlekedési lehetőségek birtokában csak akkor szakad el a szülőhazától, ha akar, s minthogy legtöbbször szívügyüknek tekintik a kapcsolatok megőrzését és a magyar érdekek előmozdítását, ők is feltétlenül részei a magyar nemzetnek, így ennek megfelelően kell foglalkoznunk velük.¹⁹ Azóta szavakban minden politikai irányzat ezt vallja, tettekben viszont már kevésbé.

A kormány megalakulása után a miniszterelnök és a külügyminiszter aláírásával külön üzenet köszöntötte a nyugati magyarságot. Többek között ama meggyőződésünknek adtunk hangot, hogy a nemzet megújodási programjának sikeréért „sokat tehet a külföldi magyarság is, azok, akiket a reánk erőltetett politikai rendszerek valamelyike kényszerített emigrációba, akik azonban tudták, hogy a magyar haza nem azonos a politikai rendszerrel. Szavaiknak és tetteiknek nagy szerepe volt abban, hogy az otthon maradottakban nem hunyt ki a remény, hogy a külföld nem felejtette el teljesen küzdelmeinket és érte is hozott áldozatainkat, s hogy a valódi nemzeti célok nem maradtak képviselő nélkül. Erős bennünk a meggyőződés, hogy az új viszonyok új helyzetet teremtek a külföldi magyarok és az otthon maradottak viszonyában. Megnőttek a lehetőségek, de egyben a felelősség is. A Nyugaton élő magyarság ismét közvetlen szerepet tölthet be a nemzet sorsának alakításában, előmozdíthatja az előttünk álló roppant feladat sikeres véghezvitelét”.²⁰

Egyszerre szólt mind a tizenötmillió magyarhoz Göncz Árpád köztársasági elnök és Antall József 1990. október 20-án az 1956-os magyar forradalom évfordulója alkalmából. „Kötelességünknek tartjuk, hogy kiálljunk a határainkon túl élő, sokszor igen nehéz időkben helytálló magyarság azon joga mellett, hogy magyarként, anyanyelvén, anyanemzetével és másutt élő magyarokkal korlátozás nélkül kapcsolatot tartva, autonóm módon dönthessen saját sorsáról. ...Tisztelettel gondolunk a Nyugaton élő magyarokra, akik – bármikor kellett is elhagyniuk hazájukat – 1956 eszméinek szellemében, magyarságukat megőrizve gazdagították azt az országot, amely befogadta őket. Ebben a szellemben, a Magyarországon élő nemzetiségek érdekeit szem előtt tartva, identitásuk és kultúrájuk megőrzését elősegítve, az ezt szavatoló többletjogok biztosításával, nem a jogok csorbításával törekszünk együttműködésre a szomszédos államokkal. ...Úgy ítéljük meg, hogy az egyetemes magyarság előtt – hosszú idő után először – újra nyitva áll a történelmi együtt cselekvés lehetősége.”²¹ E szavakban már benne rejlett „a nemzet határmódosítás nélküli újraegyesítése”-nek későbbi megfogalmazása.

Az Antall-kormány számára a kiindulópontot az érintett magyar közösségek igényei és választott képviselőik útján is kifejtett javaslatai jelentették. Noha a jelenlegi nemzetközi jog *expressis verbis* csak Ausztria és az Olaszországban élő német kisebbség esetében nyilvánítja ki a „védnök hatalom” (Schutzmacht) státusát, a gyakorlatban aligha lehet megkérdőjelezni az anyaország felelőségének az ésszerűségét.²² A kisebbségben élő magyar közösségek az országaik belső stabilitásához elengedhetetlen, a nemzetközi gyakorlattal is összhangban álló lépéseket szorgalmaztak, ezek támogatása számunkra természetes volt.

Külföldi vezetőkkel tárgyalva, a nemzetközi diplomácia összes olyan fórumán, ahol jelen volt, Antall mindig rávilágított a kisebbségben élő magyar közösségek prob-

lémájára. 1990. október 2-án az Európa Tanács parlamenti közgyűlésén – még a hazánk felvételéről hozott döntés előtt – mondott beszédében megerősítette: „Közvetlen szomszéd-ságunkban három és fél millió magyar él, akiknek a sorsáért ugyanúgy felelősök vagyunk, miként a nálunk élő kisebbségekért.” A miniszterelnök sokat várt az európai demokráciákat tömörítő szervezettől: „Kiemelkedő szerepet vállalhat az Európa Tanács a számunkra oly fontos kisebbségvédelem területén is; reményeink fűződnek a velencei székhelyű Joggal a Demokráciáért Bizottság tevékenységéhez.”²³ Jómagam néhány nappal később az ENSZ közgyűlésén fejtettem ki a kormány nemzetpolitikájának alapelvét: „A magyar kormány álláspontja szerint térségünkben, Európa keleti felében, a demokráciának és a jogállamiságnak a próbaköve nemcsak a többpárti választás, hanem – az európai stabilitás nélkülözhetetlen elemeként – a tolerancia: a különböző nemzeti, etnikai, vallási, nyelvi kisebbségek autonóm létének, önazonosságának és sajátosságainak elismerése, ezek megőrzésének biztosítása, valamint egyéni és kollektív jogaik tiszteletben tartása.”²⁴

Az 1991. február 15-ei visegrádi nyilatkozat is tartalmazta – magyar kezdeményezésre – a nemzeti kisebbségek politikai és egyéb jogainak fontosságát.²⁵ Ez az informális szövetség pusztán léteével meggátolta, hogy magyar kisebbségellenes platformon új kisantant alakulhasson ki, pedig ez a cél nem állt távol az évtized közepén egy időben hatalmon levő, Mečiar, Iliescu és Milošević alkotta hármás elképzeléseitől.²⁶

Az új világtörténelmi korszak küszöbén megalapozottnak látszott az a magyar remény, hogy európai keretben az Európa Tanács, világszinten pedig az ENSZ nemzetközi jogilag kötelező konvenciót, chartát alkot a nemzeti kisebbségek védelmére, a második világháború után sajnálatosan elejtett szabályozás pótlására.²⁷ Erről is beszélt Antall József 1991. október 1-jén az ENSZ közgyűlésén elhangzott beszédében. „Hét évtizede országunk határain kívül él a

magyarság egyharmada, Európa egyik legnagyobb lélekszámú, sokmillióس nemzeti kisebbsége. A magyar kormány nemzetközi kötelezettségeivel összhangban fordít különös figyelmet a magyarság – és minden kisebbség – sorsának alakulására, emberi és kisebbségi jogainak érvényesülésére. Támogatjuk és sürgetjük a nemzetközi közösség szerepvállalását e jogok érvényesítésében. Ezért nem fogunk tétovázni abban, hogy az emberi jogok megsértése esetén, a kétoldalú kapcsolatok mellett, nemzetközi fórumokat is igénybe vegyünk a felelősség megállapítására és a jogsértések felszámolására.”²⁸ A beszéd elmondásának idején az ENSZ tekintélye újra megnőtt: a hidegháború befejezése megszüntette a világszervezet bénultságát, s az ENSZ égisze alatt végződött sikeresen a Kuvaitot bekebelező Irak elleni háború. Ahogy Antall megfogalmazta: az ENSZ először teljesítette maradéktalanul kollektív biztonsági funkcióját.²⁹ A Közgyűlés által 1992. december 18-án elfogadott *Nyilatkozat a nemzeti vagy etnikai, vallási és nyelvi kisebbségekhez tartozó személyek jogairól* ugyan nem felelt meg várakozásainknak, s nem is volt kötelező érvényű, mégis hasznos hivatkozási forrás lett.

A *Helsinki Záróokmányon* alapuló Európai Biztonsági és Együttműködési Értekezlet (EBEÉ) 1990-ben és 1991-ben olyan ajánlásokat fogadott el, amelyeknek teljes körű érvényesülése nagymértékben javította volna az Európában, mindenekelőtt a Közép- és Kelet-Európában élő nemzeti kisebbségek helyzetét.³⁰ A közép-európai országok laza együttműködését megteremtő Pentagonale (később Hexagonale, végül Közép-európai Kezdeményezés) közös javaslatot készített az EBEÉ-nek a témával foglalkozó 1990-es koppenhágai miniszteri szintű, valamint 1991. nyári genfi szakértői tanácskozására. Az elkövetkező években azonban a határon túli magyarság a nemzetközi kisebbségi jogvédelem területén – Kemény Zsigmond szavaival – egyre lejjebb került a csalódások lépcsőfokain, mert sem a várt kötele-

zó érvényű nemzetközi szabályozás nem jött létre, sem az egyes országok belső jogrendje és mindennapi gyakorlata nem érte el azt a szintet, amelyet a rendszerváltozás felemelő légkörében hamarosan megvalósulni reméltek.³¹

Nem kétséges, hogy ha Antall miniszterelnökként is végig tudta volna látogatni a szomszédos országokat, az ot-tani magyar lakosság óriási ovációval fogadta volna. Beteg-sége, majd halála miatt azonban ezek az utak elmaradtak. Oda azonban még elment, ahol jelenlétére leginkább szük-ség volt, ahol a legnagyobb veszélyben voltak a magyarok. 1991. szeptember 3-án Szabadkán, a Vajdaság legszebb, még magyar többségű városában találkozott a felbomlás és a pol-gárháború küszöbén álló Jugoszlávia miniszterelnökével, Ante Markovićcsal.

Magyarország és a délszláv válság³²

Az Antall-kormány megalakulásakor senki sem számított a hat szövetséges köztársaságból álló Jugoszlávia felbomlásá-ra, még a horvátok és a szlovének között is legfeljebb egy ki-sebbség álmódzott róla. Az áprilisi szlovéniai és horvátor-szági szabad választásokon azonban a politikai hatalom és a gazdasági erőforrások megosztásával elégedetlen, a nem-zeti érdek erőteljesebb érvényesítését kívánó, politikailag heterogén, de a nemzeti célok tekintetében egységes erők szereztek meg a győzelmet, miközben előző decemberben Szerbiában a legtöbb szavazatot a szerb nacionalizmussal mindjobban azonosuló kommunisták kapták, akik, élükön Miloševićcsel, nemet mondtak a rendszerváltozásra. 1990 szeptemberében Szokai helyettes államtitkár közvetítésével érkezett a zágrábi köztársasági kormánytól a kérés harminc-ezer géppisztoly vásárlására a zágrábi rendőrség számára. Kormány szinten nem tárgyaltunk a megkeresésről, de Antall József, Für Lajos honvédelmi miniszter és jómagam

A TEREM AZ AJTÓVAL ÉS SZÉKEKKEL

Lawrence Laude felvétele

úgy véltük, ideje, hogy az 1848-ig visszamenő feszültségek után helyreállítsuk a baráti viszonyt a velünk nyolcszáz éven át államközösségben élő horvát néppel, ezért a kérés megtagadása hiba lenne. Belső fegyveres konfliktust akkoriban még el sem tudtunk képzelni, de a fegyverek fajtája és mennyisége is eleve kizárta, hogy háborús célt szolgálhattak volna. Jelentőségük elsősorban lélektani lehetett a belgrádi hatalommal politikai vitát folytató, új, demokratikus legitimitációjú horvát kormány számára. A továbbiakban a magyar fél csak kereskedelmi szinten foglalkozott az üggyel. A megkeresést a hazai szabályoknak megfelelően egy tárcaközi bizottság hagyta jóvá, több más fegyverkereskedelmi megállapodással együtt. Az első tízezres tétel szabályos vámkezeléssel októberben került leszállításra, de nem sokkal ezután Kadujević belgrádi hadügyminiszter éles hangú üzenetben jelezte magyar kollégájának, hogy a szövetségi kormány nem járul hozzá semmiféle Zágrábba irá-

nyuló fegyvereladáshoz, s magyarázatot kért a történetekért. A további szállítást a magyar honvédelmi tárca le is állította. A jugoszlávok javasolták, hogy az ügyet ne tárjuk a nyilvánosság elé, 1991. január végén a belgrádi televízió egyik műsora mégis azzal vádolta meg hazánkat, hogy nagyarányú titkos fegyverszállításokkal segíti a horvát szeparatizmust. Ezt – a hazai sajtó kérdésére válaszolva – a valóságnak megfelelően személyesen is cáfoltam. A későbbiekben döntő mértékben nem Magyarországról kerültek a függetlenségét – Szlovéniával együtt – 1991. június 26-án kikiáltó Horvátországba azok a fegyverek, amelyekkel a függetlenségi háborút később sikerrel megvívta.³³

A történelemnek és a délszláv térség akkori politikai-katonai viszonyainak a teljes félreismerése volna azt hinni, hogy hazánk, akarva vagy akaratlanul, hozzájárult déli szomszédjának, az „etnikai mozaik”-nak a felbomlásához³⁴ és a véres balkáni háborúkhöz. 1991 őszeig, a fegyveres harcok kitöréséig a magyar kormány nyilvános fórumokon és bizalmas csatornákon egyaránt annak a reményének adott hangot, hogy az egyes tagköztársaságok nagyobb gazdasági és politikai önállósága tartós és működő megoldást hozhat egy konföderációs államformán belül. A „történelemszorkormány” előtt az egykori osztrák–magyar dualizmus évtizedeken át jól működő példája lebegett, beleértve annak ismeretét, hogy a Monarchia felbomlása milyen súlyos politikai és gazdasági következményekkel járt egész Közép-Európa, sőt az egész világ számára. Antall József mélyen átérezte, milyen felelősség hárul a magyar kormányra a polgárháború küszöbére sodródott Jugoszlávia szomszédjaként, az akkor még négyszázezres jugoszláviai magyarság anyaországaként. Nem tagadhattuk meg rokonszenvünket az önrendelkezés elvére hivatkozó, velünk szomszédos szlovén és horvát néptől, de nem vállalhattuk a szembekerülést a vajdasági magyarokat tús helyzetben tartó Szerbiával sem. Ezért volt szükség olyan egyensúlyozásra, mint amilyenek

a június 27-ei külügyminisztériumi nyilatkozat mondható: „A magyar kormány... alapvető fontosságúnak tekinti, hogy Jugoszláviában fegyveres konfliktusokra ne kerüljön sor. ...Folyamatos érintkezésben áll az európai és az észak-amerikai kormányokkal, s csatlakozik az Európai Közösség és Ausztria válságkezelő kezdeményezéséhez. Hangsúlyozzuk érdekeltségünket abban, hogy Jugoszlávia jövőjéről békeesen, tárgyalások útján olyan megoldás szülessék, amely a népek önrendelkezési jogán alapul, valamint szavatolja az emberi jogok és a kisebbségi jogok maradéktalan érvényesülését. ...Magyarország változatlanul a Jugoszláviával kialakított jószomszédi viszony és együttműködés fejlesztésére törekszik, s tiszteletben tart Jugoszlávia jövőjéről demokratikusan létrejövő bármilyen megoldást.”³⁵

A függetlenségi nyilatkozat másnapján, 1991. június 27-én a Jugoszláv Néphadsereg katonai akciót indított Szlovénia ellen, de a szlovén fegyveres erők – mindenki meglepetésére – sikeresen ellenálltak. Antall miniszterelnök június 29-én Ante Marković jugoszláv kormányfőt telefonon, másnap pedig az Európai Közösség soros elnökét, valamint az amerikai és a szovjet elnököt levélben tájékoztatta a magyar kormány álláspontjáról.³⁶ A *Der Standard* című osztrák lapnak adott interjújában kifejtette, hogy a jugoszláv tagköztársaságoknak joguk van az önrendelkezésre és a szuverenitásra, továbbá hogy sikraszáll a Vajdaság és Koszovó autonómiája mellett. Hangot adott azon álláspontjának, mely szerint a konföderációs berendezkedést tartja az egyik lehetséges megoldásnak, de természetesen az érintett népek kezében van a döntés joga. Rámutatott, hogy Szerbia – a közép-európai államok között egyedülálló módon – továbbra is nacionalizmussal áthatott kommunista irányítás alatt áll.³⁷

A meginduló intenzív nemzetközi eszmecserék során (amikor a világ még hitt abban, hogy Jugoszlávia egységes állam marad) a magyar kormány – látva Jugoszlávia erősö-

dó belső feszültségeit – figyelmeztette nyugati partnerereit a fegyveres konfliktus veszélyére, s annak elhárítására Jugoszlávia-konferencia összehívását javasolta. Ezen az együttélés (konföderáció?) vagy a kiválás módozatait kellett volna eldönteni, nemzetközi elnöklettel és közvetítéssel. Július 7-én az Európai Közösség közreműködésével Brioni szigeten, Tito egykori kedvenc tartózkodási helyén, a jugoszláv köztársaságok vezetői három hónapos moratóriumban állapodtak meg a célból, hogy Marković szövetségi miniszterelnök vezetésével megegyezésre jussanak a függetlenségi igényekről és az ország jövőjéről. Noha akkoriban még mind az Egyesült Államok, mind az Európai Közösség bízott az egységes Jugoszlávia fenntarthatóságában, s politikájuk is e célt szolgálta, a moratóriumot a függetlenségre törekvő erők tudták jobban kihasználni.³⁸

Ilyen előzmények után került sor az eredetileg Olaszországot, Ausztriát, Jugoszláviát és Magyarországot tömörítő, majd Csehszlovákiával és Lengyelországgal kibővülő úgynevezett Hexagonalénak az 1991. július 26–27-én a horvátországi Dubrovnikban megtartott miniszterelnöki értekezletére. Antall József a kényes, sőt drámai helyzetben elmondott beszédében úgy volt konstruktív, hogy nem került szembe egyik féllel sem, összhangban állt a nemzetközi közösség jó szándékot tükröző deklarációival, s eközben hangot adott mind hazánk, mind a jugoszláviai magyar kisebbségek érdekeinek. A konferencia helyszínét jelképes értékűnek nevezte, „mivel a mediterrán térség és Közép-Európa szoros kapcsolatát jelképezi”. Kihhasználva a nemzetközi gazdasági és pénzügyi intézetek – a Nemzetközi Valutaalap, a Világbank, valamint az Európai Újjáépítési és Fejlesztési Bank – képviselőinek jelenlétét, a miniszterelnök rámutatott arra, hogy „a régió gazdasági sikere elsőrendű helyet kap a politikai stabilizáló tényezők sorában”. A Hexagonale elsődleges feladata is az, mondta, hogy a térség lakói tapasztalják meg a szervezet

hasznosságát. Antall kifejezte ama reményét, hogy Jugoszlávia népei „békés és demokratikus úton tudják rendezni belső konfliktusaikat”, hogy „irreguláris fegyveres erők ne lehessenek, ne működhessenek”, s hogy „katonai erők ne tölthessenek be olyan szerepet, amely ellentétes a politikai rendezéssel”. Ez ügyben várt megfelelő lépéseket és garanciákat Marković miniszterelnöktől, ehhez ígérte meg Magyarország támogatását, s ezt várta az Európai Közösségtől. „Amikor mi a szuverén köztársaságok konföderációjának gondolatáról kifejtettük álláspontunkat, az mindig összhangban volt a nemzetközi megállapodásokkal, többek között a Brioni Megállapodással.” Sajnos, Antall hiába figyelmeztetett: „Ha a három hónapos moratórium időszakában nem sikerül eredményt elérni, annak katasztrofális következményei lennének.”³⁹

Az elhangzottak szellemében, a békés megegyezést szorgalmazva tárgyalt július 26-án este a magyar kormányfő a merész elképzeléseket megfogalmazó Tudjman horvát elnökkel is egy tengerparti villában. A következő hetekben azonban az események – döntő mértékben a belgrádi szerb vezetés hibájából – a fegyveres összeütközés felé haladtak. Ettől sem az Egyesült Államok, sem az Európai Közösség (együttesen vagy külön-külön), sem Magyarország nem tudta eltántorítani Miloševićet, aki Jugoszlávia romjain egy nagy-szerb állam tervét melengette, de a szocializmusnak nevezett diktatórikus rendszerek visszaállításának reményét is kifejezte.⁴⁰

Mind az általános rendezést, mind a vajdasági magyarság védelmét kívánta Antall előmozdítani 1991. szeptember 3-ai szabadkai látogatásával. A két miniszterelnök sajtóértekezletén egyetértésben szólt olyan alapelvekről, mint a béke megőrzése, a nemzetek önrendelkezési joga, a kisebbségek személyi elvű és helyi autonómiája, valamint arról, hogy „lezártnak tekintenek minden korábbi konfliktust, beleértve a fegyvereladást, illetve a magyar légtérbe történő jugoszláv behatolásokat”.⁴¹

A jugoszláv kormányfő ígéretet tett arra, hogy a hadsereg által Dél-Baranyából elűzött magyarok és horvátok visszaterelhetnek otthonukba, s kártalanítást is kapnak.⁴²

Marković miniszterelnök mellett Antall természetesen találkozott az ott élő magyarság képviselőivel is, majd Szegeden tájékoztatta a tárgyalásokról a horvát és a szlovén kormány odautazó miniszterelnök-helyettesét.⁴³

A belgrádi szerb vezetés arra törekedett, hogy Magyarországot is bevonja a konfliktusba, ezzel demonstrálva, hogy ismét a II. világháborús ellenfelek akarják szétverni Jugoszláviát. Jugoszláv gépek rendszeresen megsértették a magyar légteret, Barcs térségében egy kazettás bombát is ledobtak. A magyar külügyminisztérium ezzel kapcsolatos tiltakozó nyilatkozatában is kijelentette, hogy „A nemzetközi közösség államainak feladata, hogy sürgős, összehangolt és határozott erőfeszítésekkel elősegítsék e folyamatot, a Jugoszláviában folyó vérontás megállítását, a háború Jugoszlávia újabb térségeire való kiterjedésének és nemzetközivé válásának megakadályozását.”⁴⁴ Október 8-án a lengyel-magyar szerződés aláírásakor Mazowiecki miniszterelnök és Antall közös nyilatkozatban megállapította, hogy „a jugoszláviai szövetségi hadseregnek Horvátország területén folytatott fegyveres tevékenysége agresszió; a nemzetközi jog, különösen az Egyesült Nemzetek Alapokmánya által tiltott cselekmény. [...] a konfliktus nem képez belügyet, hanem az a nemzetek önrendelkezési jogán alapuló törekvések elleni fegyveres akció. Az önrendelkezés joga a saját államisághoz, az autonómiához való jogot, valamint a kisebbségek jogainak biztosítását is jelenti.” A két miniszterelnök követelte a harc beszüntetését, véleményük szerint „Horvátország területére nemzetközi békefenntartó erőket kell irányítani” és célszerű a Biztonsági Tanács sürgős összehívása.⁴⁵ Ezzel a világon elsőként minősítették agresszió-nak a szerb támadást; későbbi szakértői vélemények szerint ez a meghatározás indokolt volt.⁴⁶

A szeptember–októberben a szerbek által indított, megdöbbentő büntettek által kísért háborúban előbb az új biztonsági fórum, az EBEE, majd az Európai Közösség is tehetetlennek bizonyult: sem megelőzni, sem megállítani nem tudta a konfliktust. A délszláv válsággal foglalkozó diplomáciai fórumokon Antall személyesen is aktív szerepet vállalt, s meggyőző érvekkel szorgalmazta a határozott fellépést a – Magyarországot közvetlenül is fenyegető – fegyveres harcok megállítása érdekében. 1991. október eleji amerikai útja során felszólalt az ENSZ Közgyűlésében, a Connecticuti Egyetem díszdoktorává avatták, előadást tartott a tekintélyes Council on Foreign Relations vacsoráján, majd a washingtoni George Washington Egyetemen, ahol Madeleine Albright professzor, a későbbi külügyminiszter mutatta be igen meleg szavakkal. Beszédeiben, csakúgy, mint a Capitoliumon a törvényhozókkal lezajlott találkozón és az Eagleburger ügyvezető külügyminiszterrel a magyar nagykövetségen tartott szűk körű vacsorán, majd a Bush elnökkel október 4-én a Fehér Házban folytatott megbeszélésen a délszláv helyzet rendezését összekapcsolta a NATO általános válságkezelő szerepéről szóló javaslattal.⁴⁷ Október végén az amerikai elnökhöz írott hatoldalalás levélben rámutatott arra, hogy ha a nemzetközi közösség nem tudja megoldani a válságot, az rendkívül rossz üzenetet küld a politikai és gazdasági átalakulással küzdő egész térségnek. A kudarc bátorítást adna a régi, totalitárius rendszer híveinek, mert hogy ilyenek még mindig vannak, s rossz irányban befolyásolná az oroszországi folyamatokat is.⁴⁸ A magyar vezetés már 1991 végén tartott attól, hogy ha a konfliktus Boszniára is kiterjed, abba az iszlám is bekapcsolódhat, vagy hogy Oroszországban az erősödő „vörösarna” erők a szláv és az ortodox szolidaritás nevében támogatást nyújthatnak a szerb politikának.⁴⁹

A reguláris és az irreguláris szerb erők fellépése véget vetett Jugoszláviának. Érdemes figyelni arra, hogy

a belgrádi vezetés retorikájában nem a horvátok önrendelkezési jogát vitatta, hanem azt követelte, hogy a Horvátországban élő, mintegy félmillió – a horvátok közé beékelődő – szerb közösség válhasson ki az országból, s maradjon Jugoszlávia (azaz Nagy-Szerbia) része. Ennek jegyében, a jugoszláv hadsereg védelme alatt, létrehozták az úgynevezett szerb krajínákat, ahol a nem szerb lakosság (köztük a kelet-szlavóniai és dél-baranyai magyarok) szisztematikus üldözésnek volt kitéve. Lord Carrington, az EK válságkezeléssel megbízott képviselője a probléma megoldására messzemenő autonómiát, „speciális státus”-t kínált, kezdetben Jugoszlávia minden kisebbségének, így a koszovói albánoknak és a vajdasági magyaroknak is, de belgrádi tiltakozásra később a javaslatot a horvátországi szerbekre korlátozta.⁵⁰

Magyarország számára az eredeti Carrington-terv nagyon rokonszenves volt, mert egybevágott a vajdasági magyarság autonómiakoncepciójával. A Vajdasági Magyar Demokratikus Közösség (VMDK) akkori vezetőit számos alkalommal fogadta a miniszterelnök, külpolitikai főtanácsadója és a külügyminiszter. Autonómiatervezetüket támogattuk és külképviseleteink által terjesztettük. Közbenjárásunkra Európa-szerte számos fővárosban fogadták Ágoston András akkori pártelnököt, aki személyesen tudta bemutatni a vajdasági magyarság súlyosbodó helyzetét, valamint a belső békét és a magyar közösség fennmaradását hosszú távon lehetővé tevő elgondolásait. Kisebb vihart kavart Antall Józsefnek az a szeptemberi kijelentése, miszerint a trianoni békeszerződés az egykori magyar Délvidék jó részét nem Szerbiához, hanem az új délszláv államhoz csatolta. Révész nem azt állítja, hogy e mondatban a Vajdaság Magyarországhoz való visszacsatolásának igénye rejlett, szerinte Antall „csak korrepetálni kívánta a balkáni történelemből Európát. Európa pedig ehhez az öncélú ismeretterjesztő buzgalomhoz nincs hozzászokva”.⁵¹ Valóban, az elmúlt év-

tizedekben Nyugat-Európában igencsak gyengültek a történelmi ismeretek, s ennek politikai hátrányai éppen a Balkán válságaiban mutatkoztak meg, tehát rá is fért Európára a korrepetálás. Antallnak azonban sokkal kézenfekvőbb oka volt e megjegyzésre: ennél hatásosabban nehezen lehetett volna felhívni a nemzetközi közvélemény figyelmét a vajdasági magyarok súlyosbodó helyzetére. Minthogy meg akartuk akadályozni az etnikai konfliktusok átterjedését a Vajdaságra (ez végzetes lett volna az ott élő magyarok számára), rá kellett valahogy irányítani a nemzetközi figyelmet a térségre. Ám, sajnos, még ez a mondat sem volt elég ahhoz, hogy a világ legalább olyan mértékben kiálljon a vajdasági magyarok jogaiért, mint ahogy a horvátországi szerbek, később pedig a koszovói albánok esetében tette. Ebből is látható, hogy a határokon kívülre került magyar közösségek védelme elsődleges szempont volt az Antall-kormánynak a délszláv válság során tanúsított magatartásában.⁵² Miközben Magyarország számos utólag beigazolódott elemzéssel és javaslattal mozdította elő a válság leküzdését, egyszerre tudta tartós és megbízható baráttá tenni horvát és szlovén szomszédainkat, megvédeni a vajdasági magyarokat a súlyosabb atrocitásoktól, valamint nemzetközi fórumok elé vinni autonómiaprogramjukat.

A háború és az azt kísérő súlyos háborús bűntettek nyomán Jugoszlávia fenntartása lehetetlenné vált. Ezt az európai országok egyik, a térséget jobban ismerő csoportja hamarabb belátta, de 1991. december 16-án az Európai Közösség – heves viták után, amiben Antallal együtt én is részt vettem – úgy döntött, hogy elismeri az önállóság (általá megszabott) öt feltételének megfelelő délszláv köztársaságok függetlenségét. Miután Horvátország a nemzetközi igényeknek megfelelően módosította alkotmányát és széles jogokat biztosított szerb kisebbségének – 1992. január 15-én a Közösség elismerte Horvátország és Szlovénia függetlenségét. Hazánk már korábban látta e lépés elkerülhetetlenségét.

gét, de ügyelt arra, hogy Belgrád ne tudja bűnbaknak kikiáltani, ürügyet teremtve magyarellenes megnyilvánulásokra, atrocitásokra a Vajdaságban. Noha a maradék Jugoszlávia Németország és Ausztria mellett Magyarországot vádolta a felbomlási folyamat támogatásával, s a horvát háború idején a magyar légteret rendszeresen szándékosan megsértve még egy fegyveres konfliktus veszélyét is felidézte. Antall délszláv-politikája higgadt válaszokkal eredményesen óvta meg Magyarországot a súlyosabb konfliktustól, a szerbek számára fontos tranzitútvonalt nyitva tartásával sikeresen elhárította a viszony elmérgesedését, s elérte, hogy a vajdasági magyarság túszból nem vált áldozattá, nem került sor az „etnikai tisztogatás”-nak nevezett gyilkosságokra és a lakosság tömeges elűzésére. Horvátországgal és Szlovéniával, a két új szomszédal hazánk kezdetűl fogva kitűnő politikai és gazdasági kapcsolatokat alakított ki, 1992 folyamán mindkettővel államközi szerződést, Szlovéniával ezen felül kisebbségvédelmi egyezményt kötött.

A nemzetközi figyelem rövidesen délebbre irányult, a boszniai borzalmak megdöbentették a világot, s a legrégebb barátokat is szembefordították a szerb politikával, bár hosszú ideig ez nem terjedt túl a szavakon. Az Antall-kormány szomorúan állapította meg, hogy az 1930-as évek megbékéltetési politikájára emlékeztető nyugati magatartás képtelen véget vetni az öldöklésnek.⁵³ A balkáni válsággal foglalkozó nemzetközi fórumokon hazánk – az Európai Közösséggel összhangban – következetesen kiállt a békés rendezés, a háborús bűnösök felelősségre vonása és a kisebbségi jogok tiszteletben tartása mellett,⁵⁴ de diplomáciai csatornákon át ezen túlmenő javaslatokat is tett. A térségre kihirdetett fegyverszállítási embargót más országokkal ellentétben szigorúan betartó Magyarországot nyugati partnerei megbecsülték, a Szerbiát büntető kereskedelmi szankciók által érzékenyen sújtott ország mégsem kapta meg az elvben ezért járó kompenzációt. Ugyanakkor a tragikus polgárháborúba sodródó

Bosznia nemzetközileg elismert kormányával kialakított kapcsolataink is kedvező fénybe állították hazánkat a helyi lakosság, kivált a sokat szenvedett szarajevóiak körében.⁵⁵ Ehhez az is hozzájárult, hogy a válság során több tízezer menekültet fogadtunk be, magyarok mellett horvátokat, bosnyákokat, sőt szerbeket is.

(Folytatjuk)

JESZENSZKY GÉZA

Jegyzetek

¹ Sokatmondó, hogy – a szocialista és a szabaddemokrata táborból elsőként – Gyurcsány Ferenc is használta e fogalmat.

² Ezt a fenyegetettséget mutatja be tanulmányom: „From »Eastern Switzerland« to Ethnic Cleansing. Is the Dream Still Relevant?” In: Várdy, Steven Béla and Tooley, T. Hunt (eds.): *Ethnic Cleansing in Twentieth Century Europe*. New York: Columbia University Press, 2003. 11–42.

³ Jó példa e várakozásra a Nagy Imre és mártírtársai 1989. június 16-i újrateremtésekor megszületett „Magyar–román Nyilatkozat” és a Magyar Demokrata Fórum 1989. karácsonyi kiáltványa. Az előbbit közli *Limes*, 1989. 1. sz.

⁴ Antall, *i. m.*, II. 34. és *A Nemzeti Megújulás Programja*. Budapest, 1990. 184.

⁵ Debreczeni, *i. m.*, 137. A beszéd nem szerepel a gyűjteményes Antall-kötetben.

⁶ A Magyar Rádió riportere a beszéd után annak lehetséges negatív olvasatát vetette fel a miniszterelnöknek, aki tömören kifejtette, mit jelent és mit nem jelent kijelentése. *MKÉ 1990*, 191–192.

⁷ Debreczeni, *i. m.*, 224.

⁸ Dávid Zoltán: *A magyar nemzetiségi statisztika múltja és jelene. Valóság*, 1980/8., 97. Kocsis Károly és Kocsis-Hodosi Eszter: *Ethnic geography of the Hungarian minorities in the Carpathian Basin*. Budapest: Geographical Research Institute, Hungarian Academy of Sciences, 1998, 22. E két mű alapján saját számításom szerint a tri-

anoni országerületen kívül, a Kárpát-medencében élő magyarok száma az 1941. évi 3 244 000-ról 2000-ig 2 400 000-re, az egész népességhez viszonyított arányuk pedig összességében a felére csökkent.

⁹ Az 1980-as években ez változott, a magyar kormány diplomatai, elsősorban Romániában, kezdtek odafigyelni a magyar kisebbségek helyzetének romlására. A rendszerváltozás hajnalán azután Pozsgay védnökségével és Tabajdi Csaba vezetésével megindult a munka az aktív kisebbségpolitika érdekében.

¹⁰ Kovács László, az 1994-es kormányváltás utáni utódom, több fórumon is azt állította: külföldi partnerei megnyugodva értesültek tőle arról, hogy az új kormánynak nincsenek területi követelései. Határozottan állítom, hogy nekem ilyen irányú aggodalmat senki sem jelzett, ezért kétségbe vonom utódom állítását.

¹¹ A Nemzeti és Etnikai Kisebbségi Hivatal (NEKH) a Gyurcsány-kormány 2007. január 31. napjával megszüntette.

¹² Közli MKÉ 1992, 280–281. Vö. Debreczeni, J., i. m. 225.

¹³ Révész Sándor, i. m., 104–105.

¹⁴ Tóth Mihály, *Új Szó*, 2004. szeptember 20.

¹⁵ Bibó István: *Válogatott tanulmányok*. Budapest, Magvető, 1986, II. kötet, 294–295.

¹⁶ *A közép-európai együttműködés és hazánk. Európai Utas*, 1993/2. In: Antall, i. m., II. kötet, 541–555. Az idézett mondat az 548. oldalon olvasható.

¹⁷ Uo. 549.

¹⁸ Saját feljegyzéseim mellett erről is szólt 1990. február 11-ei jelentésem, amelyet az Antall-lal tett amerikai utunkról az MDF elnöksége számára készítettem. Vö.: *Nyugati Magyarország*, 1990. március–május.

¹⁹ A fentiek szellemében terjesztette be a Magyar Demokrata Fórum 1993 júniusában az alkotmány 70. paragrafusa (1) bekezdésének olyan értelmű módosítását, hogy a külföldön tartózkodó magyar állampolgárok is részt vehessenek a választásokon. Ez azonban az ellenzék szavazatai miatt nem kapta meg a szükséges kétharmados többséget.

²⁰ *Nyugati Magyarország*, 1990. március–május, 1. Miközben a nyugaton élő magyarok többségükben örömmel fogadták Antallnak és kormányának velük kapcsolatos állásfoglalásait és tetteit, egy kisebbség – elsősorban a *Nemzetőr* című lapban – elégedetlenségét

hangoztatta, amiért az egykori emigráció nem jutott nagyobb szerephez a hazai politikai életben és a diplomáciai szolgálatban.

²¹ *Nyugati Magyarország*, 1990. október–december, 3.

²² Az Európa Tanács keretében működő Velencei Bizottság ezt az elvet erősítette meg 2001. október 19-i állásfoglalásában.

²³ MKÉ 1990, 254.

²⁴ Uo. 263–264.

²⁵ MKÉ 1991, 147.

²⁶ Jeszenszky Géza: *A „visegrádi gondolat” és az euroatlanti integráció*. In: *A rendszerváltozás a Magyar Szemlében 1992–2002*. Budapest, Válasz Könyvkiadó, 2003, 330–337.

²⁷ Ezt szorgalmaztam minden lehetséges nemzetközi fórumon, többek között az ENSZ Emberi Jogok Bizottságának 47. ülésén Genfben 1991. február 18-án. MKÉ 1991. 153–154.

²⁸ Antall, i. m. II. kötet, 342.

²⁹ Uo. 340.

³⁰ Az összes fontos kisebbségvédelmi dokumentumot közli, három nyelven Balázs Katalin–Ódor Bálint (szerk.): *A nemzeti és etnikai kisebbségi jogok nemzetközi forrásai*. Budapest, Magyar Országgyűlés, 2006. Vö. Chaszar, E.: *The international problem of national minorities*. Matthias Corvinus Publishing, Toronto, Buffalo, 1999.

³¹ Az Európa Tanács és az ENSZ e témában 1990 után született konvenciói és nyilatkozatai előremutatók ugyan, de egyértelműen csak az egyéni jogokat ismerik el a kívánatos csoportjoggal szemben. Ebből fakad, hogy az önrendelkezés jogán alapuló nemzeti autonómiát a jelenlegi nemzetközi szabályozás nem tartalmazza, a kormányok pedig kimondottan elutasítják. Lásd: Bíró G., Hamberger J., Molnár G., Szilágyi I., Tóth I.: *Autonómia és integráció*. Magyar Szemle Könyvek, Budapest, 1993; Kovács, P.: *International Law and Minority Protection*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 2000. Vö.: Thornberry, P.: *Protecting individual and minority rights in democratic systems: options and implications*. Ditchley Conference Report, No. D94/13.; Zoltani, Cs., K. and Koszorus, F. Jr.: *„Group rights defuse tensions.” The Fletcher Forum of World Affairs*, 1996, 20, 2.

³² Szélesebb kereten belül tárgyalja a délszláv válság magyar vonatkozásait is Juhász József: *Volt egyszer egy Jugoszlávia. A délszláv állam története*. Budapest, Aula Kiadó, 1999., a kétoldalú vi-

szonyra koncentrálva Szilágy Imre: *A magyar külpolitika és a délszláv térség 1990 után. Külügyi Szemle*, 2004. 1–2.

³³ Az úgynevezett Kalasnyikov-ügyről részletesen beszámol: Für, i. m. 272–282., 293–305. A délszláv háborúval foglalkozó, külföldön megjelent számos írás általában meg sem említi a magyar fegyvereladás témáját.

³⁴ Kocsis Károly: *Jugoszlávia. Egy felrobbant etnikai mozaik esete*. Budapest, Teleki László Alapítvány, 1993.

³⁵ MKÉ 1991, 240.

³⁶ Antall–Marković telefonbeszélgetés, *Népszabadság*, 1991. július 1. Antall Bushnak írt 1991. június 30-i levele. Másolata birtokomban.

³⁷ Antall: „A Vajdaság ügye is megoldásra vár”, *Népszabadság*, 1991. július 4.

³⁸ Ezt támasztja alá a drámai eseményeket napról napra követő és a főszereplőkkel készített interjúkra is építő neves újságíró munkája: Meier, Viktor: *Wie Jugoslawien verspielt wurde*. München, 1995. Angolul: *Yugoslavia. A history of its demise*. Routledge, London, New York, 1999, 215–243.

³⁹ Uo. 260–264.

⁴⁰ Juhász József: i. m. 237–248.

⁴¹ A *Népszabadság* és az *Új Magyarország* 1991. szeptember 4-ei száma alapján közli: *Külügyminisztériumi Tájékoztató* (a továbbiakban *KÜM Tájéék.*), 1991/2., 148–150.

⁴² MKÉ 1991, 277.

⁴³ *KÜM Tájéék.*, 150.

⁴⁴ MKÉ 1991, 300.

⁴⁵ MKÉ 1991, 331.

⁴⁶ Juhász József–Márkus László–Tóth Péter–Valki László: *Kinek a békéje? Háború és béke a volt Jugoszláviában*. Budapest, Zrínyi Kiadó, 2003. 69.

⁴⁷ *KÜM Tájéék.*, 1991/2., 240–241., illetve személyes emlékeim.

⁴⁸ Antall József levele Bush amerikai elnökhöz, 1991. október 28. Másolata birtokomban.

⁴⁹ Erre hívtam fel az EK-trojkát vezető Hollandia figyelmét többek között Hans van den Brok külügyminiszternek 1991. november 15-én írott levelében. December 8-án pedig a rendezéssel foglalkozó három vezető, Lord Carrington, Hans van den Broek és

Cyrus Vance volt a címzettje annak a levellemnek, amelyben fölvettem, hogy békefenntartókat kellene küldeni azokra területekre, ahol még nincs háború, de fennáll a fegyveres konfliktus veszélye, így Boszniába, Koszovóba és a Vajdaságba.

⁵⁰ A nemzetközi rendezési tervek vajdasági nézőpontú elemzését nyújtva e jellemző részletre is fölhívja a figyelmet Major Nándor: *Elveszejtett ország*. Politikai esszék Jugoszlávia széthullásáról. Újvidék, Fórum Könyvkiadó, 1993.

⁵¹ Révész, i. m. 104.

⁵² Egy, a tényeket elferdítő beállításra válaszoltam Kodolányi Gyulával közösen írt cikkemben: *Az Antall-kormány és a délvidéki magyarság*. *Magyar Nemzet*, 2003. szeptember 5. 6.

⁵³ Jeszenszky Géza: *A békítési politika és új példái*. In: *Új utak a közgazdasági, üzleti és társadalomtudományi képzésben*. Budapest, Budapesti Közgazdaság-tudományi Egyetem, 1995, 513–517.

⁵⁴ Jeszenszky, Géza: *The right choice in Yugoslavia*. *The New York Times* és *The International Herald Tribune*, 1992. január 16.

⁵⁵ Ezt személyesen is megtapasztaltam, 1994. márciusi szarajevói látogatásomkor.

AZ ELSŐ INTERJÚK

Antall József Bécsben 1988-ban

Az emigrációban élők, a múlt század nyolcvanas éveiben, megpróbálták a hazaiak segítségére lenni, és sok esetben szomorúan tapasztalták, hogy tevékenységük akadályokba ütközik.

Így engem is gyakran értek csalódások, amikor kénytelen voltam megállapítani, hogy a szabad világ ellenségei milyen előnyöket élveztek a demokrácia valódi harcosaival szemben. Mint a SZER és számos nyugati magyar folyóirat és újság munkatársa, széles kapcsolatrendszerrel rendelkeztem, a száműzetésben élő szociáldemokratáktól kezdve a kigazdákon, kereszténydemokratákon át az egyházi vezetőkig. Így kerültem közelebbi kapcsolatba Bölcsföldi Andorral, az emigráns Magyar Szociáldemokrata Párt főtitkárával, aki többször volt vendég Bécsben. Így nem kis meglepetést okozott, hogy amikor a Német Szociáldemokrata Párt és a Szocialista Internacionálé élére Willy Brandt került, megkezdődött az emigráns szociáldemokraták eltávolítása a nemzetközi szervezetből. Ezzel egy időben kezdődött a kommunisták becsempészése. Ennek az lett az következménye, hogy a hetvenes években már Kéthly Annának is meghatározták, hogy nyilvános rendezvényeken miről lehet egyáltalán beszélnie. A csekély anyagi támogatást is felfüggesztették, így a nyomtatott pártsajtó is megszűnt.

Személyes levelezésben álltam Varga Béláékkal, és ismert volt előttem, hogy 1945-ben, az akkori legnagyobb osztrák kereszténydemokrata párt, a Néppárt kapcsolatban volt a Független Kigazdapárttal is. Sőt a kommunista hatalomátvétel árnyékában a Vörös Hadsereg által elhurcolt Ko-

vács Béla családtagjait támogatta Leopold Figl kancellár és külügyminiszter is. Ezért elkezdtem a kapcsolat kiépítését az ÖVP-vel. New Yorkból Kővágó Józseftől levél érkezett, amelyben Budapest volt főpolgármestere arra kért, próbáljam meg anyagilag támogatni Vörös Vincét, a Kisgazdapárt, a Magyar Parasztszövetség régi politikusát, aki az 1948 utáni időkben kegyetlen üldöztetéseknek volt kitéve. Sikerült dr. Alois Mock alkancellárnál és külügyminiszternél elérnem, hogy az ÖVP hívja meg Vörös Vincét Bécsbe, ahol előadást tartott az 1948-as kommunista hatalomátvételtől. Vörös Vincét Bécsbe történő megérkezése után fogadta dr. Alois Mock, és több mint egy óras beszélgetés után találkozott az Osztrák Parasztszövetség vezetőivel is, akiktől 15 000 schillinget kapott a Magyar Parasztszövetség feltámasztása érdekében. Sikerült összehoznom Vörös Vincét az ÖVP több más vezetőjével is. Egyúttal kihasználtam az alkalmat, és in-terjút készítettem a SZER számára.

Vörös Vince visszatérte után hívott fel először telefonon Antall József, aki ebben az időben még, a régi családi tradíciók alapján, a Független Kisgazdapárt újjászervezésén fáradozott, az FKGP Kovács Béla Társaságának keretei között, és a tiztagú elnöki bizottság tagja lett. Mivel Vörös Vincének még telefonja sem volt, a kapcsolatot Antall Józsefen keresztül tartottam vele.

Ugyanakkor az ÖVP elnöksége kijelölte a párt törté-
nésbizottságának elnökét, Magister Rainer Stephant arra a feladatra, hogy vegye fel a kapcsolatot a közép-kelet-euró-
pai kommunista diktatúrákban lassan bontakozó ellenzéki
mozgalmakkal. A tevékenységemet megkönnyítette, hogy
attól kezdve minden szervezési és támogatási feladatot vele
tudtam megbeszélni. Vörös Vince és Antall József nevében
a hatalom felé a közvetítő szerepet Bognár József látta el,
akit 1947-től az oroszok különböző kormányokban társutasi
szerepre kényszerítettek. 1988 tavaszán Bognár József úgy
látta, hogy még a kisgazdapárti baráti kör megszervezése

sem lenne időszerű – figyelemmel az MSZMP-nek a többpártrendszer elutasító állásfoglalásaira. Vörös Vince, Antall Józseffel és régi kisgazdapárti képviselőkkel 1988. szeptember 26-án egy memorandumot fogalmazott meg, miszerint: a Független Kisgazda-, Földmunkás és Polgári Párt soha fel nem oszlott, és sem jogi, sem politikai akadályja nincs annak, hogy tagjainak egy csoportja működésének folytatását bejelentse. Ekkor született az a kompromisszum, hogy a diktatúra pártalapítást nem engedélyezett, de javasolta a „Kovács Béla Társaságot”.

1988 őszén Vörös Vince és Antall József többször találkozott a Sikondán tartózkodó Göncz Árpáddal. A hatalom újabb lépése volt, hogy 1988. október 4-én az MSZMP Politikai Bizottsága elfogadta a novemberi központi bizottsági ülés elé terjesztendő állásfoglalását, mely többek között azt tartalmazta, hogy „nem tekinti a szocialista fejlődéstől idegennek a többpárti politikai rendszert, de a jelenlegi magyar viszonyok között nem tartja lehetségesnek alternatív programmal fellépő pártok alakítását, politikai váltógazdaság meghonosítását”. Antall József érzékelte, hogy a hatalom régi, beépített titkosszolgálati emberei próbálják megkaparintani a megalakulóban lévő párt irányítását. A nyugati emigrációból sokan gyanakvással figyelték például dr. Ravasz Károly működését. Akik ismerik a háttérét, azok nem csodálkoztak azon, hogy a Független Kisgazdapárt alakulása kapcsán igyekeztek az eseményeket úgy befolyásolni, hogy az előbb vagy utóbb szétessen. Megpróbálták Antall Józsefet is rábeszélteni arra, hogy legyen az újjászülető kisgazdapárti szervezetnek a főtitkára, Bognár József, Pártay Tivadar tiszteletbeli elnöksége mellett. Mivel Antall József felismerte a számára készített csapdát, az 1988. november 17-én a Pilvaxban összehívott alakulásra már nem is ment el.

A kisgazdapárti alakulás kapcsán Grósz Károly már az ellenforradalom rémével fenyegette a magyar társadalmat, és kijelentette: „Jogilag nem tagadhatjuk, hogy többpárt-

VENDÉGSZÉK TÁMLÁJA
Lawrence Laude felvétele

rendszer is létezhet Magyarországon... A Magyar Szocialista Munkáspárt törvényes alapja az alkotmányban rögzített. Az alkotmány azonban a többi pártról nem rendelkezik... a különböző társadalmi tömörülések, egyesületek és pártok működésének ma rendezetlen a joggyakorlata." Grósz 1988. december 1-jén mondott beszédére, amelyben erősen támadta a kisgazdapárt vezetőit, Antall József hosszú levélben válaszolt, visszautasította Grósz vádjait, és határozottan megvédte a kisgazdapárt 1956-os vezetőit. Antall József levelét csak évekkel később hozták nyilvánosságra.

Ezekben az időpontokban az Antall Józseffel folytatott beszélgetéseinken nem érintettünk semmi lényeges dolgot, mivel tisztában voltunk azzal, hogy telefonjainkat lehallgatják, ahogy a Vörös Vincével folytatott levelezésünk is szigorú ellenőrzés árnyékában történt.

Én folytattam a szervezést, és Mag. Rainer Stephannal sikerült elérni, hogy az egész hazai ellenzék képviselőit

együtt hívják meg. Vörös Vince a Kisgazdapárt képviselőjében volt jelen, de ott volt az MDF oldaláról Entz Géza művészettörténész, Szentiványi István az SZDSZ képviselőjében, Bárány Anzelm a Fidesz megbízásából. Antall József akkor már nem a Kisgazdapárt képviselőjében volt jelen, hanem mint egy, abban a pillanatban pártok felett álló személy, és kitűnő német nyelvtudásával tájékoztatta a néppárti vezetőket a magyar helyzetről. Az értekezlet után mindenki ott maradt az ÖVP Politikai Akadémiájának luxusszállodájában. Antall Józseffel együtt a szobájába mentünk, ahol azt az első SZER-interjút kívántam elkészíteni, amelyet hosszú harc eredményeként sikerült kieszközölnöm a rádió müncheni központjában. Ebben az időpontban már teljesen világos volt, hogy az amerikai külügyminisztérium irányítása alatt álló rádióállomás a (volt) kommunistákkal együttműködő balliberális körökkel tartott fent szoros kapcsolatot, és így elsősorban az SZDSZ vezetőinek biztosították a rádiónyilvánosságot.

Antall József szobájában megkezdtük a rövid személyes ismerkedést. Bevallottam, hogy édesapjának életét jobban ismerem, mint az övét, ezért arra kértem, beszéljen először saját életútjáról.

Amit korábbi telefonbeszélgetéseinken nem mondott el, arról kezdett el beszélni. Elmondta, hogy azért szólalt fel a Kovács Béla Társaság ülésén a párt újjáalakítása ellen, melyet általában nem ellenzett, mert látta azt, hogy olyanok jöttek el számosan, akiknek megítélése szerint nem sok közük volt a Kisgazdapárthoz. A kommunista titkosszolgálat emberei, kalandorok sokasága igyekezett befurakodni a szerveződő párt soraiba. A régi kisgazdapárti képviselők közül számosan csalódnia kellett, nem voltak alkalmasak arra, hogy az újjászerveződő Kisgazdapárt, a politikai átalakulás vezető tényezői legyenek. Így a lassan alakuló Kereszténydemokrata Párt felé is tájékozódott, ahol csatlakozása esetén a főtitkári posztot kínálják fel.

Ezután a kibontakozás lehetőségeiről beszélt, arról, hogy már 1956-ban is látta, hogy Magyarországnak egy erős középpárra lenne szüksége, amely a Nemzeti Parasztpárttól a Kisgazdapárt centrumán át a Demokrata Néppártig terjedő erőket foglalja össze. Az akkori véleménye szerint, az MDF vállalta a közös örökséget, illetve az akkori SZDSZ egy részét, és a Bajcsy-Zsilinszky Társaságot is ide sorolta. Az akkori SZDSZ kapcsán arra a körre gondolt, ahol Göncz Árpád tevékenykedett, hiszen előtte néhány hónappal még együtt próbálták a Kisgazdapárt újjászervezését előmozdítani.

Mély benyomást tett rám beszélgetésünkkor, ahogyan Antall József édesapjáról beszélt. Antall József úgyszólván már a bölcsőben megtanulta a politikai bátorságot és éleslátást. Apja, idősebb Antall József is a legnagyobb személyes kockázatot vállalva állt ki a keresztény és demokratikus alapelvekért. A második világháború folyamán segítette a lengyeleket, franciákat, zsidókat, német hadifogolytáborból menekült orosz hadifoglyokat. Ezek a korai tapasztalatok meghatározók lettek Antall József későbbi életében. Már tizenhat éves korában eldöntötte, hogy kiáll egy szabadságra és jogállamiságra épülő társadalmi rendért. Az 1956-os szabadságharcban is ezt tette. A felkelés leverése után politikai aktivistaként többször volt büntetve, és később tanári hivatásának gyakorlásától is eltiltották. Könyvtárosként, történészként, aztán pedig a Semmelweis Orvostörténeti Múzeum igazgatójaként fedezéket talált magának ezekben a számára szakmailag és politikailag nehéz időkben.

Tudtam, hogy Antall József eközben végig hű maradt politikai eszméihez. Számára nem feladható politikai cél maradt a szabadság, a jogállamiság és a demokrácia, valamint Magyarország egyenjogú hozzájárulása az európai egyesülés művéhez.

Fáradhatatlanul ismételte beszélgetésünk során Európa keresztény örökségének jelentőségét. Erősen hangsúlyozta, hogy Európának a lényeghez kell visszatérni. Túl a politikán

és az intézményeken, az európai építmény az értékeken, a társadalom életének etikus felfogásán alapszik. Többször kiemelte beszélgetésünk alatt, hogy a jogközösségnek az értékek közösségén kell nyugodnia. Pontosan tudta, hogy az EU esetében ezek nem kizárólag keresztény értékek, de mélyen gyökereznek a keresztény hagyományokban. Eredetüket és céljukat is az emberi méltóság tiszteletében találjuk. Gyökereiket mélyen eresztik nemcsak a kereszténység sok évszázados hagyományaiba, de merítenek más hitek és filozófiák tradícióiból is. Ezek az értékek és ezek a hagyományok ma is olyan erősek, mint voltak a múltban. A jövő számára pedig ihletforrásként szolgálhatnak, és kell is, hogy szolgáljanak.

Lassan besötétedett, a nyitott ablakon keresztül Schönbrunnból meleget enyhítő szellő lopózott be a kis hotelszobába.

Másnap Mag. Rainer Stephan vezetésével egy alsó-ausztriai faluba látogattunk, és onnan mentünk ki a bécsi Westbahnhofra, ahol az óriási tömegben sikerült a Budapestre induló vonatra felpréselni.

Antall Józseffel ezt követően telefonon ritkábban beszéltem, különösen azt követően, hogy 1989. október 21-én megválasztották a Magyar Demokrata Fórum elnökévé. A második beszélgetésre ismét Bécsben került sor, annak a dunai hajónak a fedélzetén, ahol a közép-kelet-európai ellenzéki mozgalmak vezetői jöttek össze, az Osztrák Néppárt meghívására. Az egyik előadás szünetében sikerült elérni őt, és közben megbeszéltem a müncheni szerkesztősséggel, hogy egy újabb beszélgetést készítek Antall Józseffel, már csak azért is, mivel küszöbön állt az országgyűlési választás. Az egyik szünetben lementünk a kabinjába, ahol Antall József levetette a kabátját, mivel éppen olyan meleg volt, mint közel fél esztendővel korábban a schönbrunni hotelszobában.

Amikor leültünk az ágy szélére beszélgetni, akkor láttam, hogy mennyire lesoványodott 6-7 hónap alatt. Meg voltam döbbenve, de nem akartam rákérdezni, hogy mi történt.

Az arcán még semmilyen jel nem mutatta, hogy a két hónappal előbb miniszterelnökké választott Antall József már akkor súlyos beteg volt. Ezzel egy időben megindult a rágalomhadjárat az MDF és elnöke ellen, hogy lepaktált a kommunistákkal, és ezt pontosan azok az SZDSZ-es körök tették, akik akkor már a színpalak mögött a kommunista diktatúra erőinek átmentésén fáradoztak. Antall József a második SZER-interjúban sem táplált nagy illúziókat a nyugati világ segítségét illetően. Már akkor felismerte, hogy a kádári időszak mennyire közömbösökké tette az embereket, a közügyektől miképpen fordították el a figyelmüket az anyagi javak felé. Ez volt a Kádár-korszak lényege: elfelejteni 1956-ot, a rendszer illegitim voltát.

Ezután a Magyar Köztársaság megválasztott miniszterelnökével már alig volt alkalmam találkozni, csak akkor, amikor később egy-egy osztrák delegációt kísértem Bécsből Magyarországra.

Talán eljön az idő, amikor az egész magyar társadalom felismeri, hogy Antall József milyen külpolitikai nyomás mellett, betegen vállalta el az új Magyarország megteremtését.

HAAS GYÖRGY

ILLYÉS GYULA MONDELLO-DÍJA

Beszélgetés Hubay Miklóssal

– 1980-ban Illyés Gyula az Umberto Albini fordításában megjelent *La vela inclinata* című kétnyelvű, magyar–olasz verseskötetért megkapta a Mondello-díjat Palermóban. Mi volt a terve Illyésnek a díjjal kapott négymillió lírával, ami letétbe került a Római Magyar Akadémián, és amihez, az 1983 júniusában kelt megállapodás szerint, csak önnek volt hozzáférése?

– Illyés megkapta a Mondello-díjat, de nem utazott ki, Palermóban pedig nagyon ragaszkodtak volna hozzá, mert mindig személyesen adnak át ilyen díjat. Amikor én Budapesten jártamban voltam a Csejtej utcában Illyéséknél, akkor Illyés azt mondta, hogy lemond a pénzről, valami jó célra szeretné fordítani. Arra gondolt, hogy esetleg magyar diákoknak ösztöndíjként szolgáljon, hogy utazzanak.¹ Akkoriban én nagyon sok olasz nyelvre fordított magyar verseskötettel találkoztam, hiszen a firenzei egyetemen tanítottam, és hajszoltuk azokat a régi kiadványokat, folyóiratokat és köteteket, amelyekbe kitűnő olasz írók, költők és műfordítók magyar verseket fordítottak. Nagyon sok volt, de szét-szórva, szinte beszerezhetetlenül. Tehát például rengeteg Kosztolányi volt szétszórva folyóiratokban. Na most, amikor Illyés azt mondta, hogy a Mondello-díjat ő valamilyen jó célra szeretné szánni, és adjak tanácsot, mi legyen, én azt mondtam, az igazi az volna – kiindulva abból a kínlódásból, hogyan szereztem be különféle rég eltűnt folyóiratokból a magyarról olaszra fordított műveket –, ha egy antológia készülne 20. századi magyar költők olaszra fordított verseiből. Például volt egy folyóirat, ami a régi magyar kultúrpolitika

becsületére szolgál, az *Ungheria d'oggi*, ami tele volt magyarból fordított művekkel. De az *Ungheria d'oggi*, úgy, ahogy van, eltűnt. De nemcsak ott közöltek fordításokat, hanem például a firenzei rádióknak volt *Approdo* című folyóiratában. Umberto Albini például nagyon sok fordítását ott közölte. Seholy nem lehet megtalálni a folyóirat számait. És akkor mondhatnám tovább, majdnem minden nagyvárosnak volt valami folyóirata, és akinek amerre kapcsolata volt, oda elküldte a fordítását. Ezek élnek valamennyi ideig, azután eltűnnek. Viszont ezekben volt a magyar irodalomért a lelkesület kiadó olasz költőknek, fordítóknak számos közlése. Nagyon sokan fordítottak a két háború között Kosztolányit Olaszországban, de megtalálhatatlanok. Azt mondtam Ilyésnek, hogy össze kellene szedni ezeket a régi folyóiratokat, kis kiadványokat, magánkiadványokat, amelyekben magyar költők fordításai vannak, és egy nagy antológiát csinálni belőlük, hasonlatost a Gara Lászlónak franciául megjelent *Anthologie de la poésie hongroise* című kötetéhez. És ez megtetszett neki.

– *A díj átvételére, kezelésére Illyés a Római Magyar Akadémia igazgatóját, dr. Merényi Ferencet kérte meg, a további teendőkre pedig a Magyar Írók Szövetségének elnökét, dr. Hubay Miklóst. Mi volt a tervezett antológia koncepciója?*

– Tizenkét 20. századi magyar költő – Ady Endre, Babits Mihály, Juhász Gyula, Kosztolányi Dezső, Kassák Lajos, Füst Milán, Szabó Lőrinc, József Attila, Illyés Gyula, Radnóti Miklós, Vas István, Weöres Sándor – verseinek olasz fordításait szerettem volna összegyűjteni. Azt akartam, hogy minden egyes költőhöz Illyés tanulmányköteteiből és naplójából szerkesszünk bevezetést: Illyés véleménye mi volt Kosztolányiról, Babitsról. Ezeket akartam felhasználni.² Két egyetemen, a szegedin és a firenzein elkezdtük a fordítások összegyűjtését, de hát az antológia terve elhamvadt a kezem alatt. Meg kell mondanom, hogy nem volt segítségem, nem volt aki kigépelje a verseket. Meghaladta képességeimet a feladat. Mert más

volt azt mondani a diákjaimnak, keressék meg ezt és ezt a verset ebben és ebben a folyóiratban, és más volt legépelni. Egyéb elfoglaltságaim is jelentősen leterheltek. Drámákat írtam, tanítottam a firenzei egyetemen, megválasztottak Budapesten közben az Írószövetség elnökének, és hetenként pendliztem Firenze és Budapest között. Firenzét nem akartam feladni, hogy a függetlenségem megmaradjon, és ne legyek itt kiszolgáltatva ennek a rettenetes hetvenes–nyolcvanas évek politikai huzavonájának, ami akkor itt zajlott. Tehát volt ez, az írószövetségi elnökösködésem, ugyanakkor Firenzében a körülöttem felnövekvő hét-nyolcszáz tanítvány, akik mennek aztán egyetemi tanárnak, könyvtárosnak. Gondolom, akkor Illyést is nem egy dolog megviselte, a román ügyek, az erdélyi ügyek. Nagy dolog volt az akkor, amit Illyés csinált.

– *Hogyan került a firenzei egyetemre?*

– Egy művészettörténésznek, a Michelangelo-kutató Tolnay Károlynak köszönhetem, hogy odakerültem. Ő volt a Casa Buonarroti igazgatója a Via Ghibellinán, a Santa Croce mögött. Tolnay Károly olvasta, amiket Ferenczy Béniről és Ferenczy Noémiről írtam. Neki még mielőtt 1919-ben kiment volna nyugatra, testi-lelki jó barátja volt Ferenczy Béni, és szinte menyasszonya Ferenczy Noémi. Ő írta Ferenczy Noémiről az első, és évtizedeken át egyetlen monográfiát, még a fiatal magyarországi Tolnay Károly, és nem Carlo de Tolnay, Charles de Tolnay, ahogy aztán később írta a nevét. Magyarországi barátai megküldték neki, amiket Ferenczy Béniékről, Noémiről írtam, és ő ismeretlenül engem ajánlott a firenzei katedrára, amikor az egyetem megkérdezte tőle, ha maga magyar, kit tudna ajánlani, hogy lehetőleg ne magyar hivatal küldje ki, és ne is az emigrációból. Sok kommunista professzor volt, s ők nem szavazták meg az emigrációs jelölteket, de ugyanakkor államilag kiküldöttet sem akarnak. Akkor Tolnaynak eszébe jutott, hogy olvasta, amiket Ferenczy Béniről írtam, s kaptam egy táviratot, hogy „Önt katedra várja Firenzében. Jelentkezzék.”

– *Hogyan tanította a magyar irodalmat a firenzei egyetemen?*

– Ha én magyar nyelvet és irodalmat tanítok, akkor van két vagy öt tanítványom. De ha azt mondom, hogy nem kell magyarul megtanulni, és a latin, skandináv, olasz vagy német főszakos mellékesen, a bölcsészeti karokon szokásos szabadsággal felveszi még a magyart is, akkor vizsgázhat nálam anélkül, hogy megtanulja a megtanulhatatlan magyar nyelvtant. Külföldivel még életemben nem találkoztam, aki a tárgyas-tárgyatlan igéket jól tudja használni, csak Jean-Luc Moreau-val Párizsban. Tehát a diáknak nem kell megtanulnia magyarul, de ha elolvassa *Az ember tragédiáját* olaszul, Jókai-regényeket olaszul, Illyés Gyula egy kis verseskötetét, Albinak a *Dőlt vitorla*-fordítását és József Attila-fordításait, Sauro Albisani Szabó Lőrinc-fordításait, akkor jöhet hozzám vizsgázni magyar irodalomból, és aztán majd elmegy könyvtárosnak Catanzaróba, és lesz egy dél-olasz városban egy olyan könyvtáros, aki tudja, ki volt Madách és Illyés. És erre elkezdtek jönni a tanítványok. Valami miatt tetszett nekik ez a lazább, rögtönzött terv, és nem szabványos akadémiai formára vett módszer. Mert az történt, hogy odaálltam a táblához, és elkezdtem írni a verset szavanként magyarul, minden szónak mondtam az értelmét, hátterét, mi minden értelem van még mögötte, és felírtam a verset. Közben előtűk ott volt sokszorosítva az egyszer már lefordított Kosztolányi-vers vagy Weöres Sándor-vers és abból nézték, értették, és két óra alatt egy verssel úgy megismerkedtek, hogy hazamentek egy remekmű meghódításának nagyszerű élményével. És még ráadásul – tudtak, vagy nem tudtak magyarul – boldogan idézték magyarul is, volt, aki bemagolta a verseket. Szerencsére nem érhetett el oda hozzájuk a mostani magyar középiskolai tanrend, amely nem várja el, hogy memoritert tanuljanak, pláne idegen nyelven. Én ezáltal, hogy egyenest remekművekkel találkoztak a diákok, megbolondítottam a firenzei egyetemet. Ehhez a bizonyos *esame liberalizzató*hoz – így hívták azt a vizsgát, ami nem tartozott

az ő szakkörükbe, szorosán vett stúdiumukhoz, hanem külön felvették, és amihez az olvasmányokból kellett felkészülni – tehát írtam egy listát, hogy mely kiadóknál, milyen magyar könyvek jelentek meg, keressék meg a könyvtárban, olvassák el olaszul, és hogyha ilyen módon tudnak ezekből a fordításokból a 19. századi magyar irodalomról, Madáchról egy jó fél órán keresztül a vizsgán helytállni, akkor megkapják az indexükbe a jegyet. Mint ahogy én, emlékszem, itt a Pázmány Péter Egyetemen felvettem például a világnézetek lélektanát. És vizsgáztam a világnézetek lélektanából, benne is van az indexemben, holott nem tartozott hozzám, de megtetszett a kínálatban. Nohát ilyen tálcán kínált lehetőség volt a magyar költészet a firenzei egyetemen. A vizsgáimra hétszázán-nyolcszázán jelentkeztek, mert jöttek a latinosok, a történészek, a művészettörténészek, akik felkészültek abból az ötven magyar kiadványból. Például sok Mikszáth-regényt adtam fel, aztán a két világháború közötti bestseller regényeket, Vaszary, Molnár Ferenc, Zilahy és Körömdi műveit is fordították olaszra.

– *Mit tart professzori munkássága legnagyobb sikerének? Kik voltak a legkedvesebb tanítványai?*

– Egy öreg hölgy nemrég elmesélte, hogy az ő kis unokája, akinek olasz az apja és magyar az anyja, most elemista egy olasz városban, és az irodalomtanárnő két évvel ezelőtt azt mondta az egyik órán, hogy ő egy nagy magyar költőről, József Attiláról szeretne beszélni, aki most lenne százéves. A tanárnő Firenzében nálam vezetődött be József Attila életművébe. Az idős hölgy elmondta, hogy képzeljem el, az ő elemista unokája akkor felállt, és azt mondta, ő tud József Attila-verset, a *De szeretnék kuglert venni* címűt. Ezt elszavalta ott a kisgyerek magyarul, és nagyon örült neki a tanárnő. Nagyon fontosnak tartom, hogy kijöttek az egyetemről ilyen tanárok, akik aztán egy évfordulón megemlékeznek a magyar költőkről.

Járt például a magyar szemináriumra Antonello la Vergata, aki egy évtizeden át dolgozott egyetlenegy vers,

József Attila *Óda* című versének valóban tökéletes olasz fordításán. Ő jelenleg a filozófia professzora a firenzei egyetemen. Nem tanult meg magyarul, mert nem azt mondtam neki, hogy ahhoz, hogy maga a magyar költészettel foglalkozzék, ahhoz szükséges megtanulnia, hogy a finnugor törzsek nyelvei közül melyiktől származik a magyar.

Másik kedves tanítványom, Sauro Albisani most már Olaszország egyik jeles költője, legalább öt-hat kötete megjelent. Most születésnapomon, április 3-án itt volt különben a Petőfi Múzeumban, ő is eljött. Ő talán az egyik legtehetségesebb, ha nem a legtehetségesebb tanítványom volt, magyarul is megtanult. Illyésnek egy kötetnyi versét ő jelentette meg olaszul *Europa* címmel. A legnehezebb magyar vonatkozású, a magyar történelemhez és társadalomhoz szorosan kötött verseket, tehát például a *Nem volt elég, az Árpád*, és az *Egy mondat a zsarnokságról* című verseket a maga költői tehetségével és erejével teljesen érvényes, jelenvaló, olasz versekké tette.

Egy harmadik jeles tanítványom Roberto Ruspanti. Ő nálam annak idején Kassák-verseket kezdett fordítani, és ez akkor nagyon jelentős volt, mert Kassáktól akkor tulajdonképpen még semmi nem volt olaszul. Lefordította például Kassáknak egy rendkívül jelentős versét, az *És átlépték a küszöböt* címűt. Ruspanti igyekezett tető alá hozni az Illyés Mondello-díjából tervezett antológiát. Eredményesen dolgozik, kitűnő dolgokat csinál. Lefordította a *János vitézt* például. És azzal egész nagy sikerre tett szert, és járta az olasz középiskolákat, középiskolákban csinált írótalálkozót. Mindent és pontosan megcsinált, ő vette át tőlem az antológia munkálatait. Minden költőhöz egy két-három oldalas előszót írt bevezetésül.

– *Melyek a legszebb emlékei Illyésről?*

– Amikor megkaptam a firenzei kinevezésemet, éppen Párizsban voltam, és ugyanakkor Párizsban volt Illyés is feleségével, ők valahol költő barátjánál laktak.³ Akkor én Claude Bourdet-éknál laktam, aki akkor a *l'Express*nek a főszerkesz-

tője volt. Amikor mondtam Claude Bourdet-nak, hogy itt van Illyés, akkor meghívta. De mindjárt meghívta melléje a nagy ellenfelet, Fejtő Ferencet is ebédre. Tulajdonképpen szép volt, hogy az évtizedekkel azelőtti két ellenfél ott a nagy francia család lakásán találkozott. Most, Illyés születésének századik évfordulóján a Société Européenne de Culture magyar megbízottjaként Fejtőt meghívtam Budapestre, hogy tartson előadást Illyésről.⁴ Mert akkor ott Párizsban én láttam azt, mennyire megrendült ő, hogy akkor már öregedően Illyéssel találkoztak, és nagyon szép volt, ahogy rakták össze emlékeiket franciául, és hát ölelkeztek össze a végén. Tehát Fejtőt hívtam meg, hogy tartson előadást. Ezen itt volt a velencei vezetés is, Michelle Campagnolo-Bouvier is Budapestre jött, és az Akadémián tartottuk a tudósklubban ezt az ünnepséget Illyés századik születésnapján.⁵ Az Akadémia vezetőségéből is sokan jöttek, mert nagy pillanat, hogy Fejtő fog Illyésről beszélni. Számomra sokkal megrendítőbb, és lélekiemelő volt az, hogy Fejtő elmondja az ellenségeskedés okait, és azt, hogy ezen hogyan lépett aztán ő túl, minthogyha akkor megkértem volna valamelyik irodalomtörténészt, akár Domokos Matyit is – kedves unokaöcsém volt –, tartott volna előadást. Úgyhogy Fejtőnek ez az előadása nagyon szép volt. Többen kérdezték tőlem, hogy hát miért nem egy hozzá közel álló költőt, a Bella Pistát, vagy másét kérek meg erre, de így volt szép.

A másik kiemelkedő élményem az *Ők tudják, mi a szerelem* című darabom bemutatójához kapcsolódik. Én ezt fordítóként csináltam, mert nem volt szabad akkor már évek óta, 1957 tavasza óta a színpadon szerepelnem, de mint fordító szerepelhettem. Kértek tőlem 1959-ben egy egyfelvonásost Tolnay Klárinak. Ádám Ottó rendezte, ő kért meg, hogy keressenek a francia irodalomban egy egyfelvonásost, és fordítsam le. Klári elmondta, hogy egyszer szeretne egy erotikától kirobbanó öregasszonyt játszani. Akármit próbáltam találni a francia irodalomban, nem volt jó, mert vagy obszcén volt neki, vagy ilyen, vagy olyan. Akkor elmondtam, minthogyha

egy francia színdarab lett volna, a Berlioz-témát, hogy hatvanéves korában elmegy Berlioz a hetvenéves Esztellához, egykori szerelméhez, és megpróbálja megszöktetni. Na, ezt csinálja meg nekem – mondta Tolnay Klári –, egy hét alatt, és akkor megírtam a darabot. Ezt a színdarabot Sinkovits Imre és Tolnay Klári játszották a Pesti Színházban, amit akkor Bartók Teremnek hívtak, zeneterem volt. Színre került, aztán a főpróbán már persze mindenki tudta, hogy én írtam. Akkor jöttek a tűzoltók, és úgy döntöttek, hogy a Pesti Színház megszűnt. De később aztán tovább élt ez a darab. Illyés Gyula ott volt a bemutatón, nyilván mert Sinkovitsékkal barátságban volt. Másnap reggel – ez volt az egyetlen alkalom hosszú életünkben, mert hát Illyés is akkor már hetven körül járt, inkább túlvolt a hetvenen, én meg startoltam a mostani 90 évemre – megszólalt a telefon, ő telefonált, hogy hát milyen jó ez a darab. Nem győzte dicsérni, és azt mondta, hogy: – Te, az a baj – és teljesen igaza volt –, hogy egyfelvonásost nem játszanak a színházak. Hát mutassuk meg a franciáknak, hogy mit tudunk mi csinálni. Na, fogjunk össze – azt ajánlotta, segít nekem –, csináljunk ebből egy egész estét betöltő előadást. De akkor már megvolt a mű, és úgy éreztem, hogy ez a formája, soha nem írtam meg hosszabban. Egyszer írtam egy előjátékot hozzá, ez meg is jelent az összkiadásban. Tehát ez volt életem legnagyobb ajándéka, Illyésnek az a reggeli telefonja, az *Ők tudják, mi a szerelem* bemutatója után. Ezt a darabot Sinkovits a Nemzetiből és Tolnay a Madáchból hakniként játszották negyven éven át, ha szabad estét tudtak maguknak összehangolni.⁶

– *Előadták ezt a drámáját Olaszországban?*

– Igen, Umberto Albini lefordította Firenzében Lutter Évával, és a nagy olasz kiadó, az Einaudi kiadta.⁷ Tulajdonképpen ezzel nyitott nekem utat Olaszország felé, mert ezt akkor a rádió elkezdte játszani, és azt hiszem, tizenkét-szer ismételték meg ezt a darabot, úgyhogy bevezetődtem. Albini fordított Weöres Sándort is, és Illyés Gyulával is jó

barátságba került Magyarországon. Jött minden évben, pedig ő nem volt magyar szakos. Ő jelenleg emeritus professzora a genovai egyetemen a klasszika-filológiának, görög drámákkal foglalkozik. De ide járt többek között azért is, hogy velem a görög drámákról beszéljen, mert a német filozófusok megadtak neki bizonyos szempontokat a görög drámákhoz, de drámaíróval eddig ő nem beszélt a görög drámákról. Valahogy egy drámaíró egy kicsit más szögből is megközelíti ezeket a műveket. Öt-hat kötetet írt görög drámákról, a Garzantinál jelentek meg, és a legnagyobb görögdráma-szakértő, Sirakuzában a görög dráma intézet igazgatója volt. Gyakran eljött hozzám, hogy elmondja, jövőre melyik Euripidészt fogja tárgyalni a szemináriumában egy féléven keresztül. Ugyanakkor már nagyon régen, diákkorában belebolondult ő is a magyar költészetbe. Nem tudott magyarul, de egy görög–latin filológus, aki tud perze angolul, olaszul és franciául, könnyebben nyúl a nyelvekhez. Mi az elején franciául beszélünk, még mielőtt Firenzébe kikerültem, és meg kellett tanulnom olaszul. Úgy dolgozott, hogy reggel hatkor – mert korán kelt, és akkor dolgozott – mindig szólt a telefon, és akkor tudtam, hogy Albini hív Rómából. Kért, hogy magyarázzam meg neki az *Áldozás Attila sírján* című Ady-verset, merthogy az „elázta-tott” vagy más szót nem érti benne. Tehát Albini lefordította nekem a kis egyfelvonásosomat olaszra, meglepetésül, de nem mutatták be, illetve a római színművészeti főiskolán a végzős növendékek vizsgaelőadásban megcsinálták. A hallgatók azt mondták nekem, hogy hát ezt végigcsinálták, de nem írnék-e nekik majd legközelebb, a következő tanévben vizsgadarabot, fiatal szerepekkel, mert hát ebben öreg emberek jelentek meg nagy fehér parókákkal, ráncos arcokkal. Akkor megcsináltam nekik egy évtizedek óta húzódó tartozásomat, amit még Kerényi Károlynak ígértem meg, Szophoklésznek egy vígjátéktöredékét, amiből csak 410 sor maradt fenn. *Ikhneutai* a címe görögül, *Nyomkeresők*

lett a magyar címe.⁸ Minden Szophoklész-kiadásban benne van, mint töredék. Kerényi nem győzte mondani annak idején – akkor én kint Genfben, ő pedig Asconában élt, de amikor lehetett, találkoztunk –: hogyha drámaírónak mondd magadat, akkor ezt a Szophoklész-töredéket egyszer egészítsd ki. Ez a darab a zene feltalálásáról szóló szatirjáték. Nagyon fontos volt számára az *Ikhneutai*, nagyon sokszor írt a naplójában róla. Akkor megcsináltam ezt a darabot a római színművészeti főiskolások számára. Ennek az olasz fordítását Sauro Albisani csinálta, azt hiszem, meg is jelent a *Sipario* című olasz folyóiratban. Ezt aztán tényleg játszották.

– *Illyés halála után hogyan alakult az antológia terve?*

– Hazajöttem Firenzéből Illyés temetésére. Elkésve értem a Farkasréti temetőbe, mert valami miatt feltartóztattak egyszer életemben a vámosok. Mire kiértem, akkorra már megkezdődött a szertartás. Utána a Rózsadomb kávéházba mentünk többen, és ott felvettem egy római emlékülés tervét. Pár hónappal később, még 1983 nyarán a római Magyar Akadémián meg is csináltunk egy Illyés-emlékülést a Mondello alapítvánnyal és a Velencében székelő Societé Européenne de Culture egyesülettel, amelynek Illyés is tagja volt. A Mondello-díj összege letétbe került a Római Magyar Akadémián, amelyhez az 1983. június 16-án kelt megállapodás szerint nekem volt hozzáférésem.⁹ 1990 nyarán felkértem Ruspantit az antológia munkálatainak átvételére, amikor déltiroli házában nyaralt 3-4 napig. Az Illyés Archívumba került kéziratpéldány 1992 nyarán Udinében készült.¹⁰ A cím és a koncepció egyaránt Ruspantié. A tizenkét költő mellé bekeült még Pilinszky János négy verssel. Célja a 20. századi magyar irodalom kiemelkedő költeményeinek a rendelkezésre álló legjobb olasz fordításban való megismertetése az olasz közönséggel. Az elmúlt húsz évben sem készült hasonló antológia, talán egyszer még ki lehetne adni.

2008. július 22.

A BESZÉLGETŐTÁRS TÜSKÉS ANNA

Jegyzetek

¹ Szokás szerint a kitüntetést személyesen, Palermóban adják át a kitüntetettnek, ünnepélyes keretek között. Illyés elfogadta a díj személyes átvételére szóló szicíliai meghívást, megvolt már a repülőjegye is, de az elutazás előtti héten felesége megbetegedett, és súlyos műtét előtt állt, melyen a díj átadása idején esett át. Illyésnek ezért – rövid idővel az indulása előtt – le kellett mondania az utazását. Mivel 1981-ben már felmerülhetett annak a lehetősége, hogy magánszemélyek létrehozhatnak közügyet szolgáló magánalapítványt, Illyés úgy döntött, hogy az olasz–magyar szellemi együttműködésért tevékenykedő fiatalok számára felkínálja a Mondello-díj összegét, alapítványt hoz létre, és így intézményes keretek között biztosítja a cél megvalósítását. Elképzelésével családja is egyetértett. (Illyés Mária közlése.) Ebben az értelemben írta 1981 novemberében kötete fordítójának és szerkesztőjének, Umberto Albinnek: „Kedves Barátom, hadd köszönjem meg újra, ezúttal is fordításaidat s mindazt, amit a magyar szellemi élet érdekében tetél, beleértve azt az én Mondello-díjamat is. S kérem rögtön ismét tanácsodat. A díjat kezdettől az olasz–magyar szellemi érintkezés erősítésére szántam. Előbb alapítványféltre gondoltam; alapítvány olyan alapjára, melyhez tanárok is hozzájárulhatnak, annyiban, hogy kamata is elég lenne olasz fiatalok magyar, vagy magyar fiatalok olasz tanulmányainak megkönnyítésére. Ha ez nem megy, a díj összegének magának a kiosztására. Ennek útrairindításához, vezetéséhez szerettelek volna, szeretnélek megnyerni. Gondolkodj rajta...” Levél Illyés Gyulától Umberto Albini részére. D.: Budapest, 1981. november. 12. Kézirat és gépirat. MTA ITI Illyés Gyula Archívum 92. doboz, IV. pallium. Az Illyés Mondello-díjával kapcsolatos további információkat és a kutatásban nyújtott segítséget köszönöm Sauro Albisaninak, Illyés Máriának, L’Homme Ilonának, Merényi Miklósnak, Radics Péternek, Roberto Ruspantinak, Stauder Máriának és Zöldi Mihálynak

² *Feljegyzések az olasz antológiával kapcsolatban*: tartalmi javaslatok. Kézirat és gépirat. MTA ITI Illyés Gyula Archívum 92. doboz, II. pallium, dátum nélkül; további dokumentáció, feljegyzések és levelezés: MTA ITI Illyés Gyula Archívum 92. doboz, IV. pallium: Levél Hubay Miklóstól Illyés Gyulának és Illyés Gyulánénak a Ma-

gyar Írók Szövetsége fejléces papírján. D.: Budapest, 1982. febr. 20. „Kedves Flóra, kedves Gyula, itt küldöm az olasz–magyar költői antológiáról a feljegyzést. Amint kiderül belőle: két egyetemen, a szegedin és a firenzein kezdjük el a fordítások összegyűjtését...”

³ Hubay 1974-től 1988-ig tanított magyar irodalmat a firenzei egyetemen, azonban korábban, a hatvanas években is többször megfordult Firenzében, feltehetően a darabjai bemutatója miatt, ld. pl. a *Napló nélkül* c. kötet néhány feljegyzését. Sárközy Péter: *Magyar irodalom Olaszországban*. In: *Kortárs*, 46. évf. 2002. június, 98. A párizsi találkozás, amelyet Hubay az interjúban említ, valójában 1963-ban volt, és nem 1974-es firenzei kinevezésének évében. Erre enged következtetni Hubaynak Illyéshez 1963. november 11-én Firenzéből írt levele, amelyben elmondja, örült, hogy Párizsban, bár rövid ideig, de együtt lehetek. Köszönöm Illyés Mária és Radics Péter segítségét az időpont tisztázásában.

⁴ A Société Européenne de Culture-t 1950-ben alapította Umberto Campagnolo Velencében. Célja, hogy az írók, a művészek és a tudósok a kultúra egyetemes értékeit hatékonyan képviseljék a közéletben. Tagjai voltak például Julien Benda, John Desmond Bernal, André Breton, Marc Chagall, Benedetto Croce, Eugenio d’Ors, Mircea Eliade, Jaroslaw Iwaszkiewicz, Karl Barth, Thomas Mann, François Mauriac, Giuseppe Ungaretti, Hans Urs von Balthasar és Illyés Gyula.

⁵ A Société Européenne de Culture magyar tagozatának rendezvényén 2002. június 7-én a Magyar Tudományos Akadémián tartott előadás szerkesztett szövege megjelent: Fejtő Ferenc: *A népek fia volt*. In: *Tekintet*, 15. évf. 2002. 4–5. sz. 5–18.

⁶ Illyés akkor ötvenhét éves volt, 1959. december 6-án emlékezett meg erről a beszélgetésről *Naplójegyzeteiben*. In: Illyés Gyula: *Naplójegyzetek*. 1946–1960. Bp., Szépirodalmi, 1987. 497. Hubay többször is visszaemlékezik erre a telefonbeszélgetésre: 1971-ben a *Szent László kocsisa* c. írásában: „Annak idején, a bemutató másnapján, egy költő barátom telefonon lelkesítő szavakat mondott a darabról. Olyasmit is, hogy ezt a Berlioz-históriát ki kéne bővíteni egész estét betöltő színdarabbá. Meg lehetne mutatni a franciáknak... Mít is? Hogy így visszük színpadra az ő nagyjaikat, mi, magyarok... Jó volt hallani. De tudtam, hogy az *Ők tudják, mi a szerelem* most már úgy hagyom, ahogy megírtam.” In: Hubay Miklós: *Aranykor*. Budapest, Szépirodalmi, 1972. 430–431; majd a *Kánoni*

kor. „Lever de rideau”, az Ők tudják, mi a szerelemhez c. írásában: „A Berlioz-darabot a még fiatal Sinkovits és Tolnay Klári kreálta, még 1959-ben (hogy aztán 40 éven át játsszák, Tolnay Klári halála napjáig). A premier utáni reggelen Illyés Gyula telefonált (életemben egyszer ért ez a megtiszteltetés). Odavolt a darabért, és felajánlotta, hogy lássunk neki, szívesen segít: írjuk át ezt az egyfelvonásost egész estét betöltő színdarabbá. A francia színpadokra csak így juthat el, márpedig ezzel megmutathatók azoknak a franciáknak... stb. Most már tudom, milyen igaza volt Illyésnek: azon frissiben kellett volna megpróbálkozni a darab játékidéjének a kiszélesítésével.” In: Hubay Miklós: *Lélegzet-visszafojtva*. 11 egyfelvonásos. *Összegyűjtött drámák*, IV. Bp., Elektra, 2006. 29–30.

⁷ Hubay, Miklós: *Solo loro conoscono l'amore* [Ők tudják mi a szerelem], trad. da Umberto Albini ed Eva Lutter, in Teatro Uno, a cura di Luciano Codignola. Torino, 1962. Einaudi.

⁸ Hubay Miklós: *Kívül Magamon*. *Összegyűjtött drámák I*. Bp. 2004. Elektra, 207–208; Csehy Zoltán: *Nerótől a terrorizmusig*. Hubay Miklós: *Összegyűjtött drámák*, I. kötet., *Kívül Magamon*. In: *Új forrás*, 40. évf. (2008) 3. sz. 58.

⁹ *Nyilatkozat Illyés Gyulánétól és Illyés Máriától*. D.: Budapest, 1983. június 16. Gépirat a szerzők és két tanú saját kezű aláírásával, s ennek három fénymásolata. MTA ITI Illyés Gyula Archívum 92. doboz, IV. pallium.

¹⁰ *Ungheria ritrovata*. I 12 massimi poeti del Novecento ungherese. Antologia promossa da Gyula Illyés con il suo „Premio Mondello 1980” Selezione delle traduzioni italiane a cura di Roberto Ruspanti. Hanno collaborato alla realizzazione di questa antologia: Flóra Illyés, Sauro Albisani, Miklós Hubay. Gépirat. MTA ITI Illyés Gyula Archívum 92. doboz, I. pallium. Az olasz nyelvű magyar költők antológiájának kézírata ismeretlen okokból nem jelent meg. Az antológia kézírata tizenhárom 20. századi magyar költő verseinek olasz fordításait tartalmazza: Ady Endrétől 37, Babits Mihálytól 9, Juhász Gyulától 10, Kosztolányi Dezsőtől 31, Kassák Lajostól 30, Füst Milántól 5, Szabó Lőrinc-től 14, József Attilától 39, Illyés Gyulától 33, Radnóti Miklóstól 21, Vas Istvántól 26, Weöres Sándortól 29, Pilinszky Jánostól 4 verset húsz olasz és magyar műfordító (Umberto Albini, Sauro Albisani, Sandro Badiali – Gilberto Finzi, Guglielmo Capacchi, Gisa Casarubea, Paolo Castruccio, Mario de Micheli – Eva Rossi,

A TEREM AJTÁJA
Pittsburgh University Library Archives

Tomaso Kemény, Antonello la Vergata, Luigi Reho, Nelo Risi – Edith Bruck, Roberto Ruspanti, Paolo Santarcangeli, Folco Tempesti, Jole Tognelli – Marinka Dallos, Gianni Toti – Marinka Dallos) tollából. Az egyes költőkhöz tervezett bevezetés csak Ady Endréhez készült el. Az antológiához viszonylag kevés új fordítás készült, nagyrészt korábban folyóiratokban és antológiákban megjelent fordításokat gyűjt egybe.

Felhasznált irodalom

Hubay Miklós–Petényi Katalin: *Beszélgetés Tolnay Károllyal*. In: *Kortárs*, 23. évf. 1979. 6. sz. 962–975.

Hubay Miklós: *Talán a lényeg*. Bp., Littera Nova, 51999. 4.; 182–195. Hubay Illyéssel kapcsolatos emlékeiről ld. még: Hubay Miklós: *Aranykor*. Budapest, Szépirodalmi, 1972. 193–203; Hubay Miklós: *Találkozások Illyés Gyulával*. Kérdez Tóth Franciska. In: *Irodalomismeret*, 12. évf. (2002) 3–4. sz. 163–166; Hubay Miklós: „Hoztad-e Szent István koronáját?” Mozaikkockák Illyés Gyuláról. In: *Kortárs*, 46. évf. 2002. nov. 11. sz. 20–26.

„CSELEKEDTEM, TEHÁT HIBÁZTAM VAGY HIBÁZHATTAM”

*Adalékok Szombathelyi Ferenc
Illyés Gyulának írt leveléhez*

Illyés Gyula hagyatékának feldolgozása közben eddig nem ismert levelek bukkantak fel többek között a második világháború és az azt követő koalíciós évek korszakából. Ezek közül talán az egyik legérdekesebb a már börtönben lévő Szombathelyi Ferenc levele 1946. április 7-én Illyés Gyulához.

Szombathelyi Ferenc vezérezredesnek, a Honvéd Vezérkar főnökének (HVKF: 1941. szeptember 6. és 1944. április 19. között) második világháború alatti tevékenységét, majd az azt követő meghurcoltatását már sokszor és igen kimerítően tárgyalták a hadtörténészek. A felbukkant levél sem tartalmaz hadtörténelmi szempontból új információkat, azonban irodalomtörténeti adalékokkal szolgál még kevésbé tárgyalt, 1942-ben kezdődő és 1946-ban záruló politikai-irodalmi eseménysorozathoz. A levél – Illyés naplójegyzeteivel együtt olvasva – így pontosabban és mélyebben világítja meg Illyés Gyula, Kovács Imre és Szombathelyi Ferenc életútjának egy különösen tragikus időszakban történt találkozását. Mindemellett a pontosabb megértés kedvéért érdemes röviden feleleveníteni a levél háttérét is: Szombathelyi Ferenc szerepét az újvidéki atrocitásokban, népbírószági perét, elítélésének és meghurcoltatásának körülményeit, majd a világháború utáni magyar politikai helyzet alakulását.

A levél ceruzával íródott kézírás: a feszes, egyenletesen kimért sorok és a javítások hiánya átgondolt mondanivalóra és világos gondolatfűzésre utalnak. Boríték nem került elő, és mivel az összehajtogatott levél hátoldalán is csak annyi

szerepel, hogy „Illyés Gyula magyar író kezébe”, valószínűsíthető, hogy Szombathelyi nem is akarta postán keresztül eljuttatni a címzetthez, hanem nyilván közvetítő útján került ki a Markó utcai börtönből.

„Kedves Barátom! Azt hiszem, hogy az újságokból tudod, hogy 10 évi fegyházbüntetést kaptam. Ahhoz képest, hogy a legrosszabbat megúsztam, a büntetés nem sok, de ahhoz képest, hogy a vád megdőlt – sok. A tárgyalás alkalmából ugyanis beigazolást nyert, hogy nemhogy bűnös lennék, hanem érdemeim vannak. Mindenesetre ezt az eredményt elsősorban tanúimnak – közöttük elsősorban Neked – köszönhetem, kik önként jöttek el magyarságom és tisztességem mellett tanúbizonyságot tenni.”

Szombathelyit első fokon 1946. március 30-án (NB. XX. 653/1946/7. számon) bűnösnek találták népellenes büntettekben és hivatali hatalommal való visszaélés büntetékében, de egyhangúlag felmentették a háborús büntettek vádja alól. A pártok delegáltjai között a büntetés mértékét illetően szavazategyenlőség alakult ki: a Polgári Demokrata Párt, a Független Kisgazdapárt és a Nemzeti Parasztpárt 6 évi, míg a Magyar Kommunista Párt, a Szakszervezetek Országos Tanácsa és a Szociáldemokrata Párt küldöttei 10 évi fegyházbüntetést javasoltak. Ebben a helyzetben dr. Molnár László bírónak kellett döntenie, aki végül a 10 éves fegyházbüntetést ítélte meg.

„Most a továbbiakban arról van szó, hogy a »NOT«-nál lehetőleg teljes sikert és a meghurcoltatásomért teljes elégtételt érjek el. Ehhez támogatásra lenne szükségem, amiért is Hozzád fordulok azon kérelemmel, hogy amint annak idején Kovács Imre ügyében nálam interveniáltál, most viszont az én ügyemben Kovácsnál interveniálni szíveskedjél.”

A Budapesti Népbíróságot (majd később a Népbíróságok Országos Tanácsát) még 1945 végén állították fel a háborús bűnösök felelősségre vonásának céljával, de ezek a „különtanácsok” már következő évtől a Magyar Kommunista Párt eszközeivé váltak a politikai ellenfelekkel való leszámolás szolgálatában. Szombathelyi is érzékelhette a

népbíróság szerepének megváltozását, és talán ezért fordult Illyéshez a kéréssel.

Illyés többször említi a *Naplójegyzetekben* Kovács Imre neves politikus és népi író ügyét, aki 1939 és 1946 között a Nemzeti Parasztpárt főtitkára, majd 1942-től a nyíltan háború- és németellenes Magyar Történelmi Emlékbizottság elnöke volt. Kovács 1942. március 15-én a Magyar Történelmi Emlékbizottság szervezte koszorúzáson a parasztság nevében Bajcsy-Zsilinszky Endrével kettesben koszorúzta meg Petőfi szobrát. Hamarosan azonban behívót kapott, de tartalékállományba került, mert 1942. április 7-én a VKF-2. nyomozói hazaárulás címén letartóztatták és a Hadik-laktanyába kísérték. Egyhetes kihallgatása alatt azzal vádolták, hogy az angolszász hatalmak javára kémkedett, később pedig a Margit körüti katonai fogházba került. Természetesen íróársai azonnal megpróbálták közbenjárni érte minden lehetséges fórumon. Illyés május 20-án meglátogatta Kovácsot a fogházban, majd a fiatal író érdekében felkereste Márai Sándort is, aki „igen szépen viselkedett”. Másnap – minden nézetkülönbségük ellenére – felkereste Oláh Györgyöt, a hírhedt nyilas *Egyedül vagyunk* szerkesztőjét, aki „szintén készséges volt”.

Minden segíteni szándékozó próbálkozás eredménytelen maradt egészen 1942. június 5-ig, amikor is Illyés sok íróársával együtt elutazott a háború árnyékában megrendezett erdélyi könyvnapra Kolozsvárra. Az eseményt – amely az első magyar könyvnap volt Erdély visszacsatolása után – a katonai vezérkar is demonstratívan meglátogatta, így fokozott figyelem övezte a rendezvényre érkező írókat (Móricz Zsigmond, Márai Sándor, Illyés Gyula, Gulácsy Irén, Cs. Szabó László, Szabó Lőrinc, Szabó Pál, Bíró Lajos, Áprily Lajos, Bókay János, Erdélyi József, Ignác Rózsa, Sinka István, Veres Péter, Grandpierre Emil, Passuth László). Illyés így ír erről:

„Kora délután a Fő téren fölállított könyvsátornál álltunk. A téren át katonatisztek csupa arany és csupa nikkal

csillogású csapata jött felénk, elöl néhány magasabb rangú, hátrább – érezhető rangsor szerint – a kíséret. A vezérkar volt, Szombathelyivel az élén.

Márai elébe ment, őt már régebről ismerte. Szombathelyi is kilép: középkori seregek találkozása. Bemutatkozás. Magas, feszes, tekintélyt tartó, de szellemi hódításra is törekvő embernek mutatkozott Szombathelyi az alatt a néhány perc alatt. Nyílt arcú, művelt fej.

Mindnyájunkhoz volt szava. Vizsgázott is, kitüntetést is osztott: jártas az irodalomban.

Nekem a kimértnél is jóval többet mondott. Igen fontos tünetnek mondta a falukatató mozgalmat, a népfőiskolákat. Föl kell tárnai a nép helyzetét; bele kell emelni a népet a nemzet életébe. Még a *Puszták népére* is volt egy elismerő bólintása.

Hirtelen azt éreztem: ajtó nyitható; rendkívüli alkalom kínálkozik; bántani fog – mert majd gyávaságnak érzem –, ha nem élek vele.

Megköszöntem az érdeklődést, de rögtön a többi »népi«-ek nevében is. Munkájuk sok küzdelemmel jár, veszélyes is. Közülük a legfiatalabb, egy igen nagy tehetség súlyos helyzetben van. Épp a vezérkar börtönében. Kovács Imrénnek hívják. Azt kérjük: vizsgálta fölül gyorsan az ügyét: az az ember jóhiszemű, csak félreértés keverhette vád alá.

Komoran nézett rám Szombathelyi, de nem szakított félbe.

Aztán a többi irón jártatta meg a tekintetét, kérdő várakozással.

Hitelesítő főbólintásokat kapott. Cs. Szabótól, Szabó Lőrinctől még néhány kiegészítő szót is.”

Figyelemre méltó a helyzet spontaneitása, szó sincs gondosan megtervezett mondatokról és alázatos könyörgésről. Illyés egyszerűen megragadta a váratlanul kínáló lehetőséget, és talán éppen ez vezetett sikerre: „Alig két hét múlva Pesten küldönc hozta levél hívott a Várba, a vezér-

kari épületbe. Szombathelyi fogadott, jó fél órára. Átnézte Kovács Imre iratait. Felelősséggel merem-e állítani, hogy – ezután is jóhiszemű lesz? A következő hét egyik délelőttjén Kovács Imre lépett be déli munkahelyemre, a Szabadság téri Florenc kávéházba.”

Kovács szabadon engedését Szombathelyi is többször hangsúlyozta védőbeszédeiben, ezért érdemes saját szava-it összevetni az eddigiekkel: „...ismétlem: én politikailag elfogulatlan voltam. Ezt mutatja az ítélet végrehajtásának felfüggesztése Kovács Imre parasztíró ügyében, kit a VKF bíróság agrárkommunista agitáció miatt 15 évre ítélt el. Miután nevezett megbánta, és megígérte, hogy jövőben hasonló tevékenységtől tartózkodni fog, büntetését, illetve ennek végrehajtását bizonytalan időre felfüggesztem.” Kovács szabadon engedése talán meglepő volt Illyéséknek, de ismerve Szombathelyi akkurátus hivatali hozzáállását, ez egyáltalán nem meglepő. Erről is ír a vázlatában: „Senkit sem üldöztem pártállása miatt, mert én sohasem politizáltam. Senkit sem gyűlöltem. Nem voltam sohasem gyűlölködő, sem szadista. Ahol csak ajánlották, mindig kegyelmet gyakoroltam. Ennek örültem. A halálos ítéleteket különösen megfontoltam, aktáikat átnéztem, a bírakat, ügyészt meghallgattam.”

Szombathelyi eddigi sorai erősítik az Illyésben keltett jó benyomást: emlékezett a közbenjáró(k)ra, az egész ügyre is, és mikor később ő lett a sarokba szorított vad, nem habozott megragadni egy lehetséges kiutat. De azért kételyei voltak, mint ahogy levele folytatásából kitűnik.

„Kovács – mint tanú – sajnos nem jelent meg a tárgyaláson. Meg vagyok győződve arról, hogy ez politikai opportunitásból történt. Most sem gondolok arra, hogy nagyon exponálja magát. Csak arra kérjed őt, hogy legyen szíves ügyvédemet (dr. Kardos János, Városház utca 7.) meglátogatni és ügyem, illetve esetem felől tájékozódni. Azt hiszem, csakhamar látni fogja azt, hogy itt nem csak vizsontszolgálat fejében kopogtatok ajtaján – csak ezen a címen egy lépést sem mertem volna feléje tenni –, hanem egy olyan

ember ügyéről van szó, aki teljesítményénél fogva is rászolgált a támogatásra."

Amit Szombathelyi levele megírásakor nem tudhatott: Illyés már korábban találkozott Kováccsal, és megkérte őt, hogy tanúskodjon vele együtt Szombathelyi mellett. Mire tehát Szombathelyi „interveniálást kért” Illyéstől, az már meg is történt, ráadásul sikertelenül. Illyés így ír erről: „Mikor Szombathelyit háborús bűnösként népbíróság elé állították, tanúvallomásra jelentkeztem, s szóltam Kovács Imrének, csatlakozzon hozzám. »Politikai félremagyarázásra vezetne« – mondta. De azt megígérte, hogy szavaimat – ha engem miattuk támadnának (ami az addig tapasztaltak után várható volt) nem fogja megcáfolni. Ért támadás – még a *Ludas Matyi*-ban is, karikatúra formájában (elől én és Zilahy – ő is ott volt tanúként –, mögöttünk síró özvegyek) – de cáfolni mégsem kellett. Szombathelyit nem ítélték halálra (csak tízévi börtönre).” Kovács passzivitásának megítélése jelen írás célja, mindenesetre ami Illyés (és Zilahy) esetében magától értetődő természetes gesztus volt (kérés nélkül is segíteni ott, ahol az ügy igazában hitt), az Kovácsnál nyilván bonyolult politikai megfontolások tárgya lett. Azt nem lehet tudni, hogy Szombathelyi levele után Illyés esetleg újra felkereste-e Kovácsot, erre való utalás Illyés hagyatékának áttekintésekor nem került elő.

A folytatásban Szombathelyi röviden felvázolta sorsa alakulását a német megszállás és Szálasi kormányzása idején.

„Akit – mint engem – a németek bevonulásuk után elkergettek és üldöztek, majd a kormány bíróság elé állított, mert amerikai ejtőernyősöket fogadtam és a háborút a németek oldalán szabotáltam. Aki amerikai rövidhullámú rádiót tartott üzemben a Gestapo árnyékában, és akit a nyilas kormány a feleségével együtt letartóztatott, Sopronkőhidán bebörtönöztetett, majd Újvidék miatt – [ahol a vád szerint – H. I.] túlzó ítéleteket hoztam, a honvédség jó hírnevét és a tisztikar becsületét ezáltal kompromittáltam – bíróság elé állított, és akit végül az SS Bajorországba elhurcolt,

internált és kínzott, az megérdemelné azt – sőt, meg is követelhető –, hogy szolgáltatát és magatartását éppen a demokrácia részéről méltányolják és elismerjék. Meg vagyok győződve arról, hogy ez meg is történne, ha ügyemet a demokrácia berkeiben nem csak a propaganda egyoldalú beállítása, hanem a tények alapján ismernék. Nincs szószólóm ott, az a baj. Ezért kérném Kovács Imrét, hogy legyen igaz ügyem szószólója azoknál, akik ebben állást foglalni, illetve dönteni hivatottak. Kovács különben bíróságomnál is tájékozódhat, dr. Molnár László tanácsa hozta az ítéletet, mely – meggyőződésem szerint – csak politikai oportunitás miatt nem lehetett felmentő.”

Szombathelyinek a szövetségesek felé tett tapogatózásai szintén többször szóba kerülnek perében. Mint elmondta, ő is az angolszász hatalmakkal kereste a kapcsolatot, mert 1942 nyarán sok európai katonai vezetővel együtt még ő is meg volt győződve arról, hogy a Balkánon keresztül jön majd a szövetségesek mindent eldöntő végső hadművelete. Ekkor akarta kiküldeni egy tisztjét Isztambulba, hogy megkezdődjenek a titkos tárgyalások, de mivel katonai kötelességének tartotta ez irányú terveiről a miniszterelnököt tájékoztatni, a küldetés meghiúsult. Kállay ugyanis határozottan megtiltotta az akciót. Érdekes hangsúlyozni az időpontot két szempontból is: egyrészt a németek európai hegemoniája a megmutakozó oroszországi kudarc ellenére még mindig megingathatatlanak tűnt (talán ezért volt Kállay óvatos), másrészt Szombathelyi katonaként jól tudta, hogy csak akkor lehet kiugrani majd, ha a szövetségesek már közel lesznek az ország határaihoz, ezért időben kell elkezdeni az előkészületeket. (Hogy mennyire igaza volt, azt jól mutatta Románia 1944-es kiugrása.) Ezután Szombathelyi önálló akciókra szánta rá magát, és – Kállayt már nem tájékoztatva, de a német hírszerzés figyelmét igencsak felkeltve – személycseréket hajtott végre a tisztikarban, többek közt leváltotta a németek által nagyon kedvelt isztambuli katonai attasét, és saját emberét – Hatz Ottó alezredest

nevezte ki attasénak. 1943 tavaszára Hatz által létrejött a kapcsolatfelvétel a szövetségesekkel, ekkortól számítható a levélben is említett rádió üzemeltetése (maga Hatz hozta Budapestre a szövetségesektől kapott készüléket), amelyet a VKF-6. osztály épületének padlásán rejtettek el. A szövetségesek követeléseit – kémkedés, az oroszok elleni harc felüggesztése, magyar csapatok kivonása Oroszországból, a német megszállás elkerülése, partizánalakulatok felállítása – a kormány nem vállalta. A különbékére irányuló titkos tárgyalások ezután is tovább folytak, majd 1944 márciusában (a megszállás előtt néhány nappal) került sor az amerikai ejtőernyősök érkezésére („Sparrow Mission” fedőnéven). Szombathelyi itt talán egy kissé túloz: tudott a diverzánsook érkezéséről, de nem ő volt megbízva a fogadásukkal. Az akció különben is a legrosszabb időpontban került végrehajtásra, és nem volt megfelelően előkészítve. Már az is eleve gyanús volt, hogy az amerikaiakkal tárgyaló Hatz sem tudott az ejtőernyősök érkezéséről, és hogy az akciót amerikai részről az OSS (Office of Strategic Services, a CIA frissen alapított elődje) készítette elő, nem pedig a hivatalos katonai szervezetek. Mindenesetre az akció teljesen eredménytelenül zárult, a németek pedig március 19-én megszállták Magyarországot, a három elfogott amerikai tisztet pedig 24-én Berlinbe vitték.

Szombathelyi már korábban nekilátott egy 5000 fős egység létrehozásához, melyet egy esetleges németbarát puccs felszámolására vetettek volna be, és a megszállásig a legnagyobb titokban – éppen partizánvadász alakulatként feltüntetve – 1500 főt kiképeztek és felszereltek. Ez a terv is kudarcba fulladt: a bevonuló németek azonnal felszámolták a különítményt.

A nyilas hatalomátvétel után Szombathelyit nyugálományba helyezték (április 19.), majd 1944. november 22-én feleségével együtt letartóztatták. A nyilasok egyik fő vádjá az volt, hogy az 1942. évi újvidéki atrocitások után Szombat-

helyi „túlzó” ítéleteket hozott. Magát a vérengzést illetően vitán felül áll, hogy Szombathelyi adta parancsba az újvidéki razziát, de azzal a határozott céllal, hogy a kegyetlenkedő és súlyos veszteségeket okozó partizánok tevékenységét kell felszámolni. Letartóztatásokra adott parancsot, nem öldöklésre és etnikai tisztogatásra. A kutatások mára bebizonyították, hogy Szombathelyi számára – katonatisztként és emberként egyaránt – elfogadhatatlan volt az események eldurvulása és a civil lakosságot (szerbeket, zsidókat, cigányokat) is érintő megtorlások. Még 1944 januárjában is így írt tisztí parancsában: „...sohasem hittem volna, hogy megtörténhet, mert ez számomra elképzelhetetlen volt. Ami 1942 januárjában a Bácskában, nevezetesen Újvidéken történt, az példátlan a magyar honvédség történetében, és alkalmas arra, hogy a szomszédos szerb nép és közénk évszázadokra a gyűlölség és a bosszú magvait hintse el. Az egész eseményt összefoglalóan csak ezekkel a végzetesen tragikus szavakkal tudom kifejezni, hogy nemzeti szerencsétlenség.” Ennek fényében viszont felmerülhet a kérdés, hogy miért nem volt erélyesebb a felelősök azonnali letartóztatásában és elítélésében, és miért hagyta évekig húzódni a pereket. (Az egyik főbűnös, Feketehalmy-Czeydner Ferenc végül nem is várta meg az elhúzódó perek végkimenetelét, hanem – német segítséggel – 1944 elején Németországba szökött és több társával beállt a Waffen-SS kötelékébe. A megszállás után visszatért Magyarországra és rehabilitáltatta magát a nyilas kormánnyal.) Szombathelyit még a népbírószági perében is vádolták azzal, hogy nem akadályozta meg Feketehalmy – és néhány társa – megszökését. Szombathelyi azzal védekezett, hogy vezérkari főnökként kötelessége volt a (politikai vonalon) szállingózó rémhírek leellenőrzése, emiatt leküldött Újvidékre egy tényfeltáró bizottságot, melynek alapos vizsgálatai persze sok időbe kerültek. De miután megbizonyosodott a rémhírek valóságtartalma felől, azonnal kezdeményezte a jogi eljárások megindítását, és ítéletek is szület-

tek, annak ellenére, hogy a németek végig erős nyomás alatt tartották a hadvezetést az eljárások megszüntetéséért, és a magyar hadsereg vezérkarában jelen volt az újvidéki események elhallgatásának szándéka is. Szombathelyi az ország megszállása után is tiltakozott a nyilas kormány által hozott amnesztiarendelet ellen, melynek révén szabadlábra kerülhettek az újvidéki vérengzés addig elítélt felelősei.

Zárógondolatként nem lehet elégszer hangsúlyozni, hogy a második világháború összes hadviselő fele közül egyedül Magyarország – személy szerint Szombathelyi Ferenc vezérezredes, a Honvéd Vezérkar főnöke – rendelt el saját hadseregének egységei ellen lakossággal szemben elkövetett atrocitások miatt vizsgálatot.

Jól láthatóak tehát a Szombathelyit több oldalról is érő támadások: egyrészt a nyilasok azért börtönözték be, mert az újvidéki vérengzések idején elítélte a magyarok által elkövetett atrocitásokat, szorgalmazta a bűnösök felelősségre vonását, majd „túlzó” ítéleteket hozott. Másrészt a sors tragikus fintoraként perének idején már azokkal együtt volt bezárva, akik korábban őt magát bezárták, s akiknek felelősségre vonásáért korábban éppen ő küzdött.

1945 márciusának végén Szombathelyit az SS Bajorországba (Trifternbe) hurcolta, ahol május 1-jén szabadították ki az amerikai csapatok. Június 10-én már mint háborús bűnöst vették őrizetbe, majd miután Magyarországon június 19-ével lefokozták és kizárták a honvédségből, október 9-én repülőn Budapestre szállították.

Az igazságtalan vádak és kilátástalan helyzetét Szombathelyi vélhetően számtalanszor átgondolta fogságában, mert a levél folytatásában a rabtársait érintő megjegyzése szó szerint egyezik a védőbeszédeiben szereplő mondattal.

„Megjegyzem még, hogy bajtársaim [közül – H. I.], akikkel Sopronkőhidán (és Bajorországban is) együtt voltunk, a demokrácia részéről csupán azon pusztá tényért, hogy a nyilasok által

lefogottak [voltak – H. I.], sokan előléptetésben, javadalmazásban és egyéb jutalomban részesültek. Én ezzel szemben már a 14. hónapot töltöttem nehéz börtönben, és 7 hónapot bujdostam. Ha bűnös lennék, már akkor is bőven bűnhődtem volna.

Különben Kováccsal kapcsolatban követett eljárásom a tárgyalások alkalmával szintén szőnyegre került. Az ügyész megjegyezte, hogy igaz ugyan, hogy »Kovácsot súlyos ítélete dacára szabadlábra helyeztem, de egyben lakatot tettem a szájára«, amire bátor voltam általános derültség közben azt válaszolni, hogy ilyen ítéletet én szívesen vállalnék bármikor.

Mielőtt soraimat zárom, még egyszer hálás köszönetet mondok spontán kiállásodért mellettem, amit soha nem fogok elfelejteni. Éppen ez bátorít fel engem arra, hogy jelen levelemmel alkalmatlankodjam. Velem ügyvédem útján lehet érintkezni. Örülnék, ha mielőbb hallanék Rólad valamit.

Igaz és régi híved és barátod

Szombathelyi

Budapest, 1946. április 7.”

Szombathelyi Ferencet végül másodfokon 1946. május 22-én dr. Bojta Béla bíró vezetésével (NOT I. 3162/1946. számon) életfogytiglani fegyházra ítélték. Noha bűnösségét egyhangúlag állapították meg, a büntetés mértékét illetően ezúttal is megoszlottak a vélemények: a Polgári Demokrata Párt és a Magyar Kommunista Párt golyó általi halált javasoltak, míg a Nemzeti Parasztpárt 15 évi, a Független Kisgazdapárt és a Szociáldemokrata Párt pedig életfogytig tartó fegyházbüntetést. Végül egyszerű szótöbbséggel a fenti ítélet mellett döntöttek.

1946 augusztusában Ries István szociáldemokrata igazságügyi miniszter a kormány és a parlament tudta nélkül kiadta Szombathelyi Ferencet Jugoszláviának – máig is ismeretlen körülmények között. Újvidéken is perbe fogták háborús bűnök miatt, halálra ítélték, és a kivégzés időpontjául 1946. november 4-ét jelölték meg a péterváradai erőd falánál.

1994. március 16-án hozott ítéletében a Magyar Köztársaság Legfelsőbb Bírósága bűncselekmény hiányában hatályon kívül helyezte a NOT 1946-os elmarasztaló ítéletét.

Mint ismeretes, Kovács Imre politizálásában a háború után is határozottan igyekezett megtartani vezető szerepét. A Nemzeti Parasztpárt 1946-tól egyre inkább kettészakadt: az egyik szárny (Kováccsal együtt) a Független Kisgazdapárttal akarta szorosabbra vonni az együttműködést, míg a másik inkább a Magyar Kommunista Párttal. Kovács egyre erősebben kritizálta az MKP térnyerését, és amikor 1947. február 25-én letartóztatták az FKgP főtitkárát, kilépett saját pártjából. 1947 augusztusában még a Független Magyar Demokrata Párthoz csatlakozva újból képviselőnek választották, de a hazai politikai életben fokozatosan háttérbe szorult. Az MKP elképzeléseivel egyre kevésbé tudott egyetérteni, és mivel várható volt, hogy rövidesen őt is letartóztatják, 1947. november 17-én végleg elhagyta az országot. Évtizedekkel később – mint a Münchenben megjelenő *Új Látóhatár* egyik szerkesztője – megkereste a fentebb említett amerikai ejtőernyősök parancsnokát, és riportot készített vele a kudarcba fulladt 1944-es akcióról.

Illyés Gyula nem írt a *Naplójegyzetekben* Kovács Imre 1942-es letartóztatásának okáról, csak már magáról a közbenjárásokról szólt, kézenfekvő volt a levél megtalálása után a téma alaposabb körüljárása. Jelen tanulmány nem vállalkozhat a korszak említett személyiségeinek részletes bemutatására és megítélésére. Megtette ezt már számtalan kiváló író, kutató és publicista. Mindazonáltal Szombathelyi Ferenc, Kovács Imre és Illyés Gyula most bemutatott közös története hűen tükrözi egy embert és jellemet próbáló korszak lenyomatát.

HORVÁTH ISTVÁN

Irodalom

Dávid Gyula: *Kolozsvári magyar könyvnapok a második világháború árnyékában* (1942. június 5–8.), in *Helikon* XXII (2011/11).

Illyés Gyula: *Naplójegyzetek 1929–1945*, szerk. Illyés Gyuláné és Illyés Mária, Budapest, Szépirodalmi Könyvkiadó, 1986.

Kaló József: *Szombathelyi Ferenc vezérezredes önéletrajza és védőbeszédének vázlata 1946-ból*, in *Hadtörténelmi Közlemények* CXXIV (2011/2).

Kádár Gyula: *A Ludovikától Sopronkőhidáig*, Budapest, Magvető Könyvkiadó, 1978.

VESZTESEK KONGRESSZUSA

Joszif Sztálin szovjet diktátor (1878–1953) élete és hatalomgyakorlása nehezen értelmezhető az euroatlanti világ értékei, szokásai szerint. A világháborús győzelem után megrendezett leszámolásokat követően, az 1952 októberében megrendezett XIX. pártkongresszuson néhány vezető politikus felszólalása azt a benyomást keltette, hogy némi enyhülés következik majd az ország életében. Valójában azonban ezzel ellentétes folyamatok zajlottak a kulisszák mögött. A hatalmához görcsösen ragaszkodó, testileg-lelkileg súlyosan beteg Sztálin az 1930-as évek Nagy Tisztogatását idéző több nagyszabású kirakatpert tervezett. Az uralmát biztosítandó belső leszámolások után egykori szövetségeseivel, az Amerikai Egyesült Államokkal való fegyveres összecsapásra készült. A XIX. pártkongresszus tehát nagyszabású porhintés volt, amely a figyelem elterelését szolgálta – illetve számos, csak Sztálinhoz hű fiatalnak a hatalmi gépezetbe történő bevonását, amellyel a zsarnok igyekezett eltávolítani a régi vezetést.

Sztálin a kongresszus után alig fél évvel különös körülmények közt halt meg agyvérzésben, és a közhiedelemmel szemben még haldokolt, amikor környezete leváltotta valamennyi fontos tisztségéből.

A kontinentális időjárás gyakran megtréfálta a Moszkvába látogató külföldieket. 1952 kora őszén is ez történt. A „vénesszonyok nyara” helyett október ötödikén az előrejelzések dacára zúzmara köszöntött a világ számos országából a szovjet fővárosba összesereglett vendégekre és tudósítókra. Ám a rossz időt szinte észre se vették azok, akik arra készültek, hogy egy korszakos összejövétel tanúi lesznek. Aznap késő délután ugyanis a Kremlben, Joszif Sztálin jelenlétében

megkezdte munkáját a bolsevik párt XIX. kongresszusa. A szovjet diktátor egyik célja a rendezvénnyel az volt, hogy véget vessen a gyors leépüléséről egyre szélesebb körben terjedő híreszteléseknek.¹

A tanácskozás összehívásának körülményei számos kérdést vetettek fel. Még a központi bizottság tagjai sem értették, hogy miért kellett várniuk több mint tizenkét évet erre a napra, noha a bolsevik párt szervezeti szabályzata kötelezte a mindenkori vezetést, hogy háromévenként rendezze meg a párt kongresszusát. Korábban csupán néhány hónapot, legfeljebb egy évet csúsztak ezek a tanácskozások, amelyek között szintén jelentős jogosítványokkal bíró, népes országos konferenciákra került sor.

A többnyire függetlenített pártmunkásokból, a felső szintű adminisztráció irányítóiból, valamint a hadsereg és a belügy magas rangú tisztjeiből álló központi bizottság tagjai persze soha nem merték volna megkérdezni Sztálint, hogy miért feledkezett meg ennyi évig a nyájáról. Ráadásul 1947 februárja, az előző központi bizottsági plénum összehívása óta, amelyen lemondott a katonai tárca irányításáról, Sztálin nem volt hajlandó megjelenni és beszédet mondani kipróbált mamelukjai előtt. Ezzel mintegy jelezte az állampárt vezérkarának, hogy már nem érdeklik a formaságok. Holott korábban mindig ügyelt rá, hogy a szabályoknak megfelelően szentesítse legfontosabb döntéseit a központi bizottsággal.

*

A XIX. pártkongresszus történetét nem lehet csupán a két vaskos kötetben kiadott jegyzőkönyv alapján, a sztálini korszak „víz alatti áramlatainak” figyelembevételével rekonstruálni. Joggal vélekedett így Harrison E. Salisbury is, aki éveken át a *New York Times* szerkesztőségét képviselte a szovjet fővárosban. A neves újságíró jól átgondolt taktikát vélt felfedezni abban, hogy miközben Sztálin 1952 augusz-

tusában nyilvánvaló módon előremenekült a rég várt tanácskozás összehívásával, annak leple alatt egyszerre több frontot is nyitott.

Alig néhány órával azelőtt, hogy a *Pravda* közzétette a kongresszus összehívásáról kiadott közleményt, Moszkvában a legnagyobb titokban kivégezték a Szovjet Zsidó Antifasiszta Bizottság évek óta börtönben tartott vezetőit, akik ellen mindvégig embertelen kínzások közepette folyt az eljárás. A bejelentéssel közel egy időben Sztálin meghívására a szovjet fővárosba érkezett Csou En-laj kínai kommunista pártvezető. A két politikus tanácsadói jelenlétében hosszú órákon át latolgatta, érdemes-e az észak-koreai rezsim vezetőivel karöltve továbbra is folytatni a háborút a koreai félszigeten. Végérvényes döntést nem hoztak, de a nyugati hírügynökségek moszkvai tudósítói számára azokban a napokban ez volt a fő hír. Irodáikba eközben egyre több ellenőrizhetetlen hír érkezett arról is, hogy a szovjet birodalom legtávolabbi szegleteiben sokan háborognak „a csavarok meghúzása” miatt. A nem túl népes moszkvai nemzetközi kolóniában azt beszéltek, hogy a szovjet belügyesek egyre több embert tartóztatnak le. A börtönökben ismét nincs elég hely, a koncentrációs táborokban pedig újabb barakkokat húznak fel, jelentették hazai feletteseiknek a szovjet fővárosban tevékenykedő külföldi diplomaták. Számos nem orosz etnikum fiait bevagonírozzák és távoli, kietlen tájakra deportálják, rebesgették a külföldiekkel titokban kapcsolatot tartó szovjet állampolgárok. Jozsif Sztálin országában tehát új lendületet nyertek a háború előtti tömeges megtorlásokat idéző leszámolások.²

A folyamatos megtorlásokról szóló hírek – főleg szovjet szökevények és baltikumi meg ukrán ellenállók révén – a vasfüggönyön túlra is eljutottak. Több regénybe illő történetet hallottam erről Abdurahman Avtorhanovtól, aki később könyvet írt a szovjet diktátor életének utolsó szakaszáról. Szerinte a bolsevik párt vezetése 1952 nyarán hatalmas nyomással kikényszerítette Jozsif Sztálinból, hogy

MENNYEZETI KAZETTÁK, FESTETTE DIÓSY ANTAL

Lawrence Laude felvétele

hívja össze a XIX. pártkongresszust. Az egykori csecsen pártmunkás úgy vélte, hogy a Generalisszimusz régi munkatársai végső elkeseredésükben ráeszméltek: ha nem próbálják visszafogni az elszabadult hajóágyúra emlékeztető politikust, akkor vele együtt őket is elsöpri az elkerülhetetlen társadalmi felfordulás. E koncepció szerint a diktátor elleni fellépéshez kellett megrendezni a bolsevik párt országos tanácskozását, hogy annak küldöttei szavazataikkal legitimálják akaratukat.³

Avtorhanov feltételezése azonban több ponton téves – már csak azért is, mert az egyeduralomra és retorzióra épülő sztálini rendszerben Joszif Sztálinon kívül senki nem dönthetett a pártkongresszus összehívásáról. A titok nyitját, úgy hiszem, máshol kell keresnünk. Könyve megírásakor Avtorhanov még nem tudhatta: Sztálin már 1941 elején a XIX. pártkongresszus megrendezésére készült. A Szovjetunió elleni német támadás nyomán azonban a szovjet vezetés struktúrája lényegesen átrendeződött.

Az 1940-es évek közepén a kelet-európai szovjet gyarmatbirodalom kiépítése, a háború utáni hazai helyreállítási munkálatok összehangolása, végül a Nyugattal való hidegháborús kötélhúzás nyomán Joszif Sztálin prioritásai megváltoztak. Ráadásul a nehéz feladatok terhe mellett a pártvezető fizikailag egyre jobban „amortizálódott”, és ezért sok időt – néha egyhuzamban közel fél évet – töltött Moszkvától távol. A valaha energiától duzzadó, szívós grúzt élete alkonyán hatalmába kerítette az orosz „szicsasz” felfogása. Minden olyan feladatot félretolt, amelyet nem tartott életbevágóan sürgősnek.

A XIX. pártkongresszus összehívását késleltette továbbá, hogy a szovjet diktátor az e célra kijelölt csoport tagjaival eredetileg meg akarta íratni a bolsevik párt új programját és szervezeti szabályzatát. A dokumentumokat a politikai pályáját mintegy megkoronázó rendezvény ünnepélyes megnyitásán akarta ismertetni, bejelentvén, hogy a Szovjetunióban létrejött az össznépi állam. Szándékai szerint az volt az „üzenet”, hogy noha az osztályharc nem ért még véget, sőt egyre inkább éleződik, alapjában véve lezárult a korábbi évtizedek Sturm und Drang időszaka. Ezt jelezte volna a párt nevének megváltoztatása is. A „bolsevik” jelző tervezett elhagyásával – amint ez 1952 őszén meg is történt – Sztálin demonstrálni akarta még erőteljesebb eltávolodását a lenini hőskor szimbolikájától.⁴

*

A pártprogram előkészítését Andrej Zsdanov, a szovjet diktátor akkori általános helyettese kapta feladatul. A főideológus gazdag hagyatékában fennmaradt fogalmazványok szerint az irányítása alatt álló kis létszámú kollektíva már közel jutott a tervezet végső megszövegezéséhez. Az sem volt véletlen, hogy az 1947. februári központi bizottsági tanácskozáson – a szovjet diktátorral való előzetes egyeztetést követően – éppen Zsdanov mondta meg a megjelenteknek

a XIX. pártkongresszus közeli összehívásának dátumát, az 1947-es esztendő végét, esetleg 1948 elejét jelölve meg.⁵

A Lenin és Sztálin műveiből vett idézetek és a többi szokásos frázis mellett az új pártprogram szerzői kidolgozták – mai kifejezéssel élve – a szociális védőháló részleteit. A 20-30 éves távlatra tervező dokumentum értelmében az ekkor – és még hosszú évtizedekig – javarészt lerobbant társbérletek egy-egy szobáckájában élő, sokadmagukkal a közös konyhán és mellékhelyiségen osztozó szovjet családok ingyen kaptak volna önálló lakást és gépkocsit.⁶ A közszolgáltatások ugyancsak alanyi jogon jártak volna az ország állampolgárainak. A tervezetben az szerepelt, hogy az állami elosztókból az emberek ingyen vihetik majd haza a húst, a tejtermékeket és pékárut.

A kínosan irreális, hazug program létrejöttének hónapjaiban a vidéki városok boltjai még a Sztálin-titkárságra eljuttatott belüleges hangulatjelentések szerint is gyakran kongtak az ürességtől. A rubel folyamatosan leértékelődött, és több millióan még ekkor, évekkel a háború után is földbe vajt üregekben, vályogkunyhókban, barakkokban, munkásszállásokon éltek. A tömegek nélkülözését, elkeseredését egyebek mellett növekvő bűnözés jelezte.⁷

A dokumentum a szovjet diktátor életében végül egyetlen hivatalos határozatba sem épült be. A XIX. pártkongresszus küldöttei csak Joszif Sztálin *A szocializmus közgazdasági problémái a Szovjetunióban* című munkáját jelölték meg a pártprogram fő forrásának. Az elvetett koncepció ötletgazdája, Andrej Zsdanov ekkor már több mint négy esztendeje marginalizálódott a politikai életben, majd a túlhajszolt munka és a kóros alkoholizmus következtében viszonylag fiatalon meghalt. A nagy pompával eltemetett főideológus munkatársait – azokat is, akik részt vettek a kongresszusi előkészítő munkálataiban – leváltották. Közülük nem egyet bebörtönöztek.

Sztálin sietett újraosztani a stallumokat a „láthatatlan hatalom” többi képviselője között. A pártvezetés második

emberévé avanszált Georgij Malenkovra bízta, hogy szervezze meg a küldöttválasztással egybekötött köztársasági és regionális pártrendezvényeket. Az ott mandátumot szerzett küldöttek nagyrészt ahhoz a negyvenes–ötvenes korosztályhoz tartoztak, akik a Nagy Terror idején kerültek előtérbe. Tagjai alig várták, hogy az őket egykor bizalmával kitüntető, szeretett Sztálin közelébe kerüljenek.

A diktátor számára eközben újabb várakozással teli hónapok, sőt évek következtek. Végül Malenkov értesítette az apparátust, hogy megkezdődhet a pártkongresszus szervezése.⁸ Több mint fél évtizedes szünet után, 1952 augusztusában a központi bizottság tagjai testületileg ismét átlépheték a Kreml kapuját. Az események hallatlanul felgyorsultak. A kongresszusi küldötteket már szeptember végén felhozták Moszkvába, ahol kiscsoportos foglalkozást tartottak számukra a Malenkov köréhez tartozó instruktorok.

Október ötödikén érkezett a nagy nap: a több száz küldött átszellemült arccal, a hatalomhoz való fizikai közelségtől megittasultan, véget nem érő tapsorkánnal köszöntötte a tanácskozás elnökségében közönyösen maga elé meredő szovjet diktátort. Akadt persze küldött, akit a hosszú várakozás hónapjaiban elfogott a kétely: „Hogy-hogy még mindig nem született döntés? Hívatnak minket a Kremlbe, vagy sem? Ő bizonyára már elfáradt... Már nem a régi...”

A Sztálin iránti rajongás azonban a megnyitás perceiben felülírta ezeket a bűnös gondolatokat. A küldöttek ritka kivételtől eltekintve korábban nem látták közlőrlől a „Gazdát”, így a meghatottság könnyei elhomályosították a tekintetüket. Pedig a tömegpszichózis – no meg a félelem – hatására az üdvívalgást abbahagyni képtelen embereket imádatuk tárgya arra sem méltatta, hogy a szó szoros és átvitt értelmében – leereszkedjen hozzájuk. A korábban megszokott rítustól eltérve nem is fényképezkedett néhány kiválasztottal, és gyorsan otthagya a tanácskozást.

„Mi azt hittük, hogy ez ismét a »győztesek kongresszusa« lesz”, idézte fel nekem a delegátusok akkori reményeit Alekszej Szurkov, aki egykor annyi patetikus verset szentelt Sztálinnak. „De csőstül jöttek a bajok, és a tanácskozás vége felé páran már érzékeltük, hogy valami nincs rendben. Az újonnan megválasztott központi bizottság legelső plénuma csupán fokozta aggályainkat. Persze távozóban nem mertük kimondani, hogy a *vesztesek kongresszusáról* ballagunk haza. Ha feljegyzi szavaimat, ezt írja csupa kisbetűvel. Mert ha a Gazda tovább élt volna, sokunk élete rámegegy az eszelős terveire. Érzékelhető volt, hogy gyutacsnak használ minket egy külső, de főleg egy belső háborúhoz. Nagyon nehéz lett volna elkerülni, hogy kitorje nyakunkat, ahogyan annyi barátommal tette ezt a háború előtt. Mert a tehetetlenségi nyomatéknak engedve ismét mérhetetlen hatalommal ruháztuk fel őt.”

A költő azt is felidézte, milyen bizonytalanul, kacszázó léptekkel ment fel a tribünre a szovjet diktátor, mintha attól félne, hogy valaki kinyújtja a lábát, és ő belebotlik. Rövid szónoklatában erős grúz akcentussal köszöntötte az auditoriumot. És csak a végén látszott többé-kevésbé lelkesnek, amikor a békét és a népek szolidaritását éltette. A szovjet pártvezér egyik akkori kedvence, Dmitrij Sepilov, videokamera előtt lezajlott moszkvai beszélgetésünk során szinte ugyanezekkel a szavakkal emlékezett a jelenetre: „Az arcáról nem lehetett leolvasni, milyen érzelmeket táplál. Néha egyik lábáról a másikra állt. Mutatóujjával a bajszát simogatta, az állát birizgálta. Párszor felemelte a kezét, mintegy kérlelve hallgatóságát, engedje meg, hogy megkezdje beszédét. De az ilyen pillanatokban megtízszereződött az ováció.”

„Akárcsak máskor, halkan és kifejezéstelenül beszélt”, olvashatjuk Selepin memoárjában. „Számos szónokot volt alkalmam meghallgatni az orosz és a nemzetközi kommunista mozgalom vezetői közül, de egyikük se látszott olyan hidegnek és hányavetinek a beszéde közben, mint Sztálin (*ezen a tanácskozáson – K. M.*)”.⁹

Minden bizonnyal az is a jelenlévők lekezelésének a jele volt, hogy a szovjet diktátor szónoklata csupán a kongresszus legvégén, 1952. október 14-én hangzott el, mintegy a tanácskozás záróakkordjaként. A diktátor sajátos életritmusához igazodó, késő délutáni megnyitó ülést leszámítva Sztálin szinte nem is vett részt a tanácskozáson, ahol pedig mindenki főleg őt kereste tekintetével. Amikor pedig először beült az elnökségbe, felrúgta az előre gondosan kijelölt ültetési rendet. Több küldött felidézte később, milyen furcsa benyomást keltett, hogy a tanácskozás napjaiban távollétével tüntető Gazda a csúcsvezetés tagjait is feltűnően kerülte. A szónoki emelvény közelében egy félreeső helyet szemelt ki magának, ott telepedett le a jegyzetfüzetével és jókora töltőtollával.

A Kreml ura élete vége felé már alig hallott, ezért a beszédek alatt olykor kétrét összegörnyedve előrehajolt, és tenyerét a füléhez tette. A politikai bizottság tagjai közül a Gazdához legközelebb ülő Lazar Kaganovics ilyenkor felé fordult, és kutyahúséggel leste mozdulatait. A szovjet diktátor többször is barátián intett neki. Pedig ekkoriban éppen terhelő bizonyítékokat gyűjtetett régi híve állítólagos cionista kapcsolatairól: a készülülő új tisztogatások egyik fő áldozatának szemelte ki Kaganovicsot, akkori baráti körének egyetlen zsidó tagját. Ez azonban nem akadályozta meg abban, hogy őt bízta meg a szovjet állampárt leendő programjáról tartandó előadással.¹⁰

A külföldi megfigyelőkre a szovjet diktátor nagyon levert, máskor meg túlmozgásos ember benyomását keltette. Miután megérkezett, rövid időt az elnöki büfében töltött, majd felment a színpadra, és fel-alá járkált a gyönyörű virágokból meg vörös drapériából álló díszletek között. Amikor észrevette, hogy az európai kommunista pártok nagyjai, köztük a francia Maurice Thorez, a cseh Klement Gottwald és a spanyol Dolores Ibarruri tőle távol, az oldalpáholyokban kapott helyet, elégedetlenül megrázta a fejét. A színpadra kérte a neves vendégeket, egyesével az elnöki asztalhoz vezette őket, és öreges mozdulatokkal pótszékeket cipelt oda számukra.¹¹

Viselkedése nagy tetszést váltott ki a szovjet diktátor bármely megnyilvánulásáért önfeledten lelkesedő kongresszusi küldöttek körében. A Tito-ellenes jugoszláv emigráns közösség vezetője, Pero Popivoda egy bő évtizeddel később is meghatottan emlékezett rá, miként számolta össze gondterhelten, jó gazda módjára Sztálin az elnökség asztala mögötti székeket. Majd intve az őt körülvevő sleppnek, hogy ne kövessék, kiment a színpad mögötti díszlettárolóba, és magának is behozott egy ülőalkalmatosságot.

A tanácskozást a háttérből irányító Malenkov egyébként megtudta, hogy Popivoda oroszul írta meg üdvözlő beszédét, de nem merte egyedül eldönteni, engedélyezze-e, hogy így is hangozzék el. A jelentéktelen ügy hallatán Sztálin felállt helyéről, és az éppen folyó szónoklatra rá se hederítve átsétált a színpadon, a vendégek padsorához.

– Mi a baj, Popivoda elvtárs? – kérdezte a jóképű montenegrói katonatisztet.

Az emigráns politikus, akinek jólesett, hogy a Kreml ura a jövőbeni – „sztálini” – Jugoszlávia egyes számú vezetőjének tekinti őt, elmondta, miről van szó.

– Mi, bolsevikok, nem ismerünk kilátástalan helyzeteket – tréfálkozott vele Sztálin, majd komolyra fordította a szót. – El tudja mondani legalább a beszéde elejét szerbül? Azután majd oroszul *nyomhatja a szöveget*. De a befejező részt ismét szerbül kell előadnia, hiszen a hazájában hallgatni fogják.¹² Megjegyezhetik, hogy lám, ez az ember Moszkvában él, Oroszországban, és elfelejtette az anyanyelvét... Emellett gondoljon arra, hogy a hazáját nem tartja a kezében. Várjon még egy évet, amíg ez meg nem történik...¹³

*

A pártkongresszus megnyitása előtti hónapokban Sztálin nagyon fáradtnak érezte magát. Hiúságát félretéve emiatt lemondott arról, hogy órákon át az előadói beszéd megírásával bíbelődjön.¹⁴ Ki kellett jelölnie valakit arra is, hogy helyette

elmondja a hosszú beszámolót. Környezetének régi tagjai, akiknek bejelentette elhatározását, vitába szálltak vele – talán mert attól tartottak, hogy a diktátor ezzel ismét próbára akarja tenni az iránta tanúsított hűségüket.¹⁵ Sztálin azonban ezúttal kitartott a szándéka mellett. Választása, amint ez várható volt, a politikailag ekkor egyre inkább előtérbe kerülő Malenkovra esett, akiről mind szélesebb körben azt beszélték, hogy ő a *cárevics*, akinek a Kreml ura egyszer átadja majd a jogart.

A másik három, rövidebb lélegzetű kongresszusi beszéd előadójának személye nem váltott ki különösebb vitát. Mindenki természetesnek vette, hogy erre a feladatra Sztálin Nyikita Hruscsovot, Makszim Szaburovot és Lazar Kaganovicsot tartja a legalkalmasabbnak. A maguk módján ők azok is voltak. A tanácskozást magas lázzal végigülő Hruscsov fegyelmetlenül felolvasta a munkatársai által számára megírt szöveget, míg Kaganovics – akit a szovjet politikai elit tagjai aranyszájú szónoknak (*zlatoust*) hívtak fénykorában – néha letette a papírt, és fejből szavalta a Sztálint dicsőítő tirádákat. Az apolitikus műszaki értelmiségi hírében álló Szaburovnak viszont, aki akkor még a központi bizottságnak sem volt tagja, ez volt élete első igazán fontos szereplése. Feladatát úgy oldotta meg, hogy előadás gyanánt laza összekötő szöveggel elegyítve felolvasta az ötéves terv korábban titokban tartott fontosabb mutatóit.¹⁶

A számokkal való zsonglörködés és a gazdasági kérdések részletekbe menő taglalása egyébként is hagyománynak, afféle elterelő hadműveletnek számított a bolsevik párt rendezvényein. Még Georgij Malenkov beszámolójában is túltengtek a nehezen emészthető számsorok, háttérbe szorítva a külpolitikai mozzanatokot, a pártépítésről szóló passzusokat meg az ideológiai kitételeket. A páratlan munkabírású „trónörökös” néhány munkatársával, köztük az e könyvben többször idézett Suhanovval heteken át összegyűjtötte az íróasztalán tornyosuló kazalnyi papírtömegből a legfontosabb statisztikai adatokat, és beépítette azokat a szövegbe.

A beszéd első változata, amely fennmaradt az egykori szovjet pártarchívumban, retorikailag eléggé jól sikerült. Szó-

katlan módon önkritikus elemeket is tartalmazott: a mezőgazdaság aktuális kérdéseivel foglalkozó részben Malenkov például afféle lapos aknát helyezett el, amikor óvatosan utalt arra, hogy a tárgyalt időszakban még nem sikerült megnyugtatóan megoldani az ország gabonaellátását. A szöveget előzetesen cenzúrázó Joszif Sztálinnak ez a rész nem tetszett. Amúgy is alaposan belejavított, sorra kigyomlálva a szerinte túl kritikus mondatokat. Ezek helyére olyan kifejezéseket illesztett be, amelyek azt sugallták, hogy a szovjet vezetés mindenekfelett a lakosság jólétét tartja szem előtt, és ebben hatalmas sikereket ért el.¹⁷

A szovjet diktátorral teljes egyetértésben vált véglegesé viszont Malenkov beszámolójának a ködösítést szolgáló része. Egyebek mellett az az állítás, hogy a következő években, ha nem is abszolút számokban, de arányait tekintve jelentősen visszaszorulnak majd a hadiipari komplexum bázisául szolgáló nehéziparra (korabeli szóhasználattal az A szektorra) fordított beruházások. A könnyűiparba meg az élelmiszeriparba (vagyis a B szektorba) történő befektetések viszont növekednek.¹⁸

A nyilvánosságra kerülő szovjet költségvetés azonban soha nem tükrözte a tényleges helyzetet. A hadikiadások jó részét a költségvetés más rubrikáiba bújtatták, vagy egyáltalán nem szerepeltették az ország büdzséjében. Röviddel a XIX. pártkongresszus előtt Sztálin parancsba adta, hogy épüljenek Moszkva és az európai Oroszország nagyvárosai közelében korszerű lökhajtásos vadászgépek kiszolgálására alkalmas új repülőterek. Hasonlóan nagy forrásokat különített el a szovjet főváros védelmére tervezett rakétapajzs telepítésére, valamint a szovjet nukleáris arzenál, benne a hidrogénbomba megteremtésére. Az ország teherbírásával nem számoló elképzelések mellett a Malenkov-program eleve kudarcra volt ítélve.¹⁹

Joszif Sztálint azonban magával ragadta a háborús készülődésnek a világháborús győzelem eufóriájából is táplálkozó hangulata. Többek között lökhajtásos bombázókból

– bármennyire is hihetetlen – száz légi hadosztály felállítását tervezte. Az Egyesült Államokkal feltételezett háborús összecsapás során ezeket a Csendes-óceán térségében szándékozott hadrendbe állítani, Alaszka, Kanada és Kalifornia partjaival átellenben. Már az 1940-es évek végén azt a feladatot állította a repülőgép-tervezők elé, hogy alkossák meg az Atlanti-óceán túlsó partját elérő, nehézbombázókból álló szovjet légiflotta tervét. Ezzel keresztülhúzta korábbi felfogását a hadiipar fejlesztéséről, amelyet ő maga azzal foglalt össze, hogy „addig nyújtózz, amíg a takaród ér”.

KUN MIKLÓS

Jegyzetek

¹ Még az információs vákuumban élő Szovjetunióban is ország-szerte terjedtek ilyen hírek. Az akkor már sikeres fiatal íróként ismert Jurij Trifonov így magyarázta ezt a szibériai száműzetése helyéről a szovjet fővárosba engedély nélkül elutazó, köztörvényes bűnözőként a gulágot megjárt unokatestvérének: „A Gazda lassan már nem ura a helyzetnek. (...) Egyszerűen beteg, és minden nappal rosszabbul van. A felső régiókban eluralkodott a bizonytalanság. (...) Az Öreg olyan volt korábban, mint a nyárs, amelyre a saslikot húzzák. Mostanra elgörbült a nyárs. Sőt, repedezik. És a saslik íze sem a régi...” Mihail Gyomin: *Tajozsnij brodjaga*. New York, 1986. 123–124.

² Harrison E. Salisbury: *A Journey for Our Times*. New York, 1983. 418–419.

³ A. Avtorhanov: *Zagadka szmertyi Sztalina* (Zagovor Berija). Frankfurt/Main, 1981. 126–142.

⁴ Ekkor került ki a „bolsevik” szó számos kiadvány címéből. Az állampárt *Bolsevik* című „teoretikusnak” szánt havilapja is így lett *Kommunyiszt*. A kiadvány a Szovjetunió felbomlásáig ezen a címen jelent meg.

⁵ Ezt követően Zsdanov felvetette a következő pártkonferencia összehívásának szükségességét. Sztálin azonban *ad acta* tette a javaslatát. A. A. Danyilov–A. V. Pizsikov: *Rozsgyenyije szverhgyerzavi. SzSzsZR v pervije poszlevojennije godi*. Moszkva, 2001. 223–224.

⁶ Az ingyenes autótvasárlási kupon mintha a náci Németország népautóra vonatkozó propagandájából került volna a szövegbe. Az önálló lakást családoknak szánták a program készítői. A háború utáni Szovjetunióban milliósázmra élő magányos embernek külön bejáratú társbérleti szobát ígértek, ami nagy szó lett volna.

⁷ A programtervezet vázát, több fontos részletét l. RGASZPI, fond 17. op. 125. d. 476.

⁸ Ju. Ny. Zsukov: *Tajni Kremlja*. Sztalin, Molotov, Berija, Malenkov. Moszkva, 2000. 567., 569–570.

⁹ Dmitrij Sepilov: *Nyeprimknuvsij*. Moszkva, 2001. 222–223.

¹⁰ Lazar Kaganovics: *Pamjatnije zapiszki*. Moszkva, 1996. 495–496.

¹¹ Dmitrij Sepilov: *Nyeprimknuvsij*, i. m., 221.

¹² Sztálin a szovjet hatóságok által létesített Tito-ellenes rádióadóra utalt.

¹³ *Szto zorok beszed sz Molotovim*. Iz dnevnyika F. Csujeva. Moszkva, 1991. 118–119.

¹⁴ „Előtérbe kell tolni a fiatalokat (...). Nekem általában az a véleményem, hogy hetvenéves koruk után a vezető elvtársak hagyjanak fel a közvetlen irányítással. Tanácsadók még lehetnek, de nagyfőnökök nem”, indokolta ezt Sztálin a politikai bizottság tagjai előtt. Lazar Kaganovics: *Pamjatnije zapiszki*, i. m., 498.

¹⁵ Anasztasz Mikojan: *Tak bilo*. Razmislennyija o minuvsem. Moszkva, 1999. 569.

¹⁶ A politikus Malenkov embere volt, és az utóbbi Hruscovval való sikertelen kötélhúzását követően vele együtt bukott meg 1957 nyarán. Sztálin nagyon kedvelte Szaburovot. Még azt is elnézte neki, hogy nevéhez fűződött a kor egyik erkölcsi botránya. Amikor ugyanis a politikus egyszer hazatért a szovjet elitnek otthont adó „rakparti házba”, a menyét a saját ágyában találta, a testőrparancsnokával együtt. Elementáris felháborodásában kiabálva fenyegetőzni kezdett, mire a férfi félelmében kivetette magát az ablakon, és szörnyethalt.

¹⁷ RGASZPI, fond 592. op. 1. d. 6.

¹⁸ G. Malenkov: *Otcsotnij doklad*. XIX szjezdu partyii o rabotye Centraljnovo Komityeta VKP(b). Moszkva, 1952. 38–42., 51–54.

¹⁹ Grigorij Koszunyko: *Szекреtnaja zona*. Iszpozegy genyeralnovo konsztruktora. Moszkva, 1996. 186–290., Ju. N. Zsukov: *Tajni Kremlja*. Sztalin, Molotov, Berija, Malenkov. i. m., 486–487., A. A. Danyilov – A. V. Pizsikov: *Rozsgyenyije szverhgyerzsavi*. SzSzSzR v pervije poszlevojenije godi, i. m., 92–94., 99–104., 238.

MINDSZENTY BÍBOROS HERCEGPRÍMÁS LEVELEI JOHNSON ELNÖKHÖZ

1963–1968

Mindszenty bíboros már hetedik évét kezdte az amerikai követségen, amikor, 1963. november 22-én megölték John F. Kennedy elnököt és az alelnök, Lyndon B. Johnson lépett hivatalba. Mindszenty bíboros haladéktalanul gratulált neki a következő szavakkal: „A rettenetes bűn okán és az Elnököt szeretők gyásza közepette, aki oly keményen küzdött az emberi jogokért, kérem, fogadja legmélyebb együttérzését egy olyan embernek, aki örök hálával tartozik jótevőjének. Ez a döbbenetes esemény óriási hatalmat és felelősséget ruházott Elnök Úrra. Szinte már emberfeletti teher ez. Isten oltáránál imádkozom Isten kegyelméért és áldásáért Elnök Úr életére és történelmi küldetésére. Ez az ima kísérni fogja egész hivatali ideje alatt.” Ezen kívül még 25 levelet írt a bíboros Johnson elnöknek.

Mindszenty bíboros leveleinek eredeti példányait az Egyesült Államok Nemzeti Levéltárának egyik nagy presztízsű intézménye, a Texas állam fővárosában, Austinban található Johnson Elnöki Könyvtár őrzi, itt megtalálható a könyvtár katalógusa, amelyből kiemelkedik a National Security Files Countries sorozatában a magyarországi anyagok öt őrzési egysége, amely a 195. sz. dobozban található. Itt két őrzési egység a Mindszenty bíboros levelezésével kapcsolatos dokumentumokat tartalmazza, és külön kérésünkre, betekintést kaphattunk 12 levél eredetijébe is – ennyit őriz az az őrzési egység, amelybe az eredetiket helyezték el a levéltárosok.

E közlésünkben eltekintünk attól, hogy elemezzük a teljes levelezést, hiszen ez megtalálható nyomtatásban, kötet-

ben csak két levél magyar fordítását hozzuk, nevezetesen azt a kettőt, amelyben a szentkorona sorsával foglalkozik.

Míg Kennedy elnök hivatalba lépését követően jónak látta, hogy személyesen válaszoljon Mindszenty bíboros levelére – és ez az egyetlen írásos elnöki válasz egészen 1971. július 14-i, Nixon elnök leveléig –, Johnson elnök egyetlen levélre sem válaszolt, egyetlen eredeti példányon sincs rajta kézjegye (S betűt szokott ilyenkor a példányra írni), és egyetlen Mindszenty-levelél vagy üzenet sincs az elnök személyes iratai, illetve az elnöki iroda iratai között, s mint a Kennedy elnökhöz intézett levelek esetében, itt is csak a Fehér Ház Nemzetbiztonsági Hivatalának fondjában található meg, túlnyomó többségük az említett 195. sz. dobozban. Mindszenty bíboros mindegyik esetben szóbeli választ kapott, a diplomáciai iratok arról tanúskodnak, hogy a budapesti amerikai ügyvivő felhatalmazást kapott arra, hogy közölje vele: üzenete vagy levele beérkezett a Fehér Házba. Ennyit és nem többet. Amely igaz is volt, eljutott a Fehér Ház Nemzetbiztonsági Hivatalába.

Mindszenty bíboros 1964. augusztus 24-én kelt levele Johnson Elnökhöz a szentkorona ügyében

Budapest, Magyarország, 1964. augusztus 24.

Uram!

Az újsághírek szerint tárgyalások fognak kezdődni az Egyesült Államok és a Kádár-rendszer között. Attól tartok, a szentkorona lesz az egyik követelés.

A szentkorona, amennyire tudom, az Egyesült Államok hadserege kezében van Németországban. A második világháború után az új rendszer egyszer már visszakövetelte. A Vatikán és Spellman bíboros előterjesztette kérésemet, hogy ne adják vissza a szentkoronát a vörösöknek. Így is történt, Truman elnök még a gondolatot is élesen elutasította.

Ez a kérdés volt életfogytiglani ítéletem egyik oka és ürügye. Ha szükség lenne rá, a szentkoronáért és annak ki-
mondhatatlan szellemi jelentőségéért újra börtönbe mennék.

Ma is nagy a veszély. Bizalommal kérem Elnök Urat,
mentse meg a koronát.

A szentkoronát az új magyar kereszténység kapta Szil-
veszter pápától 1001-ben Szent István, az első magyar király
számára. Csaknem ezer éven át minden magyar királyt ezzel
koronáztak meg. Ez hazánk és kereszténységünk ősi mivoltá-
nak pecsétje, a világon egyedülálló keresztény és alkotmányos
szimbólum. A magyar integritás megtestesítője a két igazság-
talan békeszerződés után, amelyek tönkrezúzták a legtökéle-
tesebb történeti, geológiai, gazdasági és kulturális egységet, a
magyarok abszolút többségét ebben az országban a magyarok
és az elszakított nemzetiségek óriási kárára és boldogtalan-
ságára, akik bár kisebbségben voltak, az „anyaországok” par-
lamentjeiben mégis azt vallották, hogy Magyarországon jobb
volt (Radic, Trumbic, Hlinka, Juriga, Maniu, Slavici stb.).

A szentkorona nem lehet az ateista bolsevikok tulaj-
dona. Nem történhet meg, hogy a szentkorona a szovjetek
vagy a csehek, románok, szerbek kezébe kerüljön, feldarabol-
ják vagy eladják egy aukción, és az árát szétosztják. Ugyan-
így nem kerülhet a magyar bolsevikok kezei közé sem. Ez
példátlan botrány lenne.

A Vatikán is kifejezte érdeklődését ebben az ügyben,
de nem ismeri az újabb veszélyt. Úgyhogy a nevében is ké-
rem Elnök Urat.

Mr. Rusk legutóbb kijelentette, az Egyesült Államok
külpolitikája 1945 óta változatlan. Mi, magyarok azt kérjük,
hogy ez nyilvánuljon meg a hadsereg és Truman elnök pél-
dája nyomán a szentkoronával kapcsolatban is.

Kérésemet megismételve maradok tisztelettel:

✠ *Mindszenty József bíboros* [s. k.]
esztergomi érsek, Magyarország primása

Mindszenty bíboros 1966. augusztus 26-én kelt levele Johnson Elnökhöz a szentkorona ügyében

Erről a leveléről a bíboros három nappal később a következő naplóbejegyzést készítette: „Elküldtem a levelet az elnöknek: köszönet a Szentkorona, a szt. palást megmentéséért. A koronázási palást felülvizsgálatát kérem. A nagy értékek megmentve, de mentsék meg ezek jogos tulajdonosát, a nemzetet is, Közép-Európával. A történt hiba nyilvánvaló. A status quo II. alaptalan álom.”

Budapest, Magyarország, 1966. augusztus 26.
Az Elnöknek Fehér Ház Washington, D. C.

Uram!

Huszonegy éve aggaszt Magyarország szent kincseinek, Szent István koronájának, a koronázási palástnak stb. a sorsa, legyen bár Esztergomban, a kommunisták börtönében vagy az amerikai követség menedékében. Kezdetől az a félelmem, hogy elpusztulnak, ha a rendszer megszerzi őket. Talán szétszedik és eladják őket valami anyagi haszonért. Vagy szétosztják az ezeréves magyar nemzet utódállamai között, vagy elkobozza őket a Szovjetunió, hogy kiállítsa az Ermitázsban, esetleg pénzzé teszik őket, hogy enyhítsenek a krónikus gabonahiányon.

Az Ön ügyvivője, Mr. O'Shaughnessy biztosított engem, hogy nemcsak a Szentkorona, hanem a koronázási palást is az Egyesült Államok kezében van letétben a magyar nép számára, egy tökéletesen biztonságos helyen. Ez az információ szinte teljesen elűzte félelmeimet.

Hála Istennek, hogy az Egyesült Államok elnökeinek a szent és történelmi kincsek iránt tanúsított nagylelkű gondossága és figyelme meghiúsította a kommunisták ellentétes szándékait. Az Egyesült Államok nem fogja kiadni azokat sem a szomszédos államoknak, sem a Kremlnek.

Mégis maradt bennem egy kisebb aggodalom a koronázópalástot illetően. A láthatóan gondos tárolás ellenére nagy jelentőségű művek ezek áldozatául az évek folyamán az idő vasfogának. Tisztelettel kérem, Elnök Úr, hogy a palástot és annak tárolási helyét vizsgálja meg egy múzeumi kurátor, aki ért a kényes, régi textíliákhoz, hogy meggyőződjön például arról, nem jelentek-e meg rajta foltok vagy szennyeződések, vagy hogy nem lenne-e tanácsos másutt vagy másképp tárolni. Nem azért kérem ezt, mert kételkedem a palást őrzőinek gondosságában, hanem pusztán az ezeréves textília iránti mély aggodalmam okán.

Ezeket a kincseket tehát megőrzi jogos tulajdonosuk, a magyar nép számára. A nép azonban nem menekült meg. Felbátorodva az Ön koronázási jelvényeink iránti nemes gondoskodásától, arra kérem, kísérelje meg megmenteni tulajdonosaikat is!

A szerencsétlen Közép-Európában élünk, amely egy 174 millió lélek által lakott, csaknem háromnegyedmillió négyzetmérföldnyi terület, ahol a szabadságot eltörölték. Megváltásunk és megszabadulásunk abból fakadna, ha Ön elutasítaná a status quót, a magyarok és Közép-Európa halálát. Hogy érzékeltessem, ez mit jelent, idézek két jeles amerikai államférfit.

1.) Az elhunyt amerikai ENSZ-nagykövet, Adlai Stevenson jelentette ki a következőket 1965 májusában, feleletül a szovjet küldött által az Egyesült Államok ellen intézett éles támadásra: „A Szovjetunió bekebelezett 264 000 négyzetmérföldet és 24 millió lelket... szégyenletes módon hátba támadta Lengyelországot (Hitlerrel egyetértésben), lerohanta a balti államokat, elfoglalta Kelet-Európát, és gyalázatosan eltiporta a magyar forradalmat... Ezekről eddig nem beszéltünk.”

Közép-Európa észrevette ezt a hallgatást, de a fenti hivatalos kijelentést is, amint megfogalmazódott.

Ez a Közép-Európa, amely a 14. században a lengyel-magyar perszonálunió keretében Európa második nagyhatalma volt, most mélyen az afrikai és ázsiai népek szintje alá süllyedt, aminek az oka egy nagy illúzió. Eszerint Közép-Európa a Szovjetunióhoz tartozna az adományozó és Sztálin közötti jobb viszony érdekében, hogy valódi és tartós barátság alakuljon ki közöttük. Sztálin ettől majd világszerte jobban fogja támogatni az adományozót a rend fenntartásában. Máskülönben saját lelkiismerete megnyugtatóására jelentette ki, hogy „10–20 év múlva Közép-Európa jól fog élni Sztálinnal és az oroszokkal”. (Gannon: *The Cardinal Spellman Story*, 224.)

Két évtized telt már el azóta, és a Szovjetunió nem segít rendbe tenni a világ bajait – nem is ez a célja, hanem még tetézi is azokat felnőtt fiával, Kínával együtt.

Közép-Európa nem szokott hozzá Sztálinhoz és az oroszokhoz (Berlin, Poznan, Budapest). Saját nevelésének emiatt tanulója sem szokott hozzá Sztálinhoz az eltelt három évtized alatt. Semmi jele annak, hogy békésen elhelyezkedtek volna a Szovjetunió és Közép-Európa között.

A status quo nemcsak az említett Stevenson-nyilatkozatban jelent meg, hanem korábban is, a bécsi találkozó során, és nem is Hruscsov provokálta. Az erkölcsi alap erre nem nagyobb, mint az első adományozás idején, de van egy különbség: a jelenlegi status quo és a békés egymás mellett élés szerint állítólag az utódállamok is kapnak némi javakat, nemcsak a Kreml. Ám ez csak a másik nagy álmom. A rendszer kapja, nem a nép. A rendszer megerősödik, a népszont a nagyarányú abortusz és a védekezés miatt elpusztul, miközben a Szovjetunió odahaza 15 milliós népességgypodásra számít 1970-ben. A családi élet, mondhatni, összeomlott. Nincsenek anyák, csak állami rabszolgák. Az ifjúság nem kommunista, a pusztítás mégis maradéktalanul sikeres. Dühöng a harcos ateizmus. Budapesten a vallásoktatás csak két évvel ezelőtt 1,9%-ra esett vissza a korábbi 100%-ról.

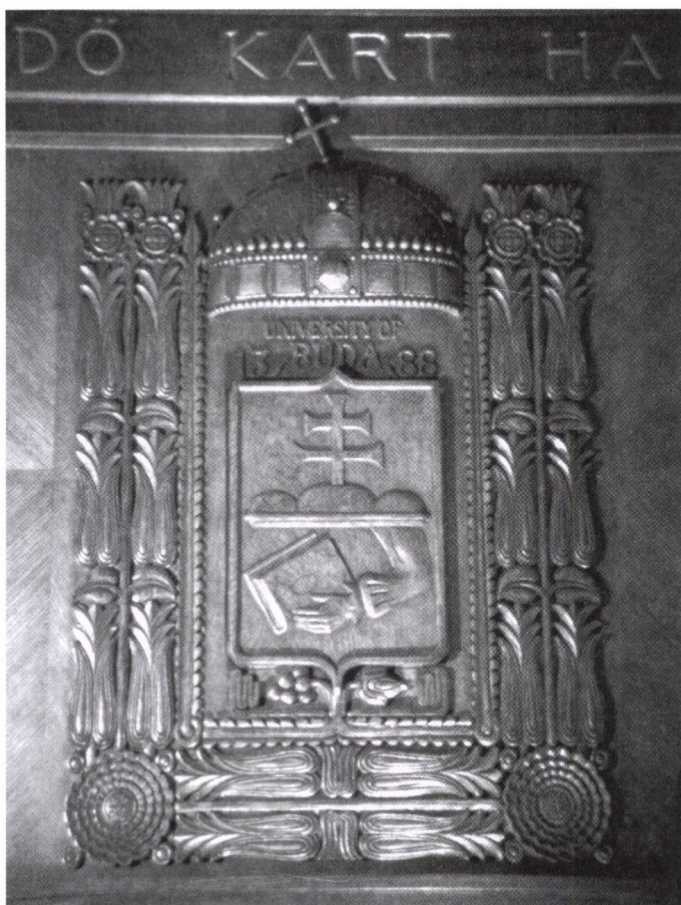
Kádár becsapta a Vatikánt. A nyomorult magyar „katolikus” sajtó úgy támadja Wyszynski bíborost, akár a lengyel pártsajtó, egy olyan helyzetben, amikor Gomulka megtagadja a pápától, hogy az ezeréves jubileum alkalmából az országba lépjen, a prímástól pedig, hogy külföldre utazzon. A nemzeti kegykép nem utazhatja körbe az országot papokból és hívekből álló kísérettel, csak a rendőrség kezelésében. Lengyelország azonban még ezzel együtt is a legelviselhetőbb. Irigyeinknek kell Lengyelországot, Kádár ugyanis a határról küldte volna vissza a pápát, a prímást le tartóztatták volna, a szentképet pedig elkoboznák. A románok pedig még a „puha” Kádáron is túltesznek sutaságban.

2.) Inkább a Dél-Vietnam iránti gondoskodást és erőfeszítéseket kellene kérnünk a Stevenson-féle álláspont helyett a Rooseveltt-émlékműnél elhangzott Harriman-nyilatkozat szellemében: [...] Jalta „biztosította a szabad választásokat és a szabad, független életet Közép-Európa államai számára az általuk szabadon választott kormányok irányítása alatt. Annak, hogy ez most nem így van, Sztálin hitszegése az oka.” Reméljük, hogy ez a nyilatkozat nemcsak a Rooseveltt családnak, hanem a 174 millió áldozatnak is szól.

Az Egyesült Államok történetében a lengyel Koscius[z]ko és Pulaski, valamint a magyar Kováts ezredes és Teller [Ede] dicsőséges szerepet játszott. Ezekért az érdemekért az Egyesült Államoknak mint immár nagyhatalomnak a maga nagyszerű elveinek megfelelően viszonzást kellene nyújtania. Buda várában évszázadokig együtt volt a Szent Jobb, a korona és a koronázási palást. Az ezeréves nemzet évente körmenetet rendezett augusztus 20-án a fővárosban. Ennek lehetőségét kérjük újra Istentől és Elnök Úrtól.

Megismételve hálámat és kérésemet maradok őszinte tisztelettel

✠ *Mindszenty József bíboros* [s. k.]
esztergomi érsek, Magyarország prímása

A BUDAI EGYETEM CÍMERE A TÁBLA FÖLÖTT
(OHMANN BÉLA MŰVE)
Pittsburgh University Library Archives

17. 1966. július 22. Mindszenty bíboros levele Johnson elnökhöz
 18. 1966. augusztus 26. – " –
 19. 1966. november 2. – " –
 20. 1966. november 4. Mindszenty bíboros üzenete Johnson elnökhöz
 21. 1966. december 14. – " –

1967

22. 1967. március 25. Mindszenty bíboros üzenete Johnson elnökhöz
 23. 1967. május 17. Mindszenty bíboros levele Johnson elnökhöz
 24. 1967. november 13. – " –
 25. 1967. december 13. – " –

1968

26. 1968. július 12. Mindszenty bíboros levele Johnson elnökhöz

Irodalom

Az idézett szövegek Zinner Judit fordításában megjelentek magyarul. In: Somorjai Ádám–Zinner Tibor: *Szeizmográf a Szabadság téren. Mindszenty bíboros levelezése az USA elnökeivel és külügyminisztereivel, 1956–1971*, Budapest 2010. Az angol eredetiket is tartalmazza a következő kétnyelvű kiadvány: *Mindszenty bíboros követségi levelei az Egyesült Államok elnökeihez – Letters to the Presidents. Cardinal Mindszenty to the Political Leaders of the United States, 1956–1971*, Szerk. Somorjai Ádám, METEM Budapest 2011. – A levéltári leíráshoz lásd a vonatkozó köteteket. A Johnson Könyvtár internetes elérhetősége: www.lbjlibrary.org – A napi jegyzetektől idézett részhez lásd: Mindszenty József: *Napi jegyzetek. Budapest, amerikai követség, 1956–1971*, Vaduz, 1979. 413. Bejegyzés 1966. augusztus 29-én.

SOMORJAI ÁDÁM OSB

SZABÓ ISTVÁN „ELLENTÖRTÉNELMEI” AZ 1950-ES ÉVEKBEN

Az alábbi tanulmány Szabó Istvánnak¹ a debreceni egyetemen, az 1950-es években tartott előadás-sorozatát elemzi. Az előadások elemzését azért tartom fontosnak, mert lehetőséget nyújt a debreceni történész magyar történelemmel kapcsolatos nézeteinek elemzésére, s mivel munkája szintetikus, összegző jellegű, a teljes életművére való kitekintés igényét is felveti: melyek az előadások legfontosabb érdekességei, illetve mik Szabó István itt kifejtett fő álláspontjai?

Szabó szintetikus igényrel fellépő előadásainak első nagyobb egysége a magyar történelmet a kezdetektől, a magyar nép kialakulásától az Árpád-ház kihalásáig, tehát Károly Róbert trónra lépéséig tárgyalja. Szabó ebben az egységben nagyvonalú és részletes áttekintést ad a korszak rekonstrukciójához nélkülözhetetlen forrásokról, amelyek egy részét – pl. a gestákat, illetve a krónikairodalmat – részletesebben tárgyalja említett és még említendő *Bevezetés a történelem forrásaiba* és *Bevezetés a történettudományba* című jegyzeteiben is. Külön megemlíti a magyar őstörténet megismeréséhez nélkülözhetetlen rokon tudományokat, így főként a nyelvészetet, de az antropológiát, néprajzot, valamint a régészetet is. Kitekintést ad a magyar nép eredetével összefüggő elméletekről, s ezek közül egyértelműen a finnugor-elmélet mellett teszi le a voksát, bár a magyarságban számon tartja a török hatásokat is. Fontos körülmény, hogy – ellentétben a korszakban készülő és később még szintén számos alkalommal említendő egyetemi tankönyvvel – Szabó a magyar őstörténetet nem a Kárpát-medence, tehát a későbbi Magyarország területének honfoglalást megelőző históriájával kezdi (sőt erről feltűnően nem szól, ezért emögött

akár elvi állásfoglalást is feltételezhetünk), hanem már kezdetől csak a magyar nép eredete, vándorlása, életmódja stb. áll narratívájának középpontjában.

Szabónak a magyar őstörténettel összefüggő, elvi jelentőségű nézeteiből ki lehet emelni talán a híres-hírhedt Marr-i elméletre² való reagálását, az őskommunista társadalomról való s az ötvenes évek elején uralkodó történeti narratívához jelentős mértékben, de nem teljesen igazodó nézeteit, illetve azt az állásfoglalását is, amelyben Hóman Bálint nézetét cáfolja. Utóbbi esetben Ligeti Lajos elméletét osztja, aki szerint a földművelő-gyűjtögető életmódot folytató finnugorság nem egy török nép hatására, hanem belső társadalmi feltételeiből és szükségleteiből indítatva tért át az állattenyésztő, nomadizáló életformára. Elvi szempontból is jelentősnek tartható Szabónak a *honfoglaló magyar népről* való leírása. Részint mert ennek a kérdésnek feltűnően nagy teret szentel s nézeteiben alighanem jelentős részben László Gyulának a honfoglaló magyar népről alkotott jellemzése (és talán állásfoglalása) köszön vissza. Másrészt az is szembetűnő, hogy Szabó minderről meglehetősen rokon-szenvvel ír, s ezért fejtegeti hosszasan a honfoglaló magyarok öltözködését, hagyományait, szokásait, kultúráját, iparművészetét, sőt faji jellemvonásait is.

Szabó honfoglaló magyarságról való leírásának a legfontosabb elvi álláspontja azonban az (s ez már az 1940-es években készült népiségtörténeti tanulmányokban is felbukkan, de legerőteljesebben mindezt az 1960-as évek falutörténeti monográfiáiban fejt ki), hogy a honfoglaló magyarság életformája szerint *félnomád* volt, hiszen jelentős részben ismerte a földművelést (azt nem csupán a szlávoktól tanulta vagy velük végeztette), s az ennek során létrejövő részben állandó megtelepülés, a téli szálláshely a később kialakuló, s valóban állandó megtelepülést jelentő falurendszer előzményének és őskének tekinthető.

Szabó előadásainak a magyar történelmet a Károly Róbert uralomra jutásáig tárgyaló részéhez még a következőket szeretném felvetni. Természetesen részletesen elemzi István időszakát és a magyar államalapítás korát. Külön kiemelendő itt, hogy jelentős teret szentel az István-kori államszervezetnek, azaz általában is a kormányzattörténet kérdéseinek. Ez azért is említésre érdemes, mert az egyetemi jegyzetekhez fűzött észrevételeiben ezt különösen hiányolja. Részletesen szól az egyházszervezetről, de az egyházat (mint ahogy az államot sem) – ellentétben a szóban forgó egyetemi tankönyvvel – nem csupán az uralkodó osztály hatalmát védő ideológia hordozójának tekinti. Rá kell mutatni arra is, hogy Szabó minden időszakban nagy teret szentel a társadalomtörténeti kérdéseknek, a társadalom részletes analízisének. De már az István-kori részekben is feltűnik, hogy a feudalizálódás folyamatának elemzésében nagy hangsúlyt fektet az egyes társadalmi osztályok rétegzettségének kérdésére, valamint az is, hogy már az István-kori társadalom leírásakor is kiemeli a szolgálóállapotúak felszabadításának lehetőségeit. Mindezekon kívül, mint az egyéb fejezetekben, részletesen és többé-kevésbé arányosan tárgyalja a politikai eseménytörténet problémáit is. Példaként utalnék az István halálát követő trónviszály, illetve például az ezzel összefüggő uralmi törekvések bemutatására, ahol is leginkább az szökik szembe, hogy a nemzeti törekvéseket megvalósítók természetesen sokkal rokonszenvesebben való bemutatásán túl Szabó ezeket (tehát a magyarságnak a társadalmi haladást vagy a nemzeti szabadságért folytatott küzdelmeit) az ország *keleti, tiszántúli*, de leginkább az alföldi vidékeihez köti.

*

Szabó István előadásainak következő nagyobb egysége a Károly Róbert uralkodásától a középkori magyar állam bukásáig, tehát a Mohácsig terjedő magyar történelmet tárgyalja. A következőkben – a korábbiakhoz hasonlóan – főként

azokat a mozzanatokot emelném ki a szövegből, amelyek megítélésem szerint elvi jelentőségűek, s amelyek valamilyen formában utalnak az egyéb tanulmányokban kifejtett eredményeire. (Mindennek ugyanis az lehet a jelentősége, hogy Szabó egyéb helyeken vagy korábban kifejtett nézeteit ekkor is, ebben a közegben is képviselte-e, ami esetleg egy egészen új jelentéssel ruházza fel ezeket az eredményeket.)

Az elvi jelentőségű kérdések közül mindjárt az élre kívánkozik az 1351. évi törvények kérdése, amelyek kapcsán az ötvenes évek első felében mindjárt nagy vitába keveredett az újonnan hatalmi pozícióba került marxista történetírás egyik korifeusával, Székely Györggyel. Utalnunk kell persze arra, hogy Szabó nem először foglalkozott ezzel a kérdéssel, hiszen már 1938-as, a *Szentpétery Emlékkönyvben* megjelent tanulmányában kifejtette felfogásának egyik oldalát. De lényegében ezt fogalmazza meg 1940-es és 1943-as parasztságtörténeti szintézisében is, illetve a negyvenes évek elejére datálható, eddig ismeretlen előadásában, amely a magyar jobbágyság kialakulásáról szól (vö. Erős 2006.).

Szabó itt kifejtett nézeteinek az az alapja, hogy az 1351-es törvények vonatkozó articulussai nem – mint korábban gondolták – egy újabb súlyos jobbágyterhet jelentenek a kilencedfizetéssel kapcsolatban, hiszen alapjában nem a kilenced fizetésének, hanem a beszédésének kötelezettségét mondják ki. Mindennek előzményét ugyanis az 1349-ben Magyarországon is végigsöpört pestisjárvány jelenti s az ennek következtében beálló munkaerőhiányt a nagybirtokosok úgy próbálták leküzdeni, hogy birtokaikra a kilenced elengedésének ígéretével jobbágyokat csábítottak. Ezt nem engedhették meg maguknak azonban a kisebb birtokkal rendelkezők, tehát a köznemesek, ezért ők törvényben mondták ki a szóban forgó adó beszédésének kötelezettségét, s ezt azért is megtehették, mert általában az egyéb törvény-cikkek is az ő érdekeiket képviselték. Volt tehát társadalmi konfliktus (osztályharc) ebben az időszakban, ez azonban

nem elsősorban a nemesség és a jobbágyság, hanem a nemesség alsóbb és felsőbb rétegei között folyt.

Mindezen körülmények után írja meg Szabó a nézeti tisztázása szempontjából roppant fontosságú tanulmányát, amely a *Századok* 1954-es évfolyamában jelent meg. A cikk megírásának közvetlen apropóját az adta, hogy az előző évben jelent meg egy a 13. századi parasztság történetét feldolgozó tanulmánykötet. Ez – bár számos kitűnő, a régi generációhoz tartozó történész (Mályusz Elemér, Fügedi Erik, Györffy György) közreműködésével készült – alapvetően az új hatalmi berendezkedés legitimációjához kívánt muníciót adni, hiszen a könyv fő szüzséje a paraszti osztályharc bemutatása volt. Székely György a kötetben több tanulmánnyal is szerepelt, s mivel az egész kötet egyik fő célja és beállítása (ezt kritizálta Szabó is az idézett dokumentumokban) a polgári történetírással való leszámolás, itt megfogalmazott kritikájának egyik céltáblája Szabó István volt, aki szerinte a polgári történetírás képviselője (vö. Erős 2006). Székely Szabó mindkét tézisént visszautasította az 1351-es törvények értelmezése kapcsán, azaz szerinte a törvények alapvetően (a kilenced kivetésével) a jobbágyság helyzetének súlyosbítását, romlását jelentik, hiszen az osztályharc, illetve a földesurak törekvése a jobbágyok fokozottabb kizsákmányolására általános történelmi „törvényszerűség”. Felfogásában a polgári történetírás (Szabón kívül pl. Kring Miklós) eltúlozza mind ebben a pestisjárvány (és általában később is: a pusztásodás) jelentőségét, s ehhez kapcsolható a másik álláspont is: a törvényekben alapvetően nem a földesúri bíraskodás a fontos, hanem azok fő célkitűzése (az előzőekkel összhangban), a jobbágyok szabad költözködésének a megakadályozása (tehát lényegében itt is az osztályharc áll a háttérben.)

Szabó a *Századok*ban megjelent cikkében igen vehemenesen utasítja vissza Székely nézeteit, s ugyanazt ismétli meg, amit egyetemi előadásában is olvashatunk, de már korábban idézett, 1938-as tanulmányában és egyéb írásaiban is megfogal-

maz: a törvények a kilenced beszédesi, nem pedig beszolgálta-
tási kötelezettségéről szólnak, illetve nem a szabad költözés,
hanem a földesúri fennhatóság és bírászkodás kérdését szabá-
lyozzák, mindkettőt a köznemesség érdekeinek megfelelően.

*

Szabó előadásainak következő nagyobb egysége az 1526 utáni magyar történelmet tárgyalja, a Rákóczi-szabadságharc bukásáig. Jellemzőnek és beszédesnek tarthatjuk már az előadások címét is (*A magyarság története a török hódoltság és a nemzeti szabadságharcok alatt*), és itt Szabónak tere nyílik számos olyan kérdés érintésére, amelyekre kutatásaiban is nagy hangsúlyt helyezett. Részletesen beszél így például a protestantizmus kialakulásáról és magyarországi elterjedéséről, az erdélyi állam létrejöttéről és berendezkedéséről, valamint egyébek mellett művelődési viszonyairól, a politikai történet egyes eseményeiről (például a 15 éves háborúról), és persze természetesen Bocskairól, Bethlenről, II. Rákóczi Györgyről, de a Wesselényi-féle összeesküvésről, vagy Thököly mozgalmaról, illetve az említett Rákóczi-felkelésről is.

Itt fejtegetett álláspontjai közül a leginkább elvi jelentőségűnek mégis mindjárt az előadások elején (viszonylag azonban röviden) érintett problematikát, az örökös és ezzel persze összefüggően az ún. „második jobbagység” kérdését, illetve az ún. majorsági gazdálkodás kérdéseit tekintem. Mint ez ma már úgyszintén viszonylag szélesebb körben ismeretes, a kérdés az ötvenes évek elejétől vált az új hatalmi berendezkedés egyfajta „mesternarratívájává”, s Szabó István már csak azért is érintett az elméletben, mert ezt megelőzően számos tanulmányában (sőt kisebb recenzióiban is) foglalkozott hasonló problémával. Ezek közül megemlíthetjük akár a háború alatt készült idegennyelvű tanulmányait, a beszédes módon a Teleki Intézet folyóiratában megjelent francia nyelvű tanulmányát, 1947-es nagy jelentőségű összefoglalását, sőt újabban publikált két előadását is;

s mindezekhez betetőzésésképpen 1948-as tanulmánykötetét, amelynek két tanulmánya a leginkább szintetikus igénnyel összegzi mindezzel összefüggő eredményeit. Szabó e tanulmányokban arra a következtetésre jut (s véleményem szerint mindez a lehető legszorosabban kapcsolódik a parasztság, illetve a magyar társadalom középkori fejlődéséről vallott nézeteihez), hogy 1526 után – Kelet-Európa más országaihoz hasonlóan – nálunk is megfigyelhető a nagybirtok (legalábbis annak egyik formája) újbóli előtérbe kerülése, ez a folyamat azonban a 16. század végétől megtorpan. Ráadásul ez az újfajta nagybirtok nem is azonosítható teljes egészében az „ideáltipikus”-nak tekinthető termeltető nagybirtokkal, hiszen jelentős volumenben jobbágyszolgáltatásokra támaszkodott, azaz nem közvetlenül a jobbágmunkából tartotta el magát. Ez az új nagybirtok így valami átmeneti típust jelent az ún. *adóztató és termeltető* nagybirtok között (Grundherrschaft/wirtschaft és Gutsherrschaft/wirtschaft) s mindez párhuzamos a társadalomban lezajló alapvető folyamatokkal. Mindennek társadalmi következménye ugyanis egyfajta „refeudalizálódás” volt, azaz a jobbágyság helyzetének romlása, a robotszolgáltatások drasztikus emelése, a szabad költözés jogának megszüntetése (illetve – ezzel párhuzamosan – a rendi társadalom megmerevedése, és a nemesi hatalom megerősödése). Magyarországon minderre külön apropót adott az 1514. évi parasztháború, amelynek leverése után a nemesség már csak megtorlásképpen is súlyos robotszolgáltatásra és „örökös röghözkötöttségre” ítélte a jobbágyságot. Szabó alapvető következtetései szerint azonban – amivel azután ismételtelen igen súlyos összeütközésbe került a marxista korifeusokkal – a majorsági gazdálkodás messze nem fejlődött ki nálunk olyan mértékben, mint Kelet-Európa egyéb területein (hamarosan meg is torpant), s a jobbágyság röghöz kötése sem volt olyan sikeres és bénító, hiszen a jobbágyság számos jogosítvánnyal is rendelkezhetett, például irtásföldet vagy szőlőt birtokolhatott (azaz részben

megmaradt a birtokképesége is), ráadásul mindezt örökíthette. Mindezekon felül a szabad költözés tiltását előíró törvényt hamarosan felülvizsgálták, s a társadalom – a török miatt is – a parasztság számára egyébként is többfajta emelkedési lehetőséget biztosított, így például változatlanul fennállt a mezővárosokba való költözés (vagy szökés) lehetősége, de elnyerhette a hajdúszabadságot is vagy éppen végvári katonának állhatott. Mindezt összegezve végső soron Szabó a magyar jobbágy helyét Nyugat és Kelet között valami átmeneti állapotban rögzíti, s egyértelmű, hogy nézeteit az egész magyar társadalom fejlődésére kiterjeszti.

De térjünk vissza ismét vezérfonalunkhoz, az egyetemi előadások szövegéhez. Amint erről szó esett, az 1526 utáni magyar történetben Szabó narratívájában – természetesen – központi szerepet kap a protestantizmus. Szabó részletesen elemzi kialakulásának, elterjedésének, társadalomátalakító hatásának következményeit, általában itt is nagy figyelmet fordít a társadalom történetének, fejlődésének bemutatására, amelyből különösképpen a mezővárosi fejlődést, a végvári rend kialakulását vagy a hajdúk problémáját emelném ki (megjegyzendő, hogy megfelelő helyeken, például Erdély kialakulásánál – Szabó itt is részletesen ismerteti a politikai eseménytörténetet).

Igen figyelemreméltó a protestantizmus bemutatása, hiszen Szabó már a húszas években azonosul a tradicionális debreceni állásponttal: a protestantizmus a par excellence magyar vallás, alapvető szerepe van a polgári és nemzeti értékek (így a nemzeti függetlenség) képviselésében, ráadásul Szabó – úgy tűnik – ennek a Debrecenben meghonosodott kálvinista irányzatát értékeli a leginkább pozitívan.

Mindezen körülmények vázolósa után nem szorul különösebb további magyarázatra és megvilágításra Szabó egyetemi előadásaiban kifejtett véleménye a protestantizmussal összefüggően, hiszen csupán a másutt kifejtett nézeteit összegzi és szublimálja. Ezek szerint a protestantizmus

belső vallási szükségletből keletkezett, fő hordozója az ország keleti része és a mezővárosok (természetesen Debrecen központtal, amely, mint láthattuk, Szabó szerint mindig is a magyarság nemzeti és társadalmi mozgalmainak bölcsője volt), s alapvető szerepe van a nemzeti művelődés kibontakozásában.

Mit lehet még kiemelni Szabónak az 1711-ig terjedő időszakról való narratívájából?

Például azt, hogy a 16. századi magyar történet további részében az eseménytörténet vonalán haladva részletesen szól az erdélyi állam politikai történetéről, rámutatva, hogy Erdély a korábbi magyar állam egyfajta kontinuitását képviseli s az erdélyi függetlenségi gondolat reprezentánsai (Bocskai, Bethlen) utódaiknak örökül hagyták, hogy a külpolitikai helyzet szerencsés alakulása esetén törekedjenek a teljes magyar állami egység helyreállítására. Részletesen szól természetesen az ellenreformációról, amely Szabó szerint nem kis részben járult hozzá a magyarság forradalmasodásához, s az előadásban alapvető szerepet kapnak e forradalmi erjedés politikai következményei, a rendi függetlenségi mozgalmak, kitüntetetten a már említett Bocskai, majd Bethlen, de a Wesselényi-féle összeesküvés és Thököly is. Kitér Szabó az erdélyi művelődési és gazdasági viszonyokra is, s például rámutat arra, hogy Bethlen kulturális törekvései nem a barokkal hozhatók összefüggésbe (mint – tehetnének hozzá – Szeckfű Gyulánál), sokkal inkább egy túlrett „késő renaissance” lecsapódásai. Jellemzőnek tartom, hogy Szabó – nyilván településtörténeti kutatásainak eredményeit is mozgósítva – kitér a török által okozott pusztulásra, a települési hálózat megbomlására. Itt felveti, hogy ennek köszönhető a nagy alföldi parasztvárosok népességének felduzzadása (tehát a jobbágyoknak a mezővárosokba való költözése, mint a középkor végén), valamint azt a problémát sem véletlenül boncolgatja, hogy az emberek ragaszkodnak településükhöz, földjükhöz, ezért a puszt-

títások után – lehetőség szerint – visszatérnek eredeti lakóhelyükhöz. Így azután felvethető e területek lakosságának kontinuitása is, igaz, ekkor Szabó inkább a lakosság kicserélődési lehetőségeit húzza alá.

*

Szabó előadásainak utolsó egységében a 18. századi magyar történelemről ad átfogó képet, s ebben szintén hasznosítja saját korábbi kutatásait. Ezekre a fejezetekre különösen jellemző, hogy a politikai eseménytörténet háttérbe szorul, és Szabó részletes leírást ad a 18. század gazdasági, társadalmi, sőt kormányzattörténeti, művelődési és etnográfiai viszonyairól is. Előadásából ki lehet emelni az új Habsburgberendezkedés részletes bemutatását, amelynek kapcsán egyetért a korábbi (és saját korában, tehát az ötvenes években is „regnáló”) véleménnyel: a 18. század a Habsburggyarmatosítás korszaka, s ebben a vonatkozásban Mária Teréziának különösen negatív szerepe van. A Habsburgok e (II. József kivételével) negatív megítélése egyébként erre a korra is érvényes. Ennek egyik jellemző komponense a 18. századi Habsburg-betelepítések kérdése, ahol Szabó megismétli korábbi – és persze sokak (pl. Mályusz, de Wellmann Imre is megnevezhető itt) által osztott tézisét, miszerint ezek nemritkán vallási motívumokból és magyarelles célzattal történtek, tehát a Habsburgok egyik fő törekvése a katolikus német elem erősítése és a magyarsággal azonosított protestantizmus gyengítése. Különösen fontosnak tartom azonban a jobbágyság kérdésének tárgyalását, hiszen ez igazából Szabó saját vizsgálatainak területe, s önálló álláspontot is inkább ezen a téren tud érvényesíteni, persze a népiség- és településtörténeti problémák mellett. A jobbágyság helyzetét az új körülmények között Szabó szerint leginkább az határozza meg, hogy a 18. század – főleg annak második fele – a majorsági gazdálkodás előretörésének időszaka. Ennek ellenére Szabó szerint erre az időszakra sem érvényes a

sematikus ábrázolás, miszerint valamiféle állandóan fokozódó elnyomásról s annak következtében a paraszti osztályharc erősödéséről lehetne beszélni. Sőt nézete szerint a jobbágyság helyzetét éppen a differenciálódás határozza meg, hiszen több réteg számára, részben a földbőség, illetve az ezzel összefüggő telepítési célzat és politika következtében, lehetőség nyílt az emelkedésre is. Ennek kapcsán azután az ún. szerződéses (kontraktualista) jobbágyság megjelenését emeli ki, amely szolgáltatásait pénzben megválthatja, de a paraszti differenciálódás további bizonyítékai a különféle manumissus, libertinus rétegek, valamint az ebben az időben különösen megnövekedett lakosságú alföldi parasztvárosok jobbágysága is.

Mivel úgy gondolom, hogy Szabó nézeteinek értelmezése szemponyjából szintén jelentős szerepe van, részletesen szeretnék itt utalni egy az ötvenes évek elején készült dokumentumra (vö. Erős 2006.). Szabó itt a Spira György által vezetett parasztságtörténeti munkaközösség munkájáról ír alapos és számos elvi jelentőséggel bíró véleményt. Érdeemes megjegyezni, hogy a munkaközösség tagjai közül többen (pl. Wellmann Imre, Berlász Jenő, vagy Iványi (Iczkovits) Emma) részben még Szabó háború előtti munkatársaihoz tartoztak, másrészt a kötet lényegében a Székely György által szerkesztett, korábban említett 14. századi parasztságtörténeti kötet pendant-ja, tehát sok tekintetben a fennálló rendszer legitimálása céljából készült. Szabónak a kötethez fűzött bírálata így jelzi az ehhez való viszonyát is.

Szabó a tanulmányokban szinte kivétel nélkül kritizálja az eleve megszerkesztett, a priori koncepciókat, illetve azt, hogy ritkán használnak eredeti forrásokat, pedig ebben a korszakban már garmadával állnak rendelkezésre különféle adóösszeírások, urbáriumok, földesúri lajstromok, földkönyvek és falukönyvek a parasztság valódi helyzetének a feltárásához. Kritizálja azután egyebek mellett pl. a 18. századi magyar parasztvándorlás és a Lenin által megraj-

FARAGOTT DÍSZÍTÉS A TULIPÁNOS LÁDÁN
Pittsburgh University Library Archives

zolt, a 19. század második felében végbement oroszországi jobbágy migráció összemosását, a korábban említett szerződéses jobbágyság kialakulása bemutatásának hiányát, valamint azt is, hogy a kötet szerzői a vándormozgalmakat kizárólag a paraszti osztályharc és ellenállás fegyvereként tekintik, s populacionisztikáról és merkantilizmusról (amelyek a migrációt megszervezték) szót sem ejtenek. Hallgatnak a kötet szerzői azután arról a már jelzett problémáról is, hogy a Habsburg-törökvések mögött etnikai megfontolások is állnak, hiszen a német parasztokat számos eszközzel (házzal, adókedvezményekkel, állatokkal, egyéb felszereléssel) segítik, akik így nagy helyzeti előnybe kerülnek a magyar parasztokkal szemben. Különösen vehemensen támadja azután Szabó a földközösséggel kapcsolatos konstrukciót, az ezt író tanulmány szerzője ugyanis mindenképpen azt kívánja bizonyítani, hogy a parasztság fő törekvése (valamiféle „örök” kollektivista, tévesesítő? hajlamtól vezetettve – tehetnénk hozzá) a 18. században is ennek megőrzésére irányult, s ezt

csupán a földesurak (akik a magántulajdon, tehát az individualizmus elvén álltak) földszerző, kapitalisztikus törekvései kezdtek ki. Ugyanígyan vehemenciával bírálja azután a parasztarisztokrácia fejezetet is, amely – természetesen aktuálpolitikai indíttatásból – azt állítja, hogy az ispánok, falusi bírók, urasági hajdúk stb. csak annak köszönheték kedvező helyzetüket, hogy uraik kiszolgálói, talpnyalói voltak.

Bírálatában azután Szabó kritizálja, hogy a majorsági gazdálkodás kiterjeszkedéséről író tanulmány szerzője (Szántó Imre) túlságosan is magasra becsüli a kurális zselérék számát (és 19. század eleji adatokat használ), a jobbágyok teljes elűzéséről való kijelentését pedig pusztán 1-2 konkrét esettel bizonyítja. Külön probléma azután az úrbérrendezés (amely természetesen felbukkan az egyetemi előadások szövegében is), amelyet a tanulmány írója inkább kártékonynak minősít, mondván, hogy a szilárd telekrendszer bevezetésével megakadályozta, hogy a jobbágy nagyobb telkek birtokába jusson. Szabó ezzel szemben éppen a jobbágyi tulajdon védelmében látja az urbárium jelentőségét (s így pozitívnak értékeli azt), állítván, hogy az megvédi a jobbágyföldet a földesurak földszerző törekvéseitől. Ugyanez az egyik kifogása az 1765–66-os parasztmegmozdulás történetét összefoglaló tanulmánnyal szemben is. Itt azt is vitatja, hogy a mozgalom igazi lendületét a zsellérség adja, de azt a kijelentést is, amely szerint az úrbérrendezés a földesuraknak (jóllehet ágáltak ellene) javukra vált (ti. a paraszti osztályharcot kívánta leszerelni), míg a jobbágyság helyzetében komoly romlást idézett elő.

*

Milyen végső következtetéseket lehet levonni mindezek után Szabó nézeteire vonatkozóan, hogyan lehet összegezni a fentebb elmondottakat?

A kérdés megválaszolásánál le lehet szögezni, hogy Szabó István itt érintett alapvetően társadalomtörténeti foganta-

tású tanulmányai, bár természetesen nem tárgyalhattuk behatóan mindegyiket, életművének megkerülhetetlen gerincét képezik, tehát feltétlenül alkalmasak az egész életmű jellegére, a különböző művek mögötti közös gondolatiságra való következtetésre. Ehhez pedig érdemes röviden felidézni a Szabó István történetírását elemző korábbi (sajnos nem nagy számú) munkákat/értelmezéseket, hiszen az itt kifejtettek is jelentős arányban ezekhez viszonyítva kapják meg „értelmük”-et.

Bár a háború előtt, természetesen, inkább csak Szabó népiségtörténeti nagyobb összefoglalásairól készültek recenziók, ismertetések (pl. Wellmann Imre, Jakó Zsigmond, Makkai László tollából), ezek többnyire műveinek – és így a népiségtörténetnek – a társadalomtörténeti vonatkozásait és jelentőségét emelték ki. A háború után, a negyvenes évek végén Szabó Istvánt nagy támadások érték – „narodnyik” szemlélete és *A szabadságharc fővárosa Debrecen* című kötet kapcsán, amihez, mint erre korábban rámutattam – a *Tanulmányok a magyar parasztság történetéhez* című kötet tanulmányai elleni éles kritika is csatlakozott. Az egyik legnagyobb horderejű támadást Sándor Pál intézte 1954-ben a *Századok* hasábjain Szabó ellen, aki a Domanovszky-iskola örököseként aposztrofálva részben majdhogynem fasisztának minősíti, aki (mivel nem helyeselte a földosztást 1848-ban) nem a népi írókhoz tartozik, hanem a Horthy-fasizmus népi „közösség” gondolatát alátámasztani kívánó népiségtörténet reprezentánsa. A hetvenes években igen jelentős fordulatot jelent részint Várdy Béla, de leginkább Für Lajos értelmezése, aki a – nyilván pozitívan értelmezett – népi írókhoz kapcsolja Szabót, s helyét ennek meglehetősen széles spektrumában valahol Erdei Ferenc, Veres Péter és Illyés Gyula között jelöli ki. Természetesen nem érthetünk egyet Sándor Pál leegyszerűsített bírálatával, ugyanakkor sok tekintetben kérdéses Für Lajos elképzelése is, mert bár rendelkezünk néhány dokumentummal Szabó és a népiek (természetesen tagadhatatlan) kapcsolódási pontjait illetően,

jóval több olyan dokumentumunk van, amelyek azt vetik fel, hogy pozícióját egyéb történészekhez való viszonyában (főként Mályusz Elemér, Domanovszky Sándor, Hajnal István, illetve az ő tanítványaik) kellene meghatározniuk és értelmeznünk. Ezekkel kapcsolatban újabban ugyanis számos dokumentum került publikálásra, amelyekből kiderül, hogy közvetlen munkatársi kapcsolatban álltak egymással, s aligha kétséges, hogy Szabó István nézeteinek szellemi forrásvidékét elsősorban itt kell megtalálnunk.

Ennek a történetírói irányzatnak (az ún. *Századok* körének) az egyik legfontosabb jellemvonása pedig az volt, hogy a Szekfű Gyula által fémjelzett szellemtörténeti iskola legnagyobb riválisa, kihívója volt a két világháború közötti időszakban, és nézeteit tudatosan a Szekfű-féle irányzattal szemben fogalmazta meg. Ezt a pozíciót úgy is szokták értelmezni (ők maguk is), hogy a Szekfűék (pl. Hóman, Deér stb.)-féle állam- és politikátörténet-centrikus történeti koncepcióval szemben elsősorban gazdaság- és társadalomtörténet-centrikusak voltak. Véleményem szerint azonban legalább ugyanilyen fontosságú az az álláspontjuk, hogy Szekfűék felfogását (magyar történelemmel kapcsolatos interpretációját) túlságosan is nyugatosnak találták, s ezzel szemben sokkal inkább részben a magyar művelődés önállóságára és erejére (mondjuk a Habsburgokkal szemben), részben pedig a kelet-európai vonatkozásaira és párhuzamaira hívták fel a figyelmet. Nem lehet kétséges, hogy ez az egyik legfontosabb összekötő kapocs a Domanovszky–Mályusz–Hajnal hármas történetírói törekvéseiben, aminek egyik különösen fontos bizonyítéka – például az említett *Magyar Művelődéstörténet* mellett – a Domanovszky-féle mezőgazdaság-történeti iskola és sorozat, amelynek tagjai részben Mályusz és Hajnal tanítványai is voltak, részben Mályusz saját településtörténeti sorozatának legfontosabb rokon törekvéseként is megjelölte őket. A Domanovszky-iskolának pedig egyes darabjairól Szabó alkalmanként

ugyan heves, de az alapkoncepciót nem érintő bírálatokat írt, felfogásukat azonban teljes egészében beépítette a 48-as kötetnek az újkori nagybirtok kérdését feszegető tanulmányaiba. Ezeknek a legnagyobb újdonsága, *nóvuma* pedig az ún. Grundherrschaftról és Gutsherrschaftról (termeltető és adóztató nagybirtokról) való tézis, vagyis az a felfogás, hogy a korai újkorban a magyar fejlődés eltér a nyugat-euróaitól, amennyiben az adóztató (és így a szabad paraszti bérletekké fejlődhető) nyugat-európai nagybirtokkal szemben a nagybirtoknak egy másik típusa, a termeltető, a földesúr saját kezelése alatt lévő birtok kerül előtérbe. Ez pedig a jobbágyi munkaerő (robot) fokozottabb igénybevételén (tehát nem a jobbágyi szolgáltatásokon) alapul, s amely így a jobbágy helyzetének nagyfokú rosszabbodását is maga után vonja (például a szabad költözködés jogának megvonását stb.).

Alapvetően megváltozik Szabó történetírói mondanivalójának kontextusa 1945 után, ráadásul ez átnyúlik az 1948 utáni időszakra, tehát a kommunista hatalomátvétel korszakára is. Meg kell jegyezni persze, a változásnak részben az is az oka, hogy Szabó ebben az időszakban teljesíti ki, érleli végső formájára mondanivalóját, hiszen – mint láthattuk – számos alapvető és elvi jelentőségű tanulmánya ekkor készült. A változásnak a legfőbb tartalmát azonban (persze ez az elem is megjelent a korábbi írásokban is, csak nem igazán ezen volt akkor a hangsúly) az jelentette, hogy Szabó fő törekvése nem a magyar társadalmi fejlődés nyugat-európai úttól, hanem a kelet-európai modelltől való eltérésének a bizonyítása volt. Az új hatalmi berendezkedés egyik legfontosabb, legelső ténykedése a történettudományban az volt (ami nyilván saját hatalmának a „tudomány” eszközeivel való legitimálását célozta), hogy megfogalmazta az ún. „második jobbágyság” vagy „elkanyarodás” (a későbbi időszakra a porosz út) téziséét, amely (bár különböző formákban és szinteken létezett) részben csatlakozott is a Domanovszky-iskolához, s azt hirdette, hogy – már 1524 előtt is, de külö-

nösen utána – a magyar társadalmi fejlődés – Kelet-Európa egyéb területeihez (és persze az oroszhoz) hasonlóan – megrekedt, a polgárosodás elakadt, a nemesi-rendi hatalom és a nagybirtok újból előretört, ami a különböző jobbágyi terhek nagyarányú megnövekedését, a kizsákmányolás s ebből egyenesen következően az osztályharc és az osztályellentétek, a belső társadalmi konfliktus fokozódását vonva maga után. Azt is láthattuk viszont korábban, hogy Szabó István e korban írott – egyébként is nagyszámú – tanulmányainak vezérmotívuma abban jelölhető meg, hogy – bár elismeri a jobbágyi helyzet romlását – a „második jobbágyság” terminust (sőt az első jobbágyságét is) kategorikusan visszautasítja, azzal az ebben implikált tézissel együtt, hogy a magyar jobbágy helyzete egyenlő lenne kelet-európai osztályos társaiéval. Hiszen Szabó egyik legfontosabb törekvése és számos tanulmányának konklúziója az volt, hogy bizonyítsa: a magyar jobbágy számára már a középkorban is megvoltak az emelkedés lehetőségei, például sokáig szabadon költözködhetett, ekkor alakul ki a viszonylag szilárd birtoklást jelentő telekrendszer, de irtásföldje, szőlője stb. is lehetett (láthattuk, ezeket Szabó mind megismétli és kiemeli az egyetemi előadásokban is), ráadásul a szabadság magasabb fokát jelentő mezővárosokba is költözhetett, és – mint a pusztásodás bizonyítja – költözött is, s éppen ez a magasabb életformára tartó igény volt végső fokon előidézője 1437-nek és 1514-nek is. De sok tekintetben ez a folyamat figyelhető meg 1514 után is: mert bár a törvények kimondják a jobbágyság teljes jogfosztását, ezt (éppen a társadalom szerkezete, körülményei miatt) nem tartják be, s a szökés mellett a jobbágy számtalan jogosítvánnyal rendelkezett, a 16–17. században igen kiterjedté vált a jobbágyi szolgáltatások pénzen történő megváltása és egyéb szerződési lehetőségek a földesúrral (vö. a kontraktualisták, manumissio, exemptio, inscriptio stb. számos Szabó által említett és tipikusnak vélt esetei), s ugyanez folytatódott a 18. században is, hiszen a

telepítésekből automatikusan következett a jobbágyi helyzet könnyítésének ígérete.

Természetesen nagy kérdés, hogy a magyar társadalmi fejlődés ez átmenetiségéről vallott felfogás azonosítható-e a harmadik út tézisével. Meglátásom szerint több érv is szól ez azonosítás (de legalábbis párhuzamba vonás) mellett. Mint a korábbi tanulmányaimból kiderült, de ezt a Szabó Istvánnal kapcsolatos egyéb irodalom is bizonyítja, Szabó és a népi mozgalom között számos szoros összefüggés mutatható ki. Elég csak a Móricz Zsigmonddal, Veres Péterrel, Erdei Ferencsel való levélváltásokra hivatkozni, vagy arra, hogy Szabó István családtagjainak szóbeli közlése szerint Szabó (sógorával, Bay Zoltánnal együtt) rendszeresen együtt ebédelt vasárnaponként Németh Lászlóval, ahol nyilván szó esett ilyen jellegű kérdésekről is. Meg lehet említeni még Erdei Ferencsel való kapcsolatát is, aki különösen a hatvanas évekbeli kapitalizmus kori parasztságtörténeti kötet munkálataiban volt Szabó nagy segítségére. (Ő ugyan nem volt a „harmadik út” következetes híve, de hatvanas évekbeli szövegveteti gondolatai egy ilyen kontextusban is értelmezhetők.)

Meglátásom szerint a legnagyobb hatást Szabóra mégis a *Századok* köréhez tartozó történész, Hajnal István tette, de legalábbis nézetei az ő felfogásával hozhatók leginkább összefüggésbe, illetve párhuzamba. Hajnal István és Szabó kapcsolatai egészen a harmincas évekig nyúlnak vissza (dokumentumaink szerint), amikor is Szabóra Hajnal a *Századok* szerkesztőségi munkálatai közben is hivatkozik. Döntő jelentőségűnek tartom 1946–47-es levélváltásukat, amikor is Szabó István részben megküldi Hajnalnak *A jobbágybirtoklás... című tanulmányát*, javaslatot tesz a korábban már tárgyalt, a parasztság történetére vonatkozó forrásanyag összegyűjtésének megindítására (1848 centenáriumával való összefüggésben), valamint ismerteti a parasztság történeti kötetének tanulmányait is, amelyek ráadásul egy a Hajnal István nézeteihez kö-

zel álló elméleti bevezetőt is tartalmaztak, ez azonban végül nem jelent meg az említett kötetben. Hajnal és Szabó nézeteinek párhuzamai közül kiemelhetők azután a parasztság történetére való összpontosítás, a szokásszerűség gondolata, a középkori viszonyok több tekintetben való idealizálása, illetve ezzel összefüggésben az újkori viszonyok, a kapitalizmus bírálata stb.³ Valamint (a fentiekkel a lehető legszorosabb összefüggésben) az egyéni iniciatívát fontosnak tartó, ezt azonban a „közösség”/a kollektívum szempontjával integrálni kívánó felfogás, amivel azonban ismételtelen egy „harmadik utas” felfogáshoz jutunk.

ERŐS VILMOS

Irodalom

A harmadik út felé. (Szabó István történész cikkekben és dokumentumokban.) Válogatta, jegyzetekkel ellátta és szerkesztette Erős Vilmos. Kisebbségkutatás Könyvek. Budapest, Lucidus Kiadó, 2006. 418.

Elekes Lajos, Léderer Emma, Székely György: *Magyarország története I.* Magyarország története a korai és virágzó feudalizmus időszakában. (A honfoglalástól 1526-ig.) Budapest. Tankönyvkiadó, 1957.

Erős Vilmos: *Szabó István és 1848/49. Valóság*, 2003/7. 94–108.

Erős Vilmos: *A szellemtörténetről a népiségtörténetig* (Tanulmányok a két világháború közötti magyar történetírásról.) Budapest, Ad Librum Kiadó, 2010. (2., javított, bővített, átdolgozott kiadás.) Debrecen, Egyetemi Kiadó, 2012. (Megjelenés alatt.)

Für Lajos: *Bevezető.* Szabó István-pályakép. In: Szabó István: *Jobbágyok – parasztok. Értekezések a magyar parasztság történetéből.* 7–30. Budapest, Akadémiai, 1976.

Lakatos László (szerk.): *Hajnal István.* Budapest, Új Mandátum, 2001.

Lakatos László: *Az élet és a formák. Hajnal István történelemszociológiája.* Budapest, Új Mandátum, 1996.

Mordovin Maxim: *A normann elmélet Oroszországban a kezdetektől napjainkig*. Korall 24–25. 7. évf., 2006. július. 118–162.

Salamon Konrád: *A harmadik út küzdelme*. Népi mozgalom 1944–1987. Budapest, Korona Kiadó, 2002.

Sándor Pál: *A magyar agrár- és paraszttörténet polgári irodalmának kritikájához*. Századok, 1954. 373–419.

Sutyák Tibor: *Michel Foucault gondolkozása*. Máriabesnyő–Gödöllő, Attraktor Kiadó, 2007.

Szabó István: *A magyar parasztság története*. – Budapest, Magyar Szemle Társaság, 1940. 80 o. (Magyar Szemle Kincsestára, 8.)

Szabó István: *A jobbágy megnemesítése*. Turul, 1941/55. köt. 11–21.

Szabó István: *A jobbágy birtoklása az örökös jobbágyság korában*. Budapest, MTA, 1947.

Szabó István: *Tanulmányok a magyar parasztság történetéből*. Budapest, Teleki Pál Tud. Intézet. 1948. 420. (A Történettudományi Intézet Kiadványai, 2.)

Szabó István: *Magyar történelem az államalapításig*. 1–2. félév. (Könyvomas egyetemi jegyzet). Debrecen, 1950–1951.

Szabó István: *Magyar történelem az Árpád-korban*. (Könyvomas egyetemi jegyzet.) Debrecen, 1950–1951. 135.

Magyarország története 1301–1526-ig. 1951–52 tanév II. félév. Dr. Szabó István előadásai. Debrecen (é. n.)

Dr. Szabó István: *A magyarság története a török hódoltság és a nemzeti szabadságharcok alatt*. Magyarország története 1526–1711-ig (Könyvomas egyetemi jegyzet.) Debrecen, [1952]. 60. Magyarország története 1711-től a század végéig. (Egyetemi előadás magyar történelemből 1950/51. tanév első felében) Dr. Szabó István.

Szabó István: *Bevezetés a történettudományba*. Bp., 1951.

Szabó István: *Bevezetés a történelem forrásaiba*. Debrecen, 1951.

Szabó István: *Az 1351. évi jobbágytörvények*. Századok, 1954. 497–527.

Szabó István: *A középkori magyar falu*. Budapest, Akadémiai. 1969.

Szabó István: *Népiségtörténeti tanulmányok* (Szerkesztette és a bevezetést írta: Erős Vilmos) Kisebbségkutatás Könyvek. Budapest, Lucidus Kiadó, 2005. 229.

Jegyzetek

A publikáció elkészítését a TÁMOP 4.2.1./B-09/1/KONV-2010-0007 számú projekt támogatta.

A projekt az Új Magyarország Fejlesztési Terven keresztül az Európai Unió támogatásával, az Európai Regionális Fejlesztési Alap és az Európai Szociális Alap társfinanszírozásával valósult meg.

¹ Szabó István (1898–1969) debreceni származású történész, akadémikus, egyetemi tanár, Mályusz Elemér ún. népiségtörténeti iskolájának egyik kiteljesítője, aki a második világháború után is társadalomtörténeti témákkal, mindenekelőtt a magyar parasztság történetével foglalkozott, annak máig legavatottabb kutatójává vált. Főbb művei: *Ugocsa megye* (1937), *A magyar parasztság története* (1940), *A magyarság életrajza* (1941), *Tanulmányok a magyar parasztság történetéből* (1948), *A falurendszer kialakulása Magyarországon* (1966), *A középkori magyar falu* (1969), *Jobbágyok-parasztok* (1976). Munkásságáról, a róla szóló irodalomról legújabban vö. Erős Vilmos 2010, 2012.

² A Marr-i elmélethez vö. Mordovin Maxim, 2006. Az elmélet szerint az ősi régészeti kultúrákat egységes modellre lehet visszavezetni, amelyben nincs szerepe az etnikai sajátosságoknak. Mindez leképeződése a merev marxi formációelméletnek.

³ Szabó István mindezen felfogásával, értelmezésem szerint, egyfajta „ellentörténelmet” képvisel, a fogalom foucault-i értelmében. Foucault szerint – saját uralmának legitimálása céljából – minden hatalom megteremti a saját történelemről alkotott fabuláját, amellyel gyökeresen szemben állnak az általa alávetett, szubaltern rétegek, kultúrák stb. történelemről alkotott nézetei, amelyek így nem ritkán a fennálló hatalommal szembeni „ideológiai interpelláció” letéteményesei (a fogalmak Gramsci és Althusser által megalkotott értelmében). Nézetem szerint Szabó István előzőkben fejtegetett, a magyar történelemről alkotott narratívája is beleilleszthető ebbe a skémába. A háború előtt a Szekfű-féle szellemi történet szerinte (és a népiek szerint) egyoldalúan nyugatos (részben a kultúrfőlény gondolatával érintkező) retorikájával szembeni tiltakozásként kapcsolódik a magyar történelem kelet-európai vonatkozásait is figyelembe vevő s persze a parasztságra építő koncepcióhoz. A háború (főként persze 1848) utáni új hatalmi

berendezkedés „mesternarratívájá”-val („második jobbágység”, „porosz út”) szemben viszont már a par excellence kelet-európai úttól eltérő s így harmadik utas vonások hangsúlyozása kerül előtérbe. Hangsúlyozni szeretném, hogy Foucault szerint, amikor az ellentörténelem által legitimált narratíva hatalmi pozícióba kerül, ugyanúgy átveszi az ezzel járó elnyomó, identitást megalapozó funkciót, s elveszíti szubaltern, kritikai, emancipatórikus jellegét.

A SZOCIÁLPSZICHOLÓGIA ÉS A JOG NÉHÁNY ÖSSZEFÜGGÉSÉRŐL

Bevezetés

A jog természetének szakrális értelmezése a középkor századain keresztül meghatározta a jogi gondolkodást, mégpedig alapvetően a kánonjog primátusából és annak transzcendens hivatkozásokat tartalmazó megalapozásából következően. A jog *társadalmi jelenség* volta régtől, már a jog deszakralizálódásától kezdve, különösen azonban a történeti jogi iskola kibontakozása nyomán evidencia a joggal foglalkozók körében.¹ A 19. század második felében mindemellett egy sajátos tudományterület, a jogszociológia is kialakult a jog jelenségének kifejezetten *társadalmi* aspektusból való elemzésére, és ebben a lengyel származású grazi egyetemi tanárnak, Gumpłowicznak kiemelkedő szerep jutott.

Hogy a jog nem csekély pszichológiai vonatkozással is rendelkezik, erre elsősorban a skandináv és az amerikai jogi realizmus – majd annak nyomán a Critical Legal Studies mozgalom – irányította rá a figyelmet. A szociológiai és a pszichológiai megfontolások idővel találkoztak, és a *szociálpszichológia* sajátos területét alakították ki. A jogtudomány azonban az utóbbi tudományszak eredményeit annak ellenére igen kevésbé hasznosította, hogy ennek az újabb tudománynak az „alkotó részeit” (ti. a szociológiát és a pszichológiát) egyaránt hasznosította a kutatások során. Különösen érdekes kérdéseket vet fel a jog és a pszichológia kapcsolata a büntetőjog területén. Ennek – természetesen az adott kor tudományos szintjén – már az ókorban is számos aspektusa vetődött fel.² Az alábbiakban vázlatosan érintjük a szociálpszichológia néhány olyan területét és megállapítását, amely

a jogtudomány számára is releváns lehet. Ennek nyomán utalunk egyúttal néhány olyan körülményre is, amelyek jogelméleti megfontolásainkat árnyaltabbá tehetik. Előljáróban azonban áttekintjük a jogelmélet multidiszciplinárisá válásának folyamatát.

A jogelmélet multidiszciplinaritásáról

A jogtudomány multidiszciplinárisá válása legalább a 18. századig nyúlik vissza. A *történetírás* tudománnyá alakulásával szükségképp megjelent a *jogtörténet* is. Az Auguste Comte által a pozitívizmus fő tudományszakának tekintett *szociológia* is betört a jogi gondolkodásba *jogszociológia* név alatt, és olykor vitába is bocsátkozott édes testvérével, a jogpozitívizmussal. A *lélektan*nak a 19. század második felétől való gyors fejlődése és a pszichológiai gondolkodás egyre szélesebb körben való térhódítása a 20. század első felében az ún. *jogi realizmusnak* adott muníciót. A pszichológiai mozzanatok figyelembevétele természetesen a jogtörténeti kutatások során is markánsan számításba jöhet.³ Az *irodalomtudomány* is megtermékenyítette a jogról való elméleti gondolkodást, mind elfogadottabbá téve a *szépirodalmi* művek jogi vonatkozású aspektusainak vizsgálatát a jog természetét és fejlődését feltáró kutatások során. Ám az *antropológiai* és *néprajzi* kutatások⁴ sem hagyták érintetlenül a jogtudományt, és hol a *jogtörténet*, hol a *jogszociológia* közegében, hol pedig egyenesen új irányzatokat, az *antropológiai jogelméletet*, illetve a *szabadjogi iskolát* megteremtve, illetve inspirálva bontakozott ki a jog antropológiai, illetve néprajzi megközelítésének gondolata. Fontos megjegyezni, hogy a szabadjogi iskolának az a fontos tétele (amely a svájci polgári törvénykönyv ama híres szakaszában is testet ölt), hogy a pozitív joggal szemben előnyben részesítendő az igazságosság és a méltányosság elve, mély kapcsolatban áll Arisz-

totelész jogfilozófiájával és állambölcseletével. Arisztotelész – jellegzetesen görög módon – a törvényben nem célt, hanem eszközt látott. Tudta, hogy a törvény – mint általános absztrakció – adott esetben szükségképp ütközik az étellel, tehát a konkrét jogesetben a különössel. A méltányosságot tehát nem a törvény lerontásának, mint inkább kijavításának tekintette. Hogy az iszlám jog sem idegenkedik a contra legem méltányosságtól, alighanem többé-kevésbé annak az Arisztotelésznek is köszönhető, akit a Nyugat számára éppen az arab források őriztek meg.

A közgazdaságtan tudománnyá válása szintén maga után vont bizonyos interdiszciplináris tendenciákat. Adam Smith, David Ricardo munkái után különösen a marxista politikai gazdaságtanban kap szerepet a jog gazdasági (és politikai) alapú interpretációja, Max Weber *Gazdaság és társadalom* c. munkájában pedig a jogszociológia gazdasági-kulturális kontextusban jelenik meg. Szintén Weber a joggal ugyancsak összefüggő vallási tényezőknek a gazdaságra gyakorolt hatását elemzi másik jelentős munkájában,⁵ kiemelve a protestáns teológia és morál szoros kapcsolatát a kapitalista gazdaság realitásával. A jog értékszociológiai megközelítése egyúttal számos közös pontot mutat a jog lehetséges szociálpszichológiai vizsgálatával, amint erre különösen – a később még említendő – Kurt Lewin és Hugo Münsterberg munkái következtetni engednek.

Napjainkban a jog és az egyéb tudományok kapcsolata még összetettebb, mint valaha, tekintettel arra, hogy a jog több területet von szabályozása alá, mint korábban bármikor. Ez természetesen közvetetten vagy közvetve kihat a jogról való olyan, merőben teoretikus gondolkodásra is, mint a jogelmélet.

A szociálpszichológia előzményei

A pszichológia, amely érdeklődésének középpontjába kezdetben az elmeműködés defektusait, diszfunkcióit, majd az ember, az egyén lelki sajátosságainak vizsgálatát állította, a szociológia kialakulásának és jelentős fejlődésének hatására a 20. század első harmadában bizonyos irányzataiban az egyén és a közösség viszonyának vizsgálata felé fordult, új tudományterületet is képezve így, nevezetesen a szociálpszichológiát. E tudományterület alapvető problémáját az a kérdés képezi, hogy miként viselkedik az egyén a társadalmi interakciókban, és egyáltalán: a társadalmi környezetben, egymás társaságában. Kérdése az is, hogy mi módon szerveződnek az emberi csoportok, milyen a formális és az informális csoportok működési módja, illetve e csoportok egymáshoz való viszonya, továbbá hogy az ember milyen mértékben és milyen módon befolyásolható.

A szociálpszichológia alapvetően leíró jelleggel közelíti meg ezeket a kérdéseket, míg a *humánétológia* és az *evolúciós pszichológia* az emberi magatartás – így többek között a szociálpszichológia által is feltárt magatartásformák – okozatosságát, evolúciós gyökereit is igyekszik kimutatni. Ezen a helyen csupán néhány olyan szociálpszichológiai mozzanatra való utalásra van lehetőségünk, amelyek legalább hozzávetőleg megragadhatóvá teszik a szociálpszichológiai gondolkodás nézőpontját és főbb problematikáját. A szociálpszichológia előzményei között azonban célszerű megemlítenünk azokat a 19. századi, illetve az e korra visszamenő eredetű törekvéseket is, amelyek az egyes népek pszichológiáját, karakterológiáját igyekeztek kimutatni. A 19. század romantikus találmánya volt a *politikai nacionalizmus*. Ez, noha nem volt minden előzmény nélkül való, sajátos volt abban, hogy soha olyan elementáris erővel és tudatos akarással nem tört még a felszínre korábban. Mindennek kultúrtörténeti következményei is lettek, és a tudomány olyan kiváló művelői tulajdonítottak

a *nemzeti elemnek döntő kulturális jelentőséget*, mint Burckhardt, Herder, Winckelmann vagy a jogtudomány terén Savigny. A nemzeti sajátosságok felismerésének gondolata nem pusztán az egyes szaktudományokat termékenyítette meg, de egész irodalmát is kialakította a *nemzetkarakterológiának*. Az ez irányú kutatásoknak figyelemre méltó művelője volt Rónay Jácint, akinek erre vonatkozó munkája 1864-ben Pesten jelent meg.⁶ Kiemelkedő kutatásokat végzett a *szociológia* területén továbbá *Hugo Münsterberg*⁷ a 19. és a 20. század fordulóján, illetve néhány évtizeddel később az ugyancsak Amerikában letelepedő *Kurt Lewin* is.⁸ A kutatásoknak ez az iránya azonban a második világháborút követően érthető okokból háttérbe szorult, azonban ezt követően – történelmi okokból – fokozottan előtérbe kerültek azok a kutatások, amelyek az ember *befolyásolhatóságával*, a tömegek irányíthatóságával és lélektanával kapcsolatosak.

A szociálpszichológia néhány fontos felismerése

A modern szociálpszichológia egyik alapvető jelentőségű felismerése volt, hogy az egyéni viselkedésre a legnagyobb mértékben meghatározó befolyással van *más személyek jelenléte*.⁹ Ez a befolyás a helyzettől és az egyéni pszichológiai adottságoktól is függően többirányú lehet. Az egyén által végzett cselekvésre gyakran *ösztönzően* képes hatni, ha az adott tevékenységet a cselekvő jelenlétében mások is végzik. Egyfajta *versenyhelyzet* szinte nyomban, spontán módon kialakul. Ha a másik személy csupán megfigyelőként vesz részt, a cselekvő igyekezete ugyan általában megnő, ám egyéntől függően a tényleges hatékonyság nem feltétlenül fokozódik ilyen arányban, sőt akár romolhat is. Mások jelenlétében szeretünk előnyös színben feltűnni, teljesítményünket fokozni igyekszünk, ám a megfigyelés ténye adott esetben zavaró hatású is lehet.

Szintén alapvető felismerése volt a szociálpszichológiának, hogy a tömegben vagy akár egy csoportban a *gát-lások oldódnak*. Az egyén ilyen helyzetben olyan cselekedet elkövetésére is képes, amit egyébként önállóan aligha tenne. Ezért is lehet, hogy a tömeg az irodalomban gyakran mint sötét, arctalan fenevad jelenik meg. Madách *Tragédiá*-jának is gyakran visszatérő mozzanata ez a kép. Mint írja, „mély tenger a nép”, amely akár egyiptomi rabszolga, akár demagógok által irányított athéni polgár, akár jakobinus a forradalmi Párizsban, ebben mindig egy. Hogy Nietzsche is hasonlóan gondolkodott a tömegről, Jung pedig úgy vélekedett, hogy száz okos ember ostobább, mint egy okos ember, mert a száz okos ember esetében azok a vonások kerülnek előtérbe, ami közös bennük. Ezek azonban elsősorban a mindegyikükben egyaránt benne lévő archaikus, primitív vonások.

Hogy az ember alapvetően nem racionális, hanem racionalizáló lény, erre már Elliot Aronson rámutatott. Erre utal Asch híres kísérlete is, amely világossá teszi a közvetlen tapasztalatok és értelmi megfontolások korlátozott befolyását az ítéletalkotásban. Gyakran a legegyszerűbb *tapasztalati tényekkel ellentétes* állításokra lehetett rávenni a kísérleti alanyokat, mégpedig nem fenyegetés vagy kényszer alkalmazásával, hanem pusztán azzal, hogy a valótlan állítást *kellően sokszor* és *kellő határozottsággal* mondták el a kísérleti alany jelenlétében. Ez azután önszántából, olykor meggyőződéssel, olykor igazodni vágyásból tudatosan jelentette ki a tapasztalatával nyilvánvalóan ellentétes állítást. A kísérlet¹⁰ szerint egy táblán látható függőleges fekete vonal (referenciavonal) vonatkozásában kellett eldönteniük a kísérleti személyeknek, hogy egy másik táblán látható három, különböző hosszúságú A, B és C vonal közül melyiknek a hosszúsága azonos a referenciavonallal. Mielőtt a kísérleti alanyhoz intézték volna azt a kérdést, hogy melyik a referenciavonalnak megfelelő vonal, ugyanezt a kérdést

feltették néhány, a kísérletbe beavatott személynek, akik az előzetes megbeszélés szerint rendre téves választ adtak. A be nem avatott kísérleti alanyok 35–37%-a ezt követően a tapasztalataival ellentétes rossz választ adta: látszólag vagy valószínűsítően, de elfogadták azt a hamis állítást, amit elegendő alkalommal elismételtek előttük.

A jelenség azonban azért félelmetes, mert ez az arány egy ilyen egyszerű és a fizikai tapasztalás által könnyen ellenőrizhető kérdéssel összefüggésben született. Mi lehet tehát a helyzet a bonyolultabb és a közvetlen tapasztalati ellenőrizhetőségen túli kérdések és összefüggések tekintetében? Itt alighanem még inkább az előítéletek, a bevések és bevéssődések, az elégszer és eléggé határozottan elmondott hamis állításoké vagy igaz közhelyeké lesz a döntő szerep az ítéletalkotásban, s a manipulálhatósági arány vélhetően jóval nagyobb lesz a 30–40%-nál. Ha nem így lenne, aligha áramlanának dollár-százmilliárdok a reklámparba.¹¹ Milgram szerint az ember indoktrinálhatósága igen magas fokú, parancsmegtagadási készsége pedig alacsony.¹² Ez a mozzanat tehát szociálpszichológiai és humánológiai szempontból egyaránt jelentős, és szoros összefüggésben van az Asch által is megvilágított emberi tulajdonsággal, a befolyásolhatósággal és annak veszélyeivel.

A jog és a szociálpszichológia néhány fontos kapcsolódási pontja

A szociálpszichológiának a jogtudományban előtérbe került szempontjait jóval megelőzték a pszichológiai megfontolások.¹³ Ezek alapvetően az embert elszigeteltségben, tehát nem társadalmi közegében és interakcióiban igyekeztek megragadni. A jog és a pszichológia viszonylatában fontos mozzanatoknak számítottak azok a bűnözéssel kapcsolatos aspektusok, amelyek előzetesen igyekeztek megállapításokat

MAGYAR ÉTTEREM A PÁRIZSI VILÁGKIÁLLÍTÁSON, 1937
Studio Marius Grivot (Párizs) felvétele

tenni a lehetséges elkövetőkről. E megfontolások utóbb elsősorban az ún. antropológiai iskolában jelentek meg. Különösen fontos ennek az irányzatnak a történetében Lombroso munkája, amely sajátos tipológiát állított fel az emberek bűnözéshez való viszonyáról. Noha a társadalomvédelmi irányzat elveszítette jelentőségét a bűnözésről való mind összetettebb és a társadalmi meghatározottságokat előtérbe állító szemlélet nyomán, azonban napjainkig is fennmaradt a figyelem és az érdeklődés a bűncselekmények lehetséges elkövetőinek pszichológiai adottságai iránt.¹⁴ A kriminológia utóbb nagy szerepet tulajdonított a társadalmi, szocializációs tényezőknek a bűnözés jelenségeiben, azonban a pszichológiai szempontok továbbra is meghatározóak maradtak. A jogpozitivizmus számos kételyt ébresztett a bűnözés jogon kívüli aspektusai iránt arra való tekintettel, hogy valamely magatartás bűncselekménnyé minősülése

merőben hatalmi döntés kérdése, és így a „bűnözővé válás” alapvetően a jogpolitika függvényében vizsgálható. E felfogásban tehát nem az kerül a vizsgálat középpontjába, hogy mely tényezők vezetnek normaszegésre, hanem az, hogy a jogalkotó mely magatartásokat és milyen megfontolások alapján kíván jogellenessé, illetve büntetni rendeltté minősíteni. Hangsúlyozandó azonban, hogy a jogi jelenségek pszichológiai, illetve szociológiai szempontú vizsgálata alig vonta maga után a jognak kifejezetten a szociálpszichológia oldaláról való megközelítését.

Természetesen a jogalkotás folyamata is számos vonatkozásban lehet szociológiai és pszichológiai vizsgálatok tárgya, azonban ugyanígy figyelembe jöhetnek a jogalkotással összefüggésben a szociálpszichológiai aspektusok is. Itt alapvetően három relációban vizsgálhatók a sajátos interakciók. Egyfelől figyelmet érdemelnek azok a mozzanatok, amelyek a változó hangulatú társadalom részéről mint inputok érkeznek a jogalkotó felé. Ezek jellemzően meghatározott irányú szabályozást követelnek ki, vagy legalábbis ilyen szabályozást kezdeményeznek. Másfelől azok az outputok is vizsgálatra érdemesek, amelyek a jogalkotó részéről mint jogszabályok vagy azokkal kapcsolatos kommunikációs megnyilatkozások nyerne közlést a társadalom vagy annak egyes csoportjai felé. Azonban ezen relációk mellett legalább ennyire jelentősek a jogalkotói szférán belüli interakciók, amelyek szintén a szabályozás megvalósulására, annak elmaradására, illetve a szabályozás tartalmára hatnak ki. A jogalkotás szociálpszichológiai vizsgálata alighanem számos adalékkal szolgálhat annak belátásához, hogy más természetű tényezők is befolyásolják a jogalkotást és az elfogadott normák tartalmát, mint amelyekkel a hagyományos jogalkotástan eleddig számolt.

A szociálpszichológiai megfontolások a jogalkotás vonatkozásában egyúttal abban a vonatkozásban is figyelembe jöhetnek, hogy magában a jogalkotási folyamatban is

célszerű számításba venni mindazon tényezőket, amelyek egy norma követésével, esetleges megszegésével összefüggésben fontossá válhatnak. Magával a jog hatékonyságával állhatnak ugyanis szoros kapcsolatban bizonyos szociálpszichológiai tények, amelyeknek figyelmen kívül hagyása a jogrend erodálásához vezethet, azonban amelyek figyelembe vétele másfelől éppenséggel erősíthetik a jog hatékonyságát, ezen keresztül pedig a jogrend erősödését. Alapvető jelentőségűnek tűnik egyúttal az is, hogy az újonnan meghozott normák jól illeszkedjenek az adott társadalom kulturális közegébe, joggal kapcsolatos szokásainak rendszerébe.¹⁵ Ebből a szempontból kiemelt figyelmet érdemelnek azok a normatív elvárások is, amelyek egy adott kultúrán belül az egyes társadalmi szerepekkel kapcsolatosak.¹⁶

Akármilyen személyiségpszichológiai jegyekkel rendelkezünk is, magatartásunkat nem csupán ezek határozzák meg, hanem szociális szerepeink is. Ez kötődhet magánemberi minőségünkhöz, nemünkhöz, családi státuszunkhoz, munkánkhoz, és valamennyi relációhoz, amelybe életünk során kerülhetünk. Szerepeink részben adottak (férfi, nő, „született” gazdag vagy szegény), részben megszerzettek, kivívottak (foglalkozás, újjgazdag), részben szituatívak, spontánok (vevő, ügyfél, peres fél). Ezek legalább olyan erősen befolyásolják az aktuális viselkedést, mint az egyéni jellemvonások. Bizonyos képpel rendelkezünk meghatározott szerepekkel szemben támasztott elvárásoknak, és ennek a képnek – ép személyiség és megfelelő szocializáció mellett – igyekszünk meg is felelni. Olyannyira, hogy a szerep már-már fel is falhatja az egész személyiséget, amint erre a Stanford Egyetemen végzett híres kísérlet utal. A kísérletre jelentkező vizsgálati személyek közül börtönőröket és rabokat sorsolással választottak ki, akik igen hamar szerepeiknek megfelelően kezdtek viselkedni. A börtönőrök a rabokkal mint bűnösökkel viselkedtek, míg a rabokban némi lázadozás után meghunyászkodó, szubmisszív, olykor a

bűntudat jeleit mutató viselkedés alakult ki. A kísérletet végül a tervezett idő előtt le kellett állítani az örök fokozódó brutalitása miatt. Egy igen ősi, archaikus világkép megléte is tetten érhető a jelenségben. A régi időkben (de még sokszor ma is), akit valamilyen balszerencse ért, arról mások (de sokszor az érintett is) úgy vélekedtek, hogy valami titkos bűne lehet, ami miatt a balvégzet (betegség, meddőség, rablás stb.) sújtja. A mesterségesen létrehozott szituációban a szerepmegfelelést nagyban segítette az a képzet, hogy az okozathoz (valaki rab) a résztvevők okot rendeltek (valami bűne van, vagy lehet). Figyelemre méltó, hogy a „rabok” a sorsolással kijelölt örökről utóbb úgy vélekedtek, hogy azokat nagyobb természetük miatt választották ki.

A különféle szerepek természetesen adott esetben konfliktusba is kerülhetnek. Ilyen konfliktus lehet például azé a szülőé, aki nem szülői, hanem valamilyen más minőségében (pl. tanár) kerül szembe gyermekével. Sajátos konfliktusok alakulhatnak ki azonban a szerepek és az egyéni jellemvonások között is. Ilyen helyzet lehet, amikor egy alapvetően könyörületes embernek a szerepe azt követeli meg mérlegelést nem tűrően, hogy szigorú döntést hozzon meg valakivel szemben. Ilyen helyzeteket involválhat a weberi lelkiismeret-etika és felelősségetika összeütközése, mint ahogy többek között ez vezetett gróf Teleki Pál miniszterelnök öngyilkosságához.

A szerepek persze különleges módon át is alakulhatnak, mint ahogyan ez az ún. Stockholm-szindróma esetén is bekövetkezik, amelyben fogvatartó és fogoly között különleges, függő kapcsolat alakul ki. Ez alighanem összefügghet a főemlősöknél is megfigyelhető békítő-kiengesztelő magatartással, amely a szembenállásokat követően egy idő után egyfajta konzolidációs helyzetet idéz elő. A szociábilis ember nehezen tudja elviselni tartósan a konfliktussal terhes helyzeteket, emellett hajlamos olyan ideologikus magyarázatok alkotására, amelyek helyzetének elfogadhatóvá tételét, az ún. kognitív disszonancia feloldását segítik.¹⁷

A jogalkotáson túl jelentős szociálpszichológiai relevanciája van mind az ún. önkéntes jogkövetésnek is,¹⁸ mind pedig a jogalkalmazásnak. Előbbinek, ti. az önkéntes jogkövetésnek elsősorban abból a szempontból, hogy milyen mechanizmusok és tényezők azok, amelyek kifejezetten előmozdítják a jogkövető magatartás tömegességét, illetve gátolják, elszigeteltté teszik a normaszegéseket. Természetesen az egymás társaságában lévő emberek – különösen ha egyébként ismeretlenek is egymás számára, azonban megismerkedésük nem kizárt – bizonyos fegyelmezettséget tanúsítanak, törekedve arra, hogy róluk a többiekben kedvező, de legalábbis ne kifejezetten kedvezőtlen kép alakuljon ki. Mások normakövető magatartása önmagában is fontos motivációs tényező a szabályok betartására. Az idomulási kényszer, a negatív feltűnés elkerülésére való törekvés attól függetlenül jelentősen befolyásolja a magatartást, hogy az adott személy miként vélekedik a tőle is elvárt, általa is tanúsított viselkedésről.

Másfelől azonban a tömeg létszámának növekedésével, a normatív elvárások egyre sokrétűbbé válásával és esetleg összeütközésével, illetve a hosszabb távon megőrizhető anonimitással a gátlások oldódhatnak egészen a kriminalitást elérő extrém esetekig. Utóbbi jelenségek vonatkozásában természetesen nagy jelentősége van a személyes tulajdonságoknak, az önkontroll mértékének is,¹⁹ azonban legalább ekkora hatásúak a szociálpszichológia azon tényezői, amelyek a tömeg gátlásfeloldó jellegével függenek össze. A jogkövetés gyakorlatának lazulása és a normaszegések számának növekedése fokozottan jellemző lehet továbbá azokra az átalakuló társadalmakra, amelyekben egyfajta anómiás állapot alakul ki.²⁰

A jogalkalmazás során is jelentős szerephez jutnak a társadalom-lélektan sajátos tényei. Az amerikai jogi realizmus elsősorban az ítélkezési tevékenységet befolyásoló, társadalmilag meghatározott pszichológiai tényezőkre hívta

fel a figyelmet. Ezek a mozzanatok arra mutatnak rá, hogy a bíró szocializációja meghatározott irányba tereli ítéletalkotását, amely utóbbi a bíró sokkal inkább racionalizál, mintsem irracionálisan alkot meg. Az a folyamat azonban, amelynek során az esetről a bíró valamilyen morális ítéletet alkot, és megpróbálja azt a legmegfelelőbb jogi jellegű indoklással állítani, még nem tekinthető kifejezetten szociálpszichológiai jelenségnek attól függetlenül, hogy ebben a folyamatban számos szociológiai és pszichológiai tényező megjelenik. A szociálpszichológiai tényezők sokkal inkább a közhangulat alakulásának a bírói ítéletalkotást befolyásoló vonatkozásaiban ragadhatók meg, illetve a testületi döntések mechanizmusaiiban, legyen szó bírói kollégiumban hozott döntésről vagy esküdtszéki ítélekezésről.

Zárógondolatok

Természetesen lehetetlen, hogy a szociálpszichológia problematikájának és főbb kategóriáinak itt akár csak vázlatos ismertetését adjuk. Így csupán villanásszerűen utalhattunk néhány, e tudományterület megközelítési módjára igencsak jellemző mozzanatra. A szociálpszichológiai tények, akár csak a humánológiaiak, számos adalékkal szolgálnak ahhoz, hogy az embert és az általa alkotott jogot ne mint pusztán racionális entitást szemléljük. Ahhoz egyúttal, hogy a jogot ne annyira az ember *által teremtett*, mint sokkal inkább az ember és annak sajátosságai *révén létrejövő* társadalmi jelenséget ismerhessük meg.

A szerepek, a mások elvárásai, továbbá az elvárásokról alkotott képzetek által befolyásolt ember egyfelől bizonyos ellenállást tanúsít a pusztán normaként, de nem társadalmi gyakorlatként létező joggal szemben, azonban e normáknak – ha azok egyúttal társadalmi gyakorlatot is jelentenek – a legtöbbször annak ellenére engedelmeskedni fog, hogy

egyéni késztetései, személyiségpszichológiai jellemvonásai az engedelmisséggel ellentétes motívumokat szolgáltatnak. E jelenségre figyelmeztettek a szociológikus, antropológiai jogelméletek, Ehrlich²¹ és Pospisil²² fejtegetései. Mindez el-
lentmond a tiszta jogpozitivizmusnak, ám jelentősen árnyal-
ja, árnyalhatja a természetjog képviselőinek elgondolásait is. Mindez ugyanis arra figyelmeztet, hogy a diktatórikus jogi szisztémák embertelen rendelkezései igenis jogként hajlamosak érvényesülni, ha – egy megfelelően hatékony ideológia nyomán – olyan társadalmi helyzet alakul ki, amely az embertelen szabályok követéséhez pszichikai, szociálpszichológiai segítséget nyújt. Sőt, az ilyen embertelen szabályok létrejöttét általában, de legalábbis nemritkán már eleve az mozdítja elő, hogy a társadalmi vélekedések nem csekély részben adottak az ilyen szabályok megszületéséhez.

SZMODIS JENŐ

Jegyzetek

¹ Szmodis Jenő: *A jog prepozitivistá fordulatáról. Valóság*, 2011. június. 1–23.

² Vö. Sály Pál: *A büntetés célja és a főbb büntetéskezabási tényezők az ókori Rómában*. In: *Publicationes Universitatis Miskolciensis. Sectio Juridica et Politica* 16. 1999. 187–211.; Sály Pál: *A büntetőjogi felelőségre vonás akadályainak rendszere a római jogban*. In: *Doktoranduszok Fóruma*, Miskolc, Miskolc Egyetemi Kiadó, 1998. 111–116.

³ Vö. Gedeon Magdolna: *Az elmebetegség a római jog forrásaiban*. In: *Publicationes Universitatis Miskolciensis, Sectio Juridica et Politica* 16 (1999), 49–54.

⁴ Vö. Malinowski, Bronisław: *Crime and Custom in Savage Society*. London, Routledge and Kegan, 1926.; Pospisil, Leopold: *Anthropology of Law. A Comparative Theory of Law*. New York, Harper and Row, 1971.; Fikentscher, Wolfgang: *Law and Anthropology: Outlines, Issues, Suggestions*. München, Bayerischen Akademie der Wissenschaften, 2009.

⁵ Weber, Max: *Die protestantische Ethik und der Geist des Kapitalismus*. Tübingen, Mohr, 1934.

⁶ Rónay Jácint: *Jellemisme, vagy az angol, francia, magyar, német, olasz, spanyol nemzet, nő, férfiú és életkorok jellemzése lélektani szempontból*. In: *Nemzet-karakterológiák*, Hunyady György előszavával, Budapest, Osiris Kiadó, 2001.

⁷ Münsterberg, Hugo: *Az amerikaiak és a németek*. In: *Nemzet-karakterológiák*. 225–250.

⁸ Lewin, Kurt: *Az amerikai és a német társadalom közti szociálpszichológiai különbségekről*. In: *Nemzet-karakterológiák*. 251–283.

⁹ Csepeli György: *A szociálpszichológia vázlatja*. Budapest. Józsefvárosi Műhely Kiadó, 2001. 9.

¹⁰ Asch, Solomon E.: *Studies of independence and conformity: A minority of one against a unanimous majority*. 1956. Psychological Monographs: General and Applied 70 (9) Whole 416, 1–70.

¹¹ Holmes, Arthur: *The Psychology of the Printed Word*, 1925., Idézi Hankiss Elemér: *Az ezerarcú én*. Budapest, Osiris Kiadó, 2005. 240; Le Bon, Gustave: *A tömegek lélektana*. Budapest, Franklin Társulat, 1913; Pataki Ferenc: *A tömegek évszázada*. Bevezetés a tömeglélektanba. Budapest, Osiris Kiadó, 1998.

¹² Milgram, Stanley: *Obedience to Authority: An Experimental View*. New York, Harper and Row. 1974.

¹³ Kapardis, Andreas: *Psychology and Law. A Critical Introduction*. 3rd ed. Cambridge, Cambridge University Press, 2010.

¹⁴ Farrington, David P.: *Criminological psychology in the twenty-first century*. Criminal Behaviour and Mental Health, 2004. Vol. 14, No. 3, p. 152–166.

¹⁵ Tárkány-Szűcs Ernő: *Magyar jogi népszokások*. Budapest, Gondolat, 1981.

¹⁶ Dahrendorf, Ralf: *Homo sociologicus*. Opladen–Köln, Westdeutscher Verlag, 1959.

¹⁷ Festinger, Leon: *A kognitív diszonzancia elmélete*. Budapest, Osiris, 2000.

¹⁸ Sajó András: *Jogkövetés és társadalmi magatartás*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1980.

¹⁹ Hirschi, Travis–Gottfredson, Michael. R.: *The Generality of Deviance*. London, Transaction Publishers, 1994. 5–22.

²⁰ Sajó András: *Társadalmi-jogi változás*. Budapest. Akadémiai Kiadó, 1988.

²¹ Ehrlich, Eugen: *Grundlegung der Soziologie des Rechts*. München, Leipzig, Duncker & Humblot. 1913.

²² Pospisil, Leopold: *Anthropology of Law. A Comparative Theory of Law*. New York, Harper and Row, 1971.

A PITTSBURGHI EGYETEM GYÖRGYI DÉNES ÁLTAL TERVEZETT MAGYAR TERME

Györgyi Dénes (1886–1961), a 20. század jeles magyar építőművésze egy Tirolból Magyarországra vándorolt polgárcsaládból származott. A 19. század elejétől kezdve a család több tagja már művészi tevékenységet folytatott, volt köztük ötvös, kártyafestő, üvegművész. Nagyapja, Györgyi Alajos (1821–1863) ismert arcképfestő volt, ő vette fel a „Györgyi” nevet a család eredeti német neve (Giergl) helyett. Apja, Györgyi Kálmán, tanár és művészeti író volt, a *Magyar Iparművészet* c. folyóirat szerkesztője. Két nagybátyja, Györgyi Géza és Giergl Kálmán is jeles építészek. Györgyi Dénes építészként, belsőépítészként értékes családi hagyományokat folytatott. Pályáját a Kós Károly által vezetett, magyar népies stílust követő „Fiatalok” építészcsoport¹ tagjaként kezdte, hatott rájuk az angol és finn építészet is. Az 1920-as években keletkezett munkáit az art deco stílus jellemzi, több múzeumépületet és villát tervezett az abban az időszakban divatos „neobarokk” stílusban. A 1930-as években művei már a modern stílus jegyeit mutatják. Több világiállítás, így az 1937. évi párizsi világiállítás sikeres magyar pavilonját tervezte. Jelentős belsőépítész is volt, a budapesti Mezőgazdasági Múzeum rusztikus bútorai az ő alkotásai. A. S. Levetus 1913-ban és 1914-ben megjelent tanulmányaiban ismerteti szobaberendezési terveit.² Világiállítás-pavilonjainál nemcsak az épületet, hanem részben vagy egészben a belső berendezést is ő maga tervezte. Egyetemi tanulmányainak befejezésétől kezdve tanított az Országos Iparművészeti Iskolán, melynek 1945–46-ban az igazgatója is volt. Valamennyi stílusirányzatban alkotott épületeit – és belsőépítészeti munkáit is – a formák jó ízléssel és arányok-

kal való kialakítása, a részeknek és az egésznek a harmóniája, a felhasznált anyagok gondos megválasztása és a magas színvonalú kivitelezés jellemzi.

Györgyi Dénes munkásságát a 2010. évben posztumusz Ybl-díjjal ismerték el, tizenhat másik, korábban ugyancsak méltatlanul mellőzött magyar építész társaságában.³ 2011-ben születésének 125., halálának 50. évfordulójáról emlékeztünk meg.⁴

Györgyi Dénes külföldön megvalósult munkái közül a kiállítási pavilonok nem maradtak fenn, ezeket lebontották. Ma is látható munkája azonban a Pittsburghi Egyetem általa tervezett, ún. magyar terme. A terem felavatásának 2009. szeptember 29-én volt a hetvenedik évfordulója. A magyar terem történetét magyar nyelven először egy 2007-ben írt cikkben ismertettük.⁵ A jelen cikk további kutatások alapján kiegészíti, néhány esetben korrigálja a történetet.

A nemzeti termék programja

A Pittsburghi Egyetemen jelenleg huszonzét ún. „nemzeti terem”-ként kialakított tanterem található, további nyolc nemzeti terem létrehozása van előkészületben.

A nemzeti termék programját John Gabbert Bowman, az egyetem rektora fogalmazta meg az 1920-as években Ruth Crawford Mitchellnek, az egyetem szociológiatanárának javaslatára. A vas- és acéliparra települt iparváros egyetemét, amely a városban szétszórta telephelyeken, barakk-szerű épületekben működött, Bowman rektor jelentékeny egyetemmé kívánta emelni. Nagyszabású tervbe fogott, az egyetem központi épülete, a 42 emeletes neogótikus stílusú vasbeton felhőkarcoló, az ún. Cathedral of Learning, amely a mai napig is az Egyesült Államok legmagasabb oktatási célokat szolgáló épülete, 1929-ben éppen a tőzsdei összeomlás napján került szerkezetkész állapotba.

Bowman rektor a nemzeti termek programjának megindításával Pittsburgh nagyszámú bevándorolt lakossága kulturális örökségének is szimbolikusan emléket akart állítani. Az 1920. évi népszámlálás adatai szerint a város és környékének kb. 2 millió lakosa közül közel félmillió bevándorolt volt, közülük kb. 26 000 magyar. Bowman rektor és Ruth Crawford Mitchell sikeresen győzte meg a nemzeti közösségeket arról, hogy az egyetem az ő gyermekeik előrejutását, beilleszkedési lehetőségét is előmozdítja, ezzel adakozókészégüket is mozgósította. A program szerint az új egyetemi épületben az illető nemzethez tartozó építész által tervezett nemzeti termek mutatják be az adott nemzet kulturális örökségét, nemzeti szimbólumrendszerét. Előírták, hogy ezeknek a termeknek a Pittsburghi Egyetem 1787-ben történt alapítását megelőző korszakok kultúráját kell tükrözniük. A termeket az aktuálpolitikától is távol kívánták tartani, élő személyek ábrázolása nem jelenhetett meg bennük.

A nemzeti termek programjának vezetője Ruth Crawford Mitchell lett 1926-tól egészen nyugdíjba vonulásáig, 1956-ig. Hatalmas aktivitást fejtett ki, az egész program motorja volt, szervezett, bejárta Pittsburgh és környékének nemzeti szervezeteit, egyesületeit, egyházközségeit. Kiterjedt nemzetközi levelezést folytatott, beutazta a programba bekapcsolódott országokat, így Magyarországon is járt, tárgyalt és levelezett Györgyi Dénessel.

A Pittsburghben és környékén élő nemzeti közösségek ún. „nemzeti terem bizottságokat” alakítottak, téglajegyeket árusítottak, jótékonysági hangversenyeket rendeztek, vallási, kulturális egyesületek fogtak össze. Jelentős összegeket gyűjtöttek. A *Magyarság*, Pittsburgh és környéke magyarságának hetilapja rendszeresen beszámolt a terem ügyének állásáról.

Az első öt nemzeti terem – a skót, orosz, német és svéd terem, valamint az első bevándoroltaknak emléket állító ún. „Early American” terem – 1938-ban avatták fel. Ezt követte a csehszlovák és jugoszláv terem felavatása 1939

tavaszaán. A magyar nemzeti terem időrendben nyolcadikéént, 1939 szeptemberében készült el. Az eddig utolsóként átadott huszonhetedik terem, a walesi nemzeti terem 2008-ban avatták fel. A termeket (kettő kivételével) az oktatásban mindmáig rendszeresen használják előadások és szemináriumok megtartására.

A Magyar Terem Bizottság 1926-ban alakult meg. Első elnöke Vasváry Ödön protestáns lelkész⁶ volt, az ő vezetése mellett gyűjtötték össze az első 2000 dollárt. 1928-tól dr. Gömöry Sámuel orvos volt az elnök haláláig, 1975-ig, a bizottság pénztárosa pedig George Zimmermann. Bár az egyetem a programot az amerikai nemzeti közösségek hozzájárulásaira alapozta, és hivatalosan sohasem kért támogatást a kormányoktól, mind a Magyar Terem Bizottság, mind Ruth Crawford Mitchell informális utakon a magyar kormány támogatását is törekedett megszerezni. Dr. Gömöry Sámuel, a Magyar Terem Bizottság elnöke 1929. március 29-én Hobek Henrikhez, a pittsburghi magyar konzulhoz írott levelében jelezte az egyetem és a Magyar Terem Bizottság szándékát magyar terem létesítésére, és kérte a magyar külügyi szervek támogatását. A magyar kulturális kormányzathoz magán-személyektől is érkeztek figyelemfelhívó jelzések az egyetem kezdeményezéséről, így dr. Fetter Klárától⁷, az egyetem akkori magyar nyelvi lektorától. Baranyai Erzsébet⁸ szegedi polgári iskolai tanárnő, aki a miniszter ösztöndíjával egy évet töltött Pittsburghben, a Magyar Külügyi Társaságot tájékoztatta a pittsburghi tervekről. A Magyar Terem Bizottság számára jó alkalmat szolgáltatott Ravasz László református püspök 1929. július végén történt amerikai útja, amelynek során Pittsburgh elővárosát, McKeesportot is felkereste. Ravasz László Darányi Kálmán miniszterelnökségi államtitkárnak írt támogatás-kérő levelet a terem ügyéről, aki aug. 29-én gróf Klebelsberg Kunó miniszternek javasolta, hogy Kornis Gyula államtitkár 1929 októberére tervezett amerikai látogatását is használják fel kapcsolatteremtésre. A Magyar Terem Bizottság Kornist is

meghívta Pittsburghbe, Ruth Crawford Mitchell az épülőfélben lévő épületet is bemutatta neki.

Külügyi vonalon dr. Alexy Lajos clevelandi konzul mindvégig lelkesen támogatta az ügyet. Alexy 1929. október 29-én⁹, majd december 27-én részletes jelentést küldött a külügyminisztériumnak, jelezve, hogy az egyetem január végére várja az első terveket. Hosszan érvelt a terem támogatása mellett, hivatkozva arra, hogy „a Pittsburghi Egyetem az európai kultúrák tanulmányozása szempontjából valóságos Mekkája lesz az amerikai tanulóknak”.¹⁰ Sajátos módon és kissé érthetetlenül a Külügy-minisztérium támogatását ennek ellenére nem sikerült megnyerni. Pelényi János¹¹ akkori washingtoni ügyvivő Gömör Sámuellel és Ruth Crawford Mitchell-lel való megbeszélések után a terem ügyében az amerikai magyarság között való gyűjtést helyesli ugyan, de a továbbiakban így ír: „[...] annak hazai körök részéről való anyagi támogatását nem látom javasolhatónak, tekintve, hogy a Pittsburghi Egyetem az amerikai egyetemek sorában kimagaslónak éppenséggel nem mondható.”¹² A továbbiakban az ügyet csak a Vallás- és Közoktatás-ügyi Minisztérium támogatta. Alexy konzul azonban mindvégig tevékenyen segítette a terem megvalósulását.

A pályázat

1929. december 23-án a Vallás- és Közoktatás-ügyi Minisztérium igen rövid, 1930. január 20-i határidővel meghívásos pályázatot írt ki Szablya-Frischauf Ferenc, Györgyi Dénes, Kórody György, Mayer-Megyér Antal és Bodon Károly¹³ építészek számára, az első helyezettnek 1000 pengő, a másodiknak 500 pengő díjat kitűzve. A felkért bírálóbizottság elnöke Kornis Gyula államtitkár volt, tagjai Ravasz László püspök, báró Perényi Zsigmond¹⁴, Kertész K. Róbert¹⁵, Ágotai Lajos¹⁶, Helbing Ferenc¹⁷ és Menyhért Miklós¹⁸. A bizott-

ság munkájában részt vett Jánossy Dénes miniszteri titkár. A bizottság a január végén első változatban benyújtott pályaművek egyikét sem találta alkalmasnak, s ezért második pályázatot írt ki, amelyre már csak Györgyi Dénes és Bodon Károly építőművészeket hívta meg. A minisztérium arra számított, hogy a Külügy-minisztérium vállalni fogja a pályázat költségeit. Az erre irányuló kérést azonban a Külügy-minisztérium elutasította.

A bizottság 1930. február 28-i ülésén, amelyet Kornis, Ravasz és báró Perényi távollétében Kertész K. Róbert vezetett, Györgyi Dénes és Bodon Károly átdolgozott pályamunkáját már megfelelőnek találta, azonban nem döntött közöttük. Kornis mindkét pályaművet megküldte Alexy konzulnak, hogy döntésre továbbítsa azokat Pittsburghbe. Itt a Magyar Terem Bizottság 1930 júniusában Györgyi Dénes munkáját választotta ki megvalósításra. (*Ld. 143. o.*) A végső döntést Bowman rektor hozta meg a bizottság javaslata alapján, erről Alexy konzul útján tájékoztatták a minisztériumot. „Amikor a Bizottság [...] Györgyi tanár úr terve mellett döntött, mindenekelőtt az a megfontolás vezette, hogy a falak kiképzésének teljes egyszerűsége megnyugtató környezetet fog biztosítani az ott tanuló egyetemi ifjúság számára, és nem fogja annak a figyelmét elterelni. A szín-összeállítás gyönyörű, különösen a mennyezet tervében. A berendezés kevés, de méltóságteljes, és jellemző bútorokból áll.”¹⁹

A minisztérium Bodon Károlynak, kérésére, 1930 novemberében fizette ki a 400 pengő pályadíjat, majd 1931 májusában Györgyi Dénesnek is az őt megillető összeget, 1000 pengőt. Bodon Károly kiutalásának belső oldalán megmaradt egy tisztviselő kézzel írt, indignálódott feljegyzése: „A kiadás sehol sem irányoztatott elő!”

A minisztérium fennmaradt iratai között 1931 után nem találtunk az ügyre vonatkozó levelezést. Csak Györgyi Dénesnek a pittsburghi bizottsággal és a Vallás- és Közoktatás-ügyi Minisztériummal folytatott levelezéséből tudjuk,

hogy ő egy ideig még sikertelen kísérleteket tett állami támogatás megszerzésére, valamint továbbra is tájékoztatta a minisztériumot a megvalósítás stádiumairól.

A pittsburghi magyar teremről szóló irodalomban többször is szerepel,²⁰ hogy Klebelsberg miniszter 5000 dollárt (kb. 30 000 pengőt) adott a terem céljára. A minisztériumi iratok között ilyen összeg kifizetésére nem találtunk adatot. Györgyi Dénes egy 1932-ben kelt levelében – Klebelsberg ekkor már nem volt miniszter, 1931-ben lemondott – írja: „Még két év előtt a magyar kultuszkomárom költségvetésében e célra egy tekintélyes összeget rezervált [...] Magyarország a mai rendkívül súlyos szerencsétlen helyzetében igazán nincs abban a helyzetben, hogy két év előtt még annyi jóakarattal és szeretettel felkarolt ügyet anyagilag még csak a legcsekélyebb mértékben is támogathassa.”²¹ Ugyanezen a napon Sámuel Gömörynek írott, személyesebb hangvételű levelében pedig ezt írja: „Egyetlen fillért sem képes a kultuszminisztérium e célra áldozni és így a Pittsburghi Egyetem magyar tantermének ügye teljesen az én személyemre s az én rendkívül sovány pénztárcámra van bázírozva [...]. Az oly sok reménységgel és hazafias lelkesedéssel megindított nemzeti ügyet nem szabad veszni hagyni. [...] Én pedig teljesítem kötelességemet, ameddig csak tudom.”²² Úgy tűnik tehát, hogy a terem támogatására tett miniszteri ígéretet a minisztérium Klebelsberg távozása után nem tudta teljesíteni.

Nagy Zsolt cikke²³ szerint néhány közép-európai ország, Csehszlovákia, Magyarország és Románia kormánya a nemzeti termekben az országpropaganda eszközét

GYÖRGYI DÉNES: A PITTSBURGHI EGYETEM
(CATHEDRAL OF LEARNING) MAGYAR TERME

Fénykép Györgyi Dénes perspektivikus terorajzáról. BTM Kiscelli Múzeum Építészeti Gyűjtemény, Ltsz.: 66.147.12. A reprodukciót F. Szalatnyay Judit készítette

látta, és ennek megfelelően támogatta ügyüket. Úgy tűnik, hogy Magyarországon ez elsősorban a Vallás- és Közoktatás-ügyi Minisztérium részéről állt fenn, Klebelsberg Kunó lemondásáig: külügyi vonalon csak Alexy konzul tekintette a termet jelentős ügynek, a követség és a Külügy-minisztérium támogatását nem sikerült elnyerni. Maga Györgyi Dénes mindvégig nemzeti ügynek tekintette a terem megtervezését, amelyet áldozatok árán is teljesítenie kell.

A terem tervezésének és létrehozásának további költségeit az egyetem, a Pittsburghben és környékén élő magyar közösség, elsősorban a Verhovay Segély Egylet (Verhovay Fraternal Insurance Association), a Rákóczi Szövetség²⁴ és további, összesen 61 magyar egyesület, egyházközség és más szervezet, valamint magánszemélyek gyűjtései, adományai, jótékonyági hangversenyek bevételei fedezték. A terem felavatására kiadott füzet²⁵ kb. 400 adományozót sorol fel név szerint. A gyűjtést elsősorban dr. Gömörý Sámuel és Ruth Crawford Mitchell szervezte, akik fáradhatatlanul járták a magyar szervezeteket, magyar közösségeket.

A terem bemutatása

Györgyi Dénes tervének alapgondolatát így fogalmazta meg: „A terem falburkolatának és bútornak kiképzése nagyvonalú, de egészen egyszerű. E nyugodt egyszerűség kiemeli az erősen ornamentált mennyezetet, és fordítva, a színes, dús ornamentikájú famennyezet előtérbe hozza a teremnek nyugodt, egységes, egyszerű falburkolatát. A terem kiképzésében a magyar népies karakterű, egyéni díszítő módot óhajtottam belevonni.”²⁶

A népművészeti stílus választásában szerepet játszhatott az egyetem kikötése, amely szerint a teremnek az 1787. évet megelőző korok stílusában kell készülnie. Feltehetőleg hasonló megfontolásból több más nemzeti termet is nép-

művészeti stílusban terveztek, például a litván, a svéd és a norvég termet.

A magyar terem kb. 5,7×6,8 méter méretű, téglalap alakú, ehhez a hosszabbik oldalon egy, körülbelül 1,5 m mélységű ablakfülke is csatlakozik. A terem mintegy 20 hallgatót fogadhat be. (Ld. 5. és 23. o.) A terem falát a padlótól a mennyezetig dohánybarna tölgyfa furnérburkolat borítja, a faanyag erezetének mintázatát is gondosan megválasztva. A tölgyfából faragott karosszékeket, a tanári emelvényt és az ablakfülkében elhelyezett három vendégszéket is vésett tulipán és napraforgó motívum díszíti. (Ld. 41. o.) A terem hátsó falán kissé emelt padozaton beépített széksor fut végig öt diák számára. Ezeket az üléseket, valamint a tanári és vendégszékek ülését kék bőrrrel vonták be.

A terem összképének egyik leghatásosabb elemét, a faragott bejárati ajtót magyar népi motívumok, tulipán, gránátalmalevél, napraforgó és búzakoszorú díszíti. (Ld. 59. o.) Az ajtó közepére a „19 Hungary 38, Magyarország” felirat van vésvé. (A tényleges felavatásra csak 1939-ben került sor.) Az ajtó folyosó felőli oldalán az ajtót körülvevő gótikus keretben kőbe faragott magyar címer látható, két angyallal körülvéve.

A fafaragások gipszmodelljeit Györgyi Dénes tervrajzai alapján Budapesten készítették, majd Amerikában végezték el a faragást. A fafaragók közül többen is magyar születésűek voltak. A mennyezet alatt körbefutó frízen a magyar himnusz első két versszaka olvasható magyarul.

A kazettás mennyezet 70 négyzetét ragyogó világos piros alapszínre festett türkizkék, zöld és fehér népi motívumok, madarak, tulipánok, napraforgók díszítik, ezeket Diósy Antal festőművész festette Budapesten. (Ld. 77. o.) Minden angol nyelvű leírás megemlíti, hogy a piros alapszín a paprikára emlékeztet, több szerző a magyar parasztházakat díszítő piros paprikafüzérekre is hivatkozik²⁷.

A tábla fölé illesztették be a Zsigmond király által alapított budai egyetem Ohmann Béla²⁸ által tervezett, fémből

domborított címerét „*University of Buda 1388*”²⁹ felirattal. (Ld. 95. o.) A folyosó felőli falba beépített üveges szekrényt kétoldalt a mennyezeti kazettákhoz hasonló festett táblák fogják közre. A szekrényben magyar iparművészeti és népművészeti tárgyakat állítottak ki: Zsolnay és herendi porcelánok, hímzések és csipkék, többek között halasi csipke és kalocsai hímzés, matyó viseletbe öltözött legény és leány baba. Kék bársonypárnán nyugszik a magyar Szent Korona kisméretű üvegmásolata, ez IV. Károly, az utolsó magyar király 1916-ban történt koronázásának „emléktárgya” (Györgyi Dénes részt vett a királykoronázás dekorációjának tervezésében). A terem részleteit és történetét egy kis tabló ismerteti. A szekrény alatt, a szekrény síkjából kissé kiemelkedik egy tölgyfa borítású tulipános láda faragott madaras és növényi ornamentikájú díszítéssel. (Ld. 109. o.)

Az ablakfülkét az átadáskor egy Magyarországon, Bodrog Erzsébet³⁰ műhelyében hímzett kék bársonydrapéria díszítette, valamint egy, lepkékkel, székfűkkel és madarakkal díszített csipkefüggöny, amelynek motívumait egy, a 18. században Mária Terézia királynő számára készült öltözékről kölcsönözték. A drapéria és csipkefüggöny az idők folyamán a napsugárzástól kifakult, megrongálódott, ma már nem található a teremben.

A megvalósulás

Györgyi Dénes az első változatban a tábla mögé egy üveges beépített szekrényt tervezett, a magyar kultúrát, népművészetet megjelenítő tárgyak bemutatására, a terem oldalfalára pedig a történelmi Magyarországot ábrázoló térképeket. A bizottság a térképeket nem tartotta szükségesnek, mivel a termet különböző tárgyak oktatására fogják használni. Az üveges szekrény végül a terem oldalára került.

Fontos sikernek számított, hogy 1931 februárjában az Egyetem Építési Bizottsága és a Magyar Terem Bizottság az eredetileg tervezett legkisebb tanterem helyett egy annál nagyobb, közepes méretű, ún. B típusú termet jelölt ki a magyar terem céljára, a német és olasz terem szomszédságában. Ezért a terem terveit Györgyi Dénesnek át kellett dolgoznia.

A megrendelő kívánsága szerint változtak a bútortervek: az eredetileg tervezett súlyos, masszív, a budapesti Mezőgazdasági Múzeum bútoraihoz hasonló karosszékek helyett könnyebb, az egyetemi igényekhez jobban illeszkedő székek kerültek a terembe.

A levelezés, táviratváltás magyar nyelven folyt, időnként hosszabb szünetekkel. A leveleket általában dr. Gömör fordította angolról magyarra, illetve magyarról angolra, a levelek nagy része mindkét nyelven fennmaradt az egyetem archívumában. Pittsburghból a tervezés és megvalósulás ideje alatt többen jártak Budapesten, így Alexy konzul, majd Ruth Crawford Mitchell 1936 novemberében. 1937-ben John Benczének, a Magyar Terem Bizottság egyik tagjának vezetésével bizottság tekintette meg a mennyezeti kazettákat a kiszállítás előtt. Györgyi Dénes sohasem jutott el Amerikába, nem látta megvalósult művét. Egy 1937-ben kelt levelében így sóhajt: „Remélem, ezzel is sikerünk lesz, és még megláthatom felállítva teljesen készen a magyar tantermet.”³¹

Györgyi Dénes a terem hátsó falára, a beépített ülések mögé először falikárpitot javasolt, ezt Muhits Sándor³² tervezte meg 1933-ban. A Magyarországot szimbolizáló Hungária alakja mellett az irodalmat Shakespeare, a művészeteket Michelangelo alakja jelenítette meg. Az egyetem azonban nem fogadta el, hogy a fal díszítésén a magyar kultúrához nem kapcsolódó személyek szerepeljenek. Ruth Crawford Mitchell 1936. évi látogatása után a levelezésben felvetődött, hogy a hátsó falon magyar személyiségeket kellene festményen megörökíteni. Festőként először Diósy Antalt, majd 1937-ben Aba-Novák Vilmost³³ – akinek történelmi freskói a párizsi magyar pavilonban

nagy sikert arattak – javasolta leveleiben Györgyi Dénes. A hátsó fal végül csak egyszerű faburkolatot kapott.

Györgyi Dénes a termet a régi magyar egyetemeknek, akadémiáknak a falon körben elhelyezett címereivel akarta díszíteni, ezeket Budapesten el is készítették és kiküldték Pittsburghbe. Az egyetem külpolitikai szempontból aggályosnak tartotta a pozsonyi, nagyszombati, kolozsvári egyetemek címerének az elhelyezését, mivel ezeket a városokat az I. világháborút lezáró békeszerződések Csehszlovákiához, illetve Romániához csatolták, ezért eligazításért Washingtonhoz fordult. Végül ezeket a címereket nem helyezték el a teremben, csak egyetlen címer, a budai egyetem tábla fölött elhelyezett, már említett címere került a terembe.

1937-ben, a párizsi világkiállítás tervezésekor Györgyi Dénesben felmerült az a gondolat, hogy mielőtt kiküldené a már elkészült, Diósy Antal által festett mennyezeti kazettákat Pittsburghbe, a párizsi világkiállítás éttermében is alkalmazza őket belső dekorációként. Kérte az egyetem hozzájárulását, erre azonban határozott „nem” volt a válasz. Ezért a kazettákat két példányban készítették el, Párizsba a másolatokat vitték. A párizsi magyar étterem nagy sikert aratott, Györgyi Dénest és Diósy Antalt Grand Prix-vel, Györgyi Dénest a becsületrend tisztikeresztjével tüntették ki. (*Ld. 127. o.*) Györgyi Dénesnek ez a kérése lehet annak a (téves) történetnek az alapja, amelyről John E. Lovasz cikke ad hírt.³⁴

A termet 1939. szeptember 29-én avatták fel. Figyelemre méltó siker, hogy a pénzügyi problémák és a levelezés nehézségei ellenére a magyar terem a ma álló huszonhét nemzeti terem közül nyolcadikként készült el.

Készültek tervek a terem további műtárgyakkal való kiegészítésére is. Feltehetőleg a minisztérium közvetítésével került volna Pittsburghbe Horthy Miklós kormányzó ajándéka, Pásztor János *Búcsúzkodás* című, fából faragott szobra, és a kormányzó feleségének ajándéka, egy csipketerítő, mindkettő 1935-ben a brüsszeli és 1937-ben a párizsi világ-

kiállítás Györgyi Dénes által tervezett magyar pavilonjában is ki volt állítva. A szobor egy idős parasztembert ábrázol, aki Amerikába induló fiától vesz búcsút. Ezek a tárgyak azonban nem kerültek ki Pittsburghbe.

A terem megvalósulása a nehéz gazdasági körülmények között egyrészt a Pittsburghi Egyetem, Ruth Crawford Mitchell, és a Magyar Terem Bizottság, Sámuel C. Gömör kitarító igyekezetének, az amerikai magyar közösség adakozásának, Alexy Lajos konzul, gróf Klebelsberg Kunó miniszter és Kornis Gyula államtitkár támogatásának köszönhető, valamint Györgyi Dénes személyes ügyszeretetének, erőfeszítésének, amellyel mindvégig, a remélt kormányzati támogatás elmaradása után is teljesítette a vállalt feladatot.

A felavatástól a mai napig

A második világháború, majd az ezt követő időszak alatt a politikai viszonyok miatt Magyarország és a Pittsburghi Egyetem között nem lehetett kapcsolatokat tartani. Kubinszky Mihály Györgyi Dénes életművét feldolgozó munkájában³⁵ csak röviden említi a termet. Pittsburghben a Magyar Terem Bizottság folyamatosan törekszik a terem iránti érdeklődést ébren tartani. Mintegy a terembe eredetileg tervezett festmény vagy kárpit pótlására az 1950-es évek közepén a magyar mondavilág, történelem és kultúra kiemelkedő személyiségeinek ábrázolásával színes üveglablakokat készítettek; Nimród, Hunor és Magor, Árpád, Szent István király, IV. Béla király, Mátyás király, II. Rákóczi Ferenc fejedelem, Petőfi Sándor költő, Liszt Ferenc zeneszerző és Munkácsy Mihály festő láthatók az ablakokon. A Lewis Diera³⁶ által tervezett üveglablakokat 1956. október 28-án adták át lelkesült, emelkedett hangulatú ünnepség keretében. (*Ld. a borítón.*)

A Magyar Terem Bizottság dr. Gömör Sámuel emlékére 1985-ben, tíz évvel Gömör halála után ösztöndíjat

alapított, ennek segítségével minden évben egy pittsburghi diák három hónapos magyarországi tanulmányutat tehet. Az ösztöndíj alapját még maga Gömörly teremtette meg 1960-ban 500 dollár adományozásával. A bizottság rendszeresen rendezvényeket szervez, 2009-ben megemlékeztek a terem felavatásának hetvenedik évfordulójáról.

A Pittsburgi Egyetem fontosnak tartja és tovább építi a nemzeti termék programját. Ruth Crawford Mitchell utóda E. Maxine Bruhns lett, aki a mai napig vezeti a programot. Több könyv és alkalmi kiadvány készült a nemzeti termék ismertetésére, a nemzeti termék honlapján rendszeres tájékoztató is megjelenik.³⁷ A termék az egyetem turisztikai vonzerejét is erősíti. Évente kb. 100 000 látogató keresi fel őket, egyetemi hallgatók vezetik a látogatásokat. Jelenleg a már meglévő 27 nemzeti terem mellett nyolc további nemzeti terem épül, a dán, finn, iráni, latin-amerikai, Fülöp-szigeteki, svájci, thaiföldi és török terem előkészületi munkái folynak. Napjainkban egy nemzeti terem megvalósításának költsége kb. 250 000–400 000 USA dollárra tehető.

A Pittsburgi Egyetem magyar nemzeti terme ma már több mint hetven éve képviseli korának magyar belsőépítészét és iparművészetét, a magyar kulturális örökséget az Egyesült Államokban.

ZIMÁNYI (GYÖRGY) MAGDOLNA

Jegyzetek

¹ Gall, Anthony: *Kós Károly műhelye – Tanulmány és adattár. The workshop of Károly Kós: a study and documentation*, Budapest, Mundus, 2002.

² Levetus, A. S.: *Hungarian Architecture and Decoration*. In: *The Studio*. London. Yearbook of Decorative Art, 1913, pp. 227–248., Levetus, A. S.: *Hungarian Architecture and Decoration*. In: *The Studio*. London. Yearbook of Decorative Art, 1914. 217–244.

³ Winkler Barnabás, Domján Kornélia [szerk.]: *Posztumusz Ybl Miklós-díj 2010*, Budapest, HAP Galéria, 2010, 62–75.

⁴ Kubinszky Mihály: *Györgyi Dénes emlékezete*, *Magyar Szemle*, Új folyam, XX. évf. 2011. 9–10. sz.

⁵ Zimányi (Györgyi) Magdolna: *A Pittsburghi Egyetem Györgyi Dénes által tervezett magyar termének története*, In: Basics Beatrix, Györgyi Erzsébet, Lindner Magdolna, Zimányi (Györgyi) Magdolna [szerk.]: *Művészgenerációk – A Györgyi-Giergl család három évszázada* = Artist Generations – Three Centuries of the Györgyi-Giergl Family, Budapest, Budapesti Történeti Múzeum, 2007. pp. 148–153.

⁶ Vasváry Ödön lelkész irathagyatékát a szegedi Somogyi-könyvtár őrzi. http://www.sk-szeged.hu/statikus_html/vasvaryl/frame1.html

⁷ Fetter Klára később Kaliforniában a Hoover Institute on War and Peace munkatársaként dolgozott. A magyar történelemre, különösen az 1919. évi Magyar Tanácsköztársaságra vonatkozó, részben publikálatlan dokumentumanyagát a Hoover Institution Archives, Stanford, California 94305-6010 őrzi.

⁸ Baranyai Erzsébet (1894–1976) tanár, pszichológus, a nevelés-élektan egyik első hazai képviselője. 1927–28-ban állami ösztöndíjasként a Pittsburghi Egyetem pedagógiai intézetében a pszichológiai és a pedagógiai módszereket tanulmányozta.

⁹ Alexy Lajos levele a külügy-minisztériumnak, 1929. október 29. Magyar Országos Levéltár, Vallás- és Közoktatás-ügyi Minisztérium iratanyaga, K636 fond, 453. doboz, 1931-12-4866.

¹⁰ Alexy Lajos levele a külügy-minisztériumnak, 1929. december 27. Magyar Országos Levéltár, Vallás- és Közoktatás-ügyi Minisztérium iratanyaga, K636 fond, 453. doboz, 1931-12-4866.

¹¹ Pelényi János (1885–1974) diplomata. 1930-ban washingtoni ügyvivő. 1933–1940 között washingtoni magyar követ, 1940. nov. 28-án lemondott, politikai menedékjogot kért és kapott az Egyesült Államokban.

¹² Pelényi János ügyvivő levele Walkó Lajos külügyminiszterhez 1930. január 6-án. Magyar Országos Levéltár, Vallás- és Közoktatás-ügyi Minisztérium iratanyaga, K636 fond, 453. doboz, 1931-12-4866.

¹³ Bodon Károly (1880–1945) iparművész, belsőépítész, bútortervező, Alexander Bodon építész apja.

¹⁴ Báró Perényi Zsigmond (1870–1946) politikus, országgyűlési képviselő, az Országos Közművelődési Tanács elnöke.

¹⁵ Kertész K. Róbert (1876–1951) építész, 1922–34 között a Vallás- és Közoktatás-ügyi Minisztériumban a művészeti osztály vezetője, államtitkár.

¹⁶ Ágotai Lajos (1861–1948) iparrajziskolai igazgató.

¹⁷ Helbing Ferenc (1870–1958) grafikus és festő. 1906-ban az Iparrajziskola, 1910-től az Iparművészeti Iskola tanára. 1936-ig igazgatója.

¹⁸ Zimányi (Györgyi) Magdolna i. m. – John G. Bowman: *The Nationality Rooms of the University of Pittsburgh*, University of Pittsburgh Press, 1947 könyve (p. 175.) alapján – tévesen tünteti fel Petrovics Eleket és Varga Istvánt a bizottság tagjaként. Bowman ezt írja: „The committee chosen to select the winning design was composed of well-known figures in the artistic circles of Budapest: President K. Robert Kertész, undersecretary of state for education; Elek Petrovics, director-in-chief, Hungarian Art Museum; Louis Ágotay, director, Industrial Art School; Francis Helbing, director, Industrial Art School; Nicholas Menyhert, industrial artist; Dénes Jánosy, ministerial secretary; and Dr. Stephen Varga, director, Institute of Economic Research.” Petrovics Elek (1873–1945) művészettörténész, művészeti író, az MTA tagja, 1914-től a Szépművészeti Múzeum igazgatója, 1921–35-ben főigazgatója és Varga István (1897–1962) közgazdász, egyetemi tanár, az MTA tagja, 1927-től 1949-ig a Magyar Gazdaságkutató Intézet vezetője, azonban nem volt a bizottság tagja. Varga István, aki jól ismerte a Pittsburghi Egyetem körülményeit, Ruth Crawford Mitchell kérésére informálisan járt közben annak érdekében, hogy a Vallás- és Közoktatás-ügyi Minisztérium bizottságot hozzon létre. Bowman könyve itt nem említi Kornis Gyula, Ravasz László és báró Perényi Zsigmond nevét, akik pedig tagjai voltak a bizottságnak.

¹⁹ John G. Bowman levele Alexy Lajos clevelandi konzulhoz, 1930. júl. 30. University of Pittsburgh Library Archives, és Magyar Országos Levéltár, Vallás- és Közoktatás-ügyi Minisztérium iratanyaga, K 636 fond, 453. doboz, 1931-12-4866

²⁰ Ruth Crawford Mitchell: *The Hungarian Classroom, October 26, 1939*, Lovasz, John E.: *A Roomful of Traditions – The Hungarian Room at the University of Pittsburgh. William Penn Life*, vol. 45, no. 5. May 2010, pp. 12–17.

²¹ Györgyi Dénes a Pittsburghi Egyetem építészeti bizottságának, 1932. jún. 11. University of Pittsburgh Library Archives.

²² Györgyi Dénes dr. Gömör Sámuelnek, 1932. jún. 11. University of Pittsburgh Library Archives.

²³ Zsolt Nagy: *National Identities for Export: East European Cultural Diplomacy in Inter-War Pittsburgh*, *Contemporary European History*, Vol. 20, no 4. (2011), pp. 435–453. A szerző a 63. lábjegyzetben így ír: „However, in the case of the Hungarian Room in Pittsburgh the government promised a \$5000 contribution, but I have not been able to verify the final amount.” Mint láttuk, a magyar Vallás- és Közoktatás-ügyi Minisztérium összesen 1400 pengőt fordított a tervező építészek tiszteletdíjára. Az akkori árfolyamon 1 USA dollár 5,68 pengőnek felelt meg.

²⁴ A két szervezet 1955-ben egyesült, számos más magyar szervezet csatlakozásával 1972 óta William Penn Association néven működik.

²⁵ The Hungarian Room in the Cathedral of Learning, University of Pittsburgh, Dedication Ceremonies, September 29, 1939.

²⁶ Györgyi Dénes a Pittsburghi Egyetem építészeti bizottságának, 1932. jún. 11. University of Pittsburgh Library Archives.

²⁷ Lásd pl. John G. Bowman: *The Nationality Rooms of the University of Pittsburgh*, University of Pittsburgh Press 1947 Pittsburgh, Pennsylvania, pp. 175–176.

²⁸ Ohmann Béla (1890–1968) szobrász. 1921-től az Iparrajziskola tanára, majd 1937-ben a díszítőszobrász szakosztály vezetője lett. Györgyi Dénes sokszor dolgozott együtt Ohmann Bélával. Az 1920-ban épült Hangya-székház homlokzatának domborműveit is Ohmann Béla tervezte, az ő szobrai díszítik az Elektromos Művek Honvéd utcai épületét, szobrai szerepeltek az 1935-ös brüsszeli és az 1937. évi párizsi világiállításán is.

²⁹ A kutatás mai álláspontja szerint a címeren szereplő 1388-as évszám téves, a budai (pontosabban óbudai) egyetemet 1395-ben alapította Zsigmond király és német-római császár. Ld.: *Magyarország történeti kronológiája a kezdetektől 1970-ig*. 1. köt. Főszerk.: Benda Kálmán. 1. köt. *A kezdetektől 1526-ig*. (Szerk. Solymosi László). 2. kiad. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1983. 233.

³⁰ Bodrog Erzsébet, Tarján Mihályné (1905–?) iparművész, textiltervező.

³¹ Györgyi Dénes levele dr. S. C. Gömör úrnak, 1937. szept. 2., University of Pittsburgh Library Archives.

³² Muhits Sándor (1882–1956) festő és iparművész, tanár, 1935-től az Iparművészeti Iskola textilszakosztályának vezetője.

³³ Aba-Novák Vilmos (1894–1941) festő, grafikus.

³⁴ Lovasz, John E.: i. m. A szerző szerint a terem Magyarországon elkészített berendezését először Barcelonába (sic!), az ottani vásárra szállították. A vásár végén útnak indították Pittsburghbe, a szállítmány azonban sohasem érkezett meg, a ládák elvesztek. A történet szerint dr. Sámuel Gömörynek kellett Magyarországra utaznia, ott újra elkészíttetnie és Amerikába szállíttatnia a terem berendezését. Amint láttuk, ez a kicsit kalandos és titokzatos történet tévedésen alapul: a kazetták nem kerültek sem Barcelonába, sem Párizsba, hanem egyenesen Amerikába érkeztek, a fafaragások pedig eleve is az Egyesült Államokban készültek.

³⁵ Kubinszky Mihály: *Györgyi Dénes*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1974.

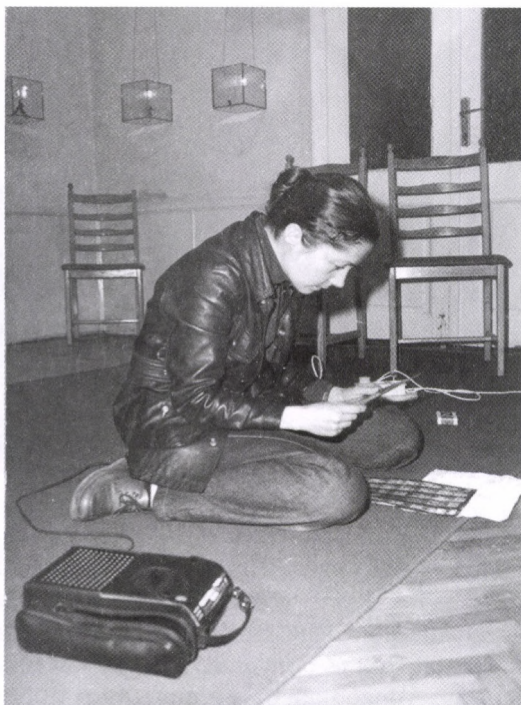
³⁶ Lewis Diera (1912–2002) festő, üvegtervező, egyes források szerint tanulmányait részben Magyarországon végezte.

³⁷ University of Pittsburgh: *Nationality rooms in the Cathedral of Learning*, ill. Stephens, D. Owen, Pittsburgh, Univ. of Pittsburgh, [1933]. Bowman, John G.: *The cathedral living*, Pittsburgh, University of Pittsburgh, 1934. Bowman, John G.: *Nationality rooms of the University of Pittsburgh*, Univ. of Pittsburgh Press, 1947, Evans, Burt: *Rooms with a view*, University of Pittsburgh. É. n. [1961] Bruhns, E. Maxine: *The nationality rooms*, Pittsburgh, University of Pittsburgh, 6. kiadás. 2000, honlap címe: <http://www.pitt.edu/~natrooms/>

A szerző ezúton mond köszönetet a University of Pittsburgh Könyvtárának és Archívumának számos dokumentum rendelkezésre bocsátásáért, valamint John L. Lovasz történésznek, a Hungarian Nationality Room Committee titkárának, John E. Lovasznak, a William Penn Association Publications Editorának, Marianne Kasicának, a University of Pittsburgh levéltárosának az általuk nyújtott segítségért, és Lawrence Laude reaktormérnöknek (Pittsburgh), aki a magyar teremről általa készített fényképfelvételek felhasználását engedélyezte. Köszönetet mond továbbá Ritoók Pálnak, a Magyar Építészeti Múzeum vezetőjének számos hasznos tanácsáért, valamint a Budapesti Történeti Múzeum Kiscelli Múzeumának Györgyi Dénes látványterve közlésének engedélyezéséért.

KOREOGRÁFIA SZABADOS GYÖRGY „ESKÜVŐ”-JÉRE

1978-ban kicsi, táncoló szobrokat állítottam ki Budaörsön, a Művelődési Házban. A szobrok üvegcobákban lógtak a falon. A könnyed átlátszósághoz szükségem volt ellensúlyra. Ekkoriban sokat hallgattam Szabados György zenéjét, az *Esküvőt*, amely 1974-ben született. Ez a zene elkapott, és

A koreográfus

A szüzesség eldobása

nem engedett. A régi *Mozgó Világban* (1975–1983) sok fotó jelent meg Szabados György munkásságáról, de a lemez más volt. Népzene, kortárs zene, free jazz élt egyszerre és egymásban. Spontán volt és bonyolult, ami nagyon ritka, nem csak a zenében. Vonzódtam az aszimmetrikus ritmusvilághoz, egyre délebbre és egyre keletebbre nyújtottam csápjai-

mat. Szabados György zenéjében kibékült Kelet és Nyugat. A lemez hátoldalán az elemző társak hiányát emlegeti a zenész életében. Sajnálom, hogy előbb nem ismertem őt.

A koreográfiámat táncoló Kővágó Zsuzsa táncpedagógus hívta el a kiállításomra a zenészt, nézze meg, hogyan koreografál egy szobrász. Sem azelőtt, sem azután nem ter-

A megkötözöttség, a kötelék elfogadása

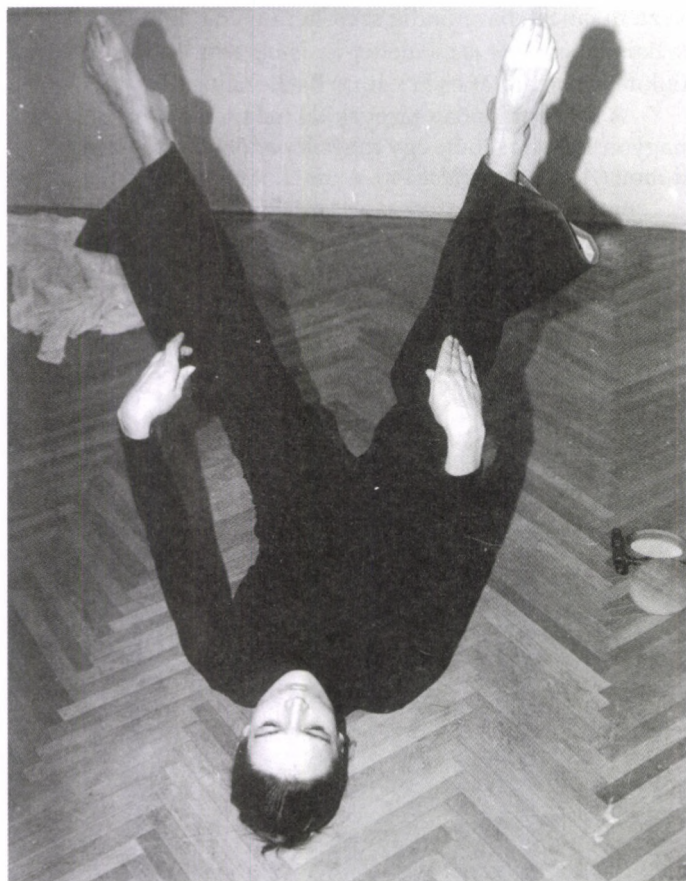
Othongeremtés

veztem táncot, bár mindig szerettem volna. Tanultam klaszszikus baletet és jazzbaletet is, ismertem Isadora Duncan önkifejező akaratát és Eck Imre Bach-vízióját.

A koreográfiában tárgyakkal mozgott a táncos, lassan, nagyon lassan. Kibújt egy fehér lepedőből, amit később eldobott (*A szüzesség eldobása*). Aztán kötéllel játszott (*Megkötö-*

Othonteremtés

Szerelem és szeretkezés

zöttség, a kötelék elfogadása). A képzelt ház terében egy széssel játszott (Otthon teremtése). Ezután a földön fekvé nyújtogatta kezét-lábát ég felé a táncos-menyasszony (Szerelem és szeretkezés). Végül hosszasan nézte magát a tükörben, de nem tetszett neki a kép, ezért elhagyta a tükörképet, és minket is (Búcsú). A zene folyamatosságát a mozgás folyamatossága

kísérte. Az egyik tárggyal való játék villámgyorsan ment át a másik tárggyal táncolásba. A zeneszerző a megnyitó végén csak annyit mondott, hogy tetszett. Nem kívántam többet.

A sors úgy hozta, hogy 1997-ben újra találkoztam Szabados Györggyel, mint egy jövőző Hamvas Béla Szabadegyetem tanárával. Lázár Ervin János színházasdit ját-

Búcsú

szott a tanítványokkal, akik tizenhét évesektől hatvanévesig lelkesen tanultak és játszottak. A képzőművészetről én beszéltem, aztán festettünk, rajzoltunk, terveztünk. Szabados György a zenéről és a világról beszélt, majd nagy örömmel zenélt, mindenféle eszközzel. Jöttek komoly előadók, beszéltek a csillagászatról az ősművészetekig mindenről. Mi megpróbáltunk mindent hétköznapi nyelvre lefordítani, átérezni, megélelni a dolgokat. Szabados György ugyanazokat mondta a zenéről 1997-ben, mint 1978-ban, de gondolom, már 1962-ben is.

A ZENE időtlen, múlt és jövő a jelenben, ősi és avantgárd, nyugati és keleti, szimmetrikus, progresszív és simogató, tudatos és spontán, magyar és nemzetközi egyszerre, keretfeszítő és megbocsátó, boldog és szomorú. Konvenció és epigonizmus nem létezik, csak szabadság!

VÁRNAGY ILDIKÓ

SZIKRÁK ÉS VONZÁS

Kós Károly levelei feleségéhez

Néhány éve jelent meg a Kós Károly leveleit közreadó gazdag kötet. Az ilyen gyűjtemények természetük szerint sosem lehetnek teljesek, mindig maradnak ki lappangó vagy éppen a nyilvánosság elől óvott, valamely szempontból kényesnek gondolt darabok. Most egy önálló könyvhöz elegendő, eddig csak kevesek számára ismert anyag került az olvasók elé: Benkő Samu előszavával és gondozásában adta közre a kolozsvári Polis Kiadó azokat a leveleket, amelyeket Kós Károly feleségéhez írt, és amelyek megjelentetését eddig kegyeleti okok akadályozták. Olyannyira nem pótkötet ez, hogy előbb állt kiadásra készen, mint az átfogó gyűjtemény. Benkő Samu az író és a címzettet közelről ismerők bensőségességével mondja el a könyv késleltetett megjelenésének történetét. Bevezetője mintája annak, hogy miként lehet (tehat kell...) tapintatosan, szeretettel, a sok háttér-információval vissza nem élve, emberi közvetlenséggel és tudományosan is hitelesen, újat mondva, visszahúzódo alapossággal fölvezetni egy sok szempontból kényes természetű gyűjteményt.

Ezt a kényességet az olvasó talán nem is nagyon venné észre, de érzékenyek lehettek rá közvetlen érintettjei. Ez derül ki a kötet másik, erre a szerepre nem törekvő „előszavából”: abból a Kós András-levélből, amelyben az író második gyermeke udvariasan és baráti hangnemben, de egyértelműen „letiltja” a kötet kiadását, mert édesanyját illetően apja leveleit egyoldalúnak, bántónak, igaztalanoknak tartja. Úgy gondolja, hogy aki csak ezeket olvassa, hamis képet alakíthat ki anyjáról, akinek levelei nem maradtak ránk, akit ilyenformán csak férje szavaiból ismerhetünk meg. Márpedig Kós Károly nem volt könnyű természetű ember: gyöngédségében is autokrata, indulatos, a maga igazának hitében hirtelen haragú, olykor vagdalkozó, és igen kevés empátiát mutató személyisége olykor valóban mélyen bánthatta az anyja szempontjait jól ismerő Kós Andrást. Ezért tiltakozott e levelek megjelentetésének gondo-

lata ellen – de tiltása nem volt végleges: csak ahhoz ragaszkodott, hogy az ő életében ne jelenjenek meg ezek a levelek.

A két szöveges bevezetőn túl azonban a háttérben ott van még egy harmadik, virtuális eligazítás is. Ez pedig a címzett, Balázs Ida gesztusa, aki a sztánai Varjúvárból, e varázsos, ám állandó lakhelynek bizonnyal kevésbé kényelmes fészekből a háború elől menekülve megmenekítette és gondosan megőrizte ezt a levélsomót. Aligha azért, hogy egy hosszú és szép házasság során ezekkel a levelekkel gyötörje magát. Inkább azért, mert férje gorombaságai nagyon is kedvesek lehettek neki, hiszen a látszólag talán bántó sorokban is ott a szerelem, amely nemcsak szeretetté, hanem az élet küzdelmeiben sokszor fegyvertársi viszonyvá is alakult. És egy ilyen kapcsolat olyasmit is elbír, ami szétszakíthat egy felszínes viszonyt. A feleség tehát nagyon fontosnak, különösen becsesnek tartotta ezeket a leveleket. Aligha őrzi meg őket, ha a bennük foglalt vádakban elmarasztalhatónak érzi magát. Vagyis úgy gondolhatta, hogy ezek akkor is kettejük közös életének emlékei, ha rá nézve nem mindig hízelgők. Nem félt a vádaktól, nem dobta tűzbe a leveleket akkor sem, amikor első olvasásukkor aligha nem sírt fölöttük. Jól tette, hogy megmentette őket: a mai olvasó számára ezek a többnyire nagyon gyakorlatias üzeneteket közlő levelek az összetartozás kifejezői, egy különleges kapcsolat tartalmára utaló, akár regénytöredékként is olvasható dokumentumok. És ha a férj esetenként kellő empátia nélkül, netán nyersen vagy éppen a mai világban már nagyon is kárhoztatott férfiönzéssel fogalmazott is („az én feleségem nem akarhat mást, mint én”), a kései olvasó jóval több megértéssel figyelni annak a – ne kerteljünk – magára hagyott fiatalasszonynak küzdelmeit, akire éppen a mind nehezebb háborús években rászakad a háztartás, a sztánai gazdaság és a három aprócska gyermek (az egyik súlyosan és tartósan beteg!) – szép erdélyi szóval – „rendezésének” feladata. Nemcsak sejthető, ki is következtethető – ahogyan erre Benkő Samu is felhívja a figyelmet –, hogy a feleség sem takarékoskodott kemény szavakkal a törökországi leveleit író férje kérdéseire válaszolva.

Leveleket azok írnak egymásnak, akik távolra kerülnek: egy házaspár pedig, abban a világban, amely Kós Károlynak és feleségének jutott, együtt él – miért is levelezne (hacsak nem abban a formában, ahogyan írói műveikben pl. Móricz Zsigmond és Németh László tette, akiknek művészi világában fontos motívum volt

az a szándék, hogy társuknak üzenjenek). A Kós házaspár is csak kivételesen vált külön. Kezdetben, még jegyes korukban a távol-ság természetes volt, később, Kós konstantinápolyi tanulmányútja (1917–1918), majd bukaresti képviselősködése (1946–1948) választotta el őket időlegesen. Mégis, a levelek így, önmagukban is zárt világot teremtenek, még akkor is, ha időrendi megoszlásuk a kapcsolat történetét tekintve meglehetősen szeszélyes. Kósnak a feleségéhez írt levelei döntő többségükben konstantinápolyi ösztöndíjas időszakában születtek. (Ezeket fogja közre a még meny-asszony, majd fiatalasszony Balázs Idának írt, illetve a bukaresti képviselőségből küldött néhány levél.) Ezt a kiküldetést, ahogyan IV. Károly koronázási ceremóniájának dekorációtervezését – és ezzel a katonai szolgálatból való kimentését – Kós Bánffy Miklósnak köszönhette. Talán érdemes megjegyeznünk, hogy a koronázással kapcsolatos munkájáért 12 ezer koronát kapott, aminek értékére abból következtethetünk, hogy egy egyetemi tanár fizetése évente Konstantinápolyban 24 ezer korona volt, ő 500 koronát kapott ösztöndíjként és kosztpénzre, feleségének pedig a sztánai élethez havi 300 koronát „engedélyezett”. (A koronázás dekorációjának tervezése azonban más eredményt is hozott: évekkel később, *Az orszáépítőben* kimerítő alaposággal tudta megírni, miképpen ment végbe 2 ceremónia a középkorban.)

Kós törökországi útja 1917 februárjától 1918 áprilisáig tartott, közben 1917 augusztusában és szeptemberében két hónapot Sztánán töltött. Kint-tartózkodása idején nagyjából hetente írt haza, ő is azt kérte, hogy felesége hetente tájékoztassa az odahaza történekről. Ebből a folyamból néhány levél ugyan hiányzik, de a háborús idők postája meglehetősen jól működött: nem hiszem, hogy hasonló számú küldeményből ma kevesebb veszne el. (Igaz, ehhez a magyar külügy-futárszolgálat segítsége is kellett.) A levelezés rendszeressége maga is jellemző Kós Károlyra, akiben egy töről hajtott két lélek lakott: egy gondos, a körülményeket és lehetőségeket szigorú, sőt száraz pedantériával mérlegelő mérnökemberé, és egy romantikus, mélyen érző művészé. Az előbbi meglehetett az utóbbi nélkül, de az utóbbi elveszett volna, ha nincs az a másik, a gondos tervező, a létalapot biztosító. Kós sokszor le is írja, hogy mennyire fontos volt neki az az anyagi függetlenség, amit a sztánai birtokon való gazdálkodás teremtett meg. A lelki-szellemi függetlenség megőrzése és a családja iránt érzett

felelőssége egyaránt megkövetelte anyagi biztonságot. Részben ez volt az oka annak is, hogy a szinte gyermekkorban kiválasztott feleség oly soká volt jövendőbeli: amíg nem állt minden rendelkezésre a polgári jóléthez, addig az esküvő halasztódott. Ám ez a hosszú várakozás is beépült a házasság stabilitásába – amely elbirt akár méltatlan szavakat is.

A biztonság fogalmát aztán az I. világháború éveitől inkább felértékeltek: az építész bevételei a megrendelőktől függenek, és amikor nincs mit építeni, akkor végletesen kiszolgáltatottá válhat. A föld azonban biztosíthatja a mindennapi megélhetést és esetleg még a fölött is valamit, igaz, tömérdek bajlódás árán. Kós nagyon pontosan fogalmaz: a „szegénység nem baj, csak a nyomorúság átok és az elégedetlenség” – írja. Ez a felfogás az organikus élet ember hitvallása, és itt nem állok meg egy megjegyzést. Kós maga nem volt organikus építész abban az értelemben, ahogyan a rá hivatkozó építésziskola hangoztatja magáról. Organikus ember volt, íróként, gazdálkodóként, grafikusként, családfóként, erkölcsében, művészetében egyaránt. Amikor a földről, mint családja létalapjáról ír a leveleiben, rendre lírai vallomásokkal egészíti ki a közgazdasági háttérű hasznosság alapján megfogalmazott rendelkezéseit. „Látja, édes Idám, igazán nagyon, nagyon hálás leszek és meg fogok tenni mindent, ha nem hagyja el azt a keservesen szerzett kis földcsékénket. Ki tudja, mire lesz az jó, ha meg tudjuk menteni ebből a vízőzönből. Kárunkra nem lehet és nem lesz. Egy szilárd pont ez nekem, amelybe belefogózik mindenem, ami valamit ér – még művészi meggyőződés is. És minden álmom, minden szeretetem, ami engem Erdélyhez fűz, az abban a kis sztánai földben van jelképezve, amelyik a mienk. Ne hagyja el azt a kis földet édes Idám, és ne sajnálja a gondját és szeresse egy kicsit” – írja. Hogy ne lenne féltékeny egy asszony, ha ilyen, nem hozzá írt szerelmi vallomást küld neki a férje? És innen Kósnak az a bánata, amivel olykor egyenesen zsarolja a feleségét, amikor azt sérelmezi, hogy az nem osztja meg vele a földélményét. Ami persze csak részben igaz: de elképzelhetjük, hogy az egyedül maradt asszonyt kevésbé tehette boldoggá a föld minden gondjával való birkózás, és okkal érezhette: nem erre vállalkozott, amikor a sikeres fővárosi építészhez ment feleségül. És még kevésbé örülhetett annak, hogy világgá ment férje (mert hiszen Konstantinápoly Sztánáról vagy éppen Budapestről nézve is egy egzotikus birodalom ismeretlen vidékén

feküdt) még azt is megparancsolja neki, hogy olyan boldog legyen, mint ő volna, ha maga végezné azokat a feladatokat, amiket leveleiben ad asszonyának.

A gondos gazda intelmei mögött nemcsak a gazdálkodás felőssége állt: a földhöz mint történeti tájhoz, mint emberi életet szervező erőhöz, a természethez, ragaszkodott a föld művelésében a kozmikus rendhez való kapcsolódásban egy önálló organizmus kapott életet. És ennek léte adott Kósnak olyan lelki biztonságot, amit talán az anyagjánál is fontosabbnak tartott – ahogyan ezt megéreztük elbeszéléseiből, épületeiből is. A messziről érkező levelekből kiderül, amit amúgy más írásaiból is tudhatunk: hogy Kós valóban gondos és hozzáértő gazda volt. Ez azonban nemcsak önmagában is figyelemre méltó adalék életművéhez, hanem része művészsorsának is. Meglehet, a szöveg alighanem nagyobbik fele a trágyahordásról, a tehenek folytatásáról, a méhcsaládok körüli teendőkről, szántásról, vetésről, kaszálásról szól. És az is kiderül, hogy a feleség közreműködésével a kicsiny, először szenvedélyből kialakított földbirtok nemcsak önmagát tartotta fent még így is, hanem elegendő volt, hogy a későbbiekben, talán némi pótlással, de valóban eltartsa a családot. És ez a függetlenség tette lehetővé, hogy Kós a maga törvényei szerint élje életét, és amíg lehetett, függetlenítse magát a változó történelmi-politikai feltétektől. Ha nincs Sztána, nem biztos, hogy lett volna Erdélyi Szépművészeti Társaság: valószínűbb egy bizonyos siker, de kevésbé sokszínű, kevésbé példaértékű budapesti építész- vagy iparművész-karrier. Sokszor úgy tűnik, hogy a föld foglyul ejtette a művészt – de legalább ennyire igaz, hogy szabadságának is garanciája lett.

A levelek jellemző dramaturgia szerint épülnek fel, némiképp emlékeztetnek a szépiró Kós műveinek rétegzettségére. Azokban is mindig ott van sajátos hármasság: egyrészt a közvetlen, tárgyi realitás, majd a bensőséges, szemérmes, de rendkívül erőteljes érzelmek, végül pedig a történelem élményköre. Ez itt a „távgazdálkodó” Kósnak a családüzemet szervező és aktuális agrárgazdasági feladatokat összefoglaló üzeneteit, majd a család után vágyódó apa és férj a feleségét irányítani (sőt nevelni!) akaró férj sokféle személyes aggodalmát és vágyakozását, majd a konstantinápolyi mindennapokból küldött tudósítások (bennük a háborús évek jellemző gondjai, reményei), rétegződésében jelenik meg.

Ezeknek az élményköröknek bármelyike önmagában is teljes rendszer. A sztánai birtok ügyeiből megismerhetők Kós agrárgazdasági nézetei, az okos és szenvedélyes gazdálkodó világképe, amely oly nemes vizualitással jelent meg a lovakról írt könyvéből (bár itt főleg a tehenekről van szó), és amelyben olyan sok érzelem volt, amit a Benkő Samuval folytatott beszélgetésekből 1973-ban közreadott kötet is megmutatott. Látható, hogy a földhöz, az erdélyi-kalotaszegi tájhoz való kötődés milyen mély, elemi erejű érzés Kósban, és hogy amit annyiszor megfogalmazott írásaiban, az nem irodalmi motívum, hanem személyiségének meghatározó élményrétege. A levelek még nem szépírói alkotások, legtöbbször akkor született, amikor az építészben még csak – de már érzékelhetően – készülődött a majdani író. Ott van már mondatfűzésében, stílusában, szemléletében, a levelek nyelvi megformálásában egyaránt. De nemcsak az irodalmár, a gazdaságtörténész vagy a néprajzkutató tanulmányozhatja a maga szempontjai szerint ezeket az írásokat: sok fontos információt kaphat a művelődéstörténet, az iparművészet, építésztörténet kutatója és a történész is, ha ennek a kornak szellemi életére, szellemiségére, személyi viszonyaira kíváncsi. Meglepődve láthatja, hogy a közvetlen valóságában és kihatásában szörnyűséges háború ellenére is milyen tartalmas szellemi élet folyt a hátszágban. Még itt is felbukkan az *Iparművészetet* szerkesztő Györgyi Kálmán, a Földművelésügyi Minisztérium államtitkára, Bartóky József, aki maga is kiterjedt írói életművet hagyott hátra, és akinek Kós tervezte zebegényi villája később Szőnyi István otthona lett. Nem marad említetlenül Bánffy Miklós, de ott vannak a rokonok, a szomszédság alakjai. Egyáltalán: feltűnő, hogy még ebben a sajátos levélvilágban is milyen gazdag emberi vegetáció jelenik meg, miközben Kós nem nagyon osztja meg szakmai-művészi terveit, elképzeléseit feleségével. Szellemi-művészi ügyeibe, munkáiba kevéssé avatja be – részletesen csak a gazdaság és a pénz beosztásának feladati kérdéskörében instruálja, aminek részletei a mai olvasót kevéssé érdeklik (de azt ámulva látja, hogy a messzeségből is milyen részletekbe menő alaposággal tud szólni a legkisebb feladatokról is).

A kötet leggazdagabb vonulata a család belső életének, mindenekelőtt a feleség világának feltároló képe, de nem lehet nem fájdalmas együttérzéssel olvasni, ahogyan a messzire került apa a gyerekeiről ír, vagy nagyobbik fia betegsége okán aggódik, és

szenved maga is annak fájdalmai miatt. Családról, szeretetről, szerelemről szólva Kós akármilyen visszafogott, szemlélete akármennyire reális, sőt praktikus, mégis, a szövegnek ez a rétege hajlik a leginkább későbbi szépírói műveinek világa felé. Pontosabban ezekben már ugyanaz az ember szólal meg, mint a *Gálokban* vagy a *Varjú nemzetségben*. Az ábrázol, az érzékenyül el, és az is veszekszik, ha már személyesen nem teheti, merthogy a levelek hangja, elsődleges jelentése olykor gyakran meglehetősen feszült. De már ezt is majdnem föloldja, amit a veszekedésekről ír, hogy ezek mennyire hozzátartoznak életéhez, sőt a házasság kohéziójába is beépülnek.

Kós, ahogyan talán a férfiak többsége, férjként nem a bókok, nem a szép, kedveskedő szavak embere. Számára a házasság életre szóló közösség, közös felelősség vállalás egymásért, az utódokért, közös harc is a külvilág ellen. Felbonthatatlan, mindhalálig tervezett közösség, amelynek alapja az a szerelem, amelynek jegyében létrejött – és amely, ahogy gondolja, már nem kíván szavakat. A női princípium, ebből a levélfolyamból is érzékelhetően más, bárcsak a férj visszajelzéseiből sejthetünk valamit abból, hogy ő milyen karakterű leveleket kapott. Az azonban így is látható, hogy a szerelemben találkozó két ember ezúttal sem pontosan olyan, amilyenek a házasság előtt mutatkoztak. Az egymást vonzó két pólus között perzselő szikrák is pattognak – és ebből következtethető, hogy minden közvetlen, ebbe az irányba mutató jel hiánya ellenére Kós világmépeben ott van felesége érzelmi-szellemi világa is. Mert ő ugyan szüntelenül utasít és elégedetlenkedik, de mégis érzékelhetően tapasztalja, hogy érzelmi és ösztönvilágának megfelelő kivonulása kora látványos szellemi mozgolódásainak közegeiből nem csak utópia.

Az alkotó, a sokfelé forgó építész-író tapasztalatokra épülő, tudatos döntése a sztánai megtelepedés, egy olyan életmodell kialakítása, amelyre nálunk nem nagyon van példa (talán Fülep Lajos zengővárkonyi éveivel lehet csak hasonlítani), igazi rokonai az oly sokban mintául vett angol preraffaeliták. A sztánai gazda egy olyan életmodelltel termel, amelyben belső indíttatása és külső azonosulása ellenére sem válik gazdálkodóvá: értelmiségi, sőt művész marad – aki történetesen gazdálkodhat is. Ha kell, az utolsó magyar király koronázásának méltó külsőségein dolgozik, ha úgy adódik, Konstantinápolyban tanulmányozza az Európában érde-

mei szerint még ma sem méltányolt iszlám építészetet – miközben másik életében gyümölcsfákat olt és, hogy puhább legyen a széna, a korai kaszálást sürgeti. Nemcsak művészként, nemcsak stílusosan formálja a szecessziós magyar formavilágot: számára a *szecesszió* szó szerint is kivonulást jelent a rá mind idegenebbül ható modern (élet)formavilágból.

A feleség, a türei pappleány férje csillogóbb életéből, szellemi kalandozásából kevésbé részesül. Számára a gazdaság – gazdaság, nem egyfajta önkifejezés, nem a teremtés áramkörébe kapcsolódás ünnepi rítusainak tere. Ő nem metafizikai megfontolásból, nem a jólétre ráunó angol előkelőségek világképét folytatva választja az elzárt, kalotaszegi faluba való visszahúzódást. Nem a maga akaratából folytatja ezt az életformát, mégis elfogadja. Neki nem lelki-szellemi menedék, fellegvár a sztánai otthon, hanem egy kicsit inkább rabság. Meglehet: későbbi férjében annak – Türe felől nézve – nagyvilági kalandozásai, az övétől oly különböző életforma fénye, titokzatossága vonzotta – míg azt őbenne a falusi elzárttság természetes biztonsága, meghittsége. Két, élesen különböző helyzetű ember találkozott e házasságban, és mindketten mást kerestek választottjukban, mint amit az adni akart nekik. Két, ilyen különböző világ egyeztetése nem mehet súrlódások nélkül, és Kós Andrásnak részben igaza volt, mikor azt mondta, hogy ezek a levelek „furcsán jelenítik meg azt az asszonyt, aki életén át ... szerető meggyőződéssel és hittel járult hozzá egész emberségével gyermekei és férje boldogulásához”. Valóban, ha a levelekben szemrehányást, szigorú ítéletet, az utasítások mögötti férfiuralom szigorát együvé gyűjtenénk, és csak ezeket tennénk mérlegre, akkor elrettentő képet kapnánk egy pazarló, hiú, netán kacér, élni vágyó, férje gondjait semmibe vevő vidéki asszonyról, akinek valahol Bovaryné társaságában találhatnánk méltó helyet. Csakhogy a dolog nem így, éppen ellenkezőleg áll. Mert a levelekből nemcsak a vádak ismerhetők meg, hanem írójuk természete is. Akinek soraiból ilyen kép rajzolódik ki, nemcsak kemény, hanem indulatos, indulatai hatása alatt túlzó, igazságának hitében gyakran igazságtalan, de túlzásaiért és az elmaradt jó szavak hiányáért sűrűn bocsánatot is kérő ember. Maga is tudja, hogy a feleségéről kirajzolódó kép egészében nem az igazságot tükrözi. Sok benne a torzítás, de az is látható, hogy miben áll ennek a torzításnak a lényege. Így pedig nem is kell ahhoz túl sok empátia, hogy az olvasók is megérezzék, miben van

igaza annak a fiatalasszonynak, aki nemcsak férje parancsait akarja megvalósítani, hanem valamicskét talán önmagából is. És azt is könnyen elképzelhetjük, hogy nemcsak a férje akarta nevelni őt, hanem ő is a férjét – és ez váltotta ki annak indulatait. Hogy ezek a törekvések a nagy eszmék bűvöletében élők, a család gondjaival birkózó férj elfogultságaiban egy-egy pillanatban esetleg megbocsájthatatlan gyarlóságnak tűnnek? Lehet – de aztán maga vonja vissza a túlzó szavakat, és igyekszik enyhíteni az okozott sebeket.

„Sokkal többre tartom Magát, mint ahogy mutatom talán” – írja egy helyütt a szokásos korholások, szemrehányások mellé – ami alapvetően jellemző erre a kapcsolatra. Kós maga is tudja, hogy gyakran (vagy éppen mindig) túl sokat követel. A legfontosabb azonban, és ezért pöröl annyit, ezért mer igazságtalan lenni, sőt, ezért meri utóbb önmaga által is méltatlannak érzett vádakkal ostromozni feleségét, hogy tudja: mindenben számíthat rá, hogy kettenük kapcsolata akkor is szilárd, amikor egy hirtelen dührohamban az elválás alternatíváját veti fel. Ám ha az erről írt levelet minden részletében végigelemezzük, a mélyén a még erősebb kötés szándéka dolgozik.

Vagyis annak ellenére, hogy a levelek elsődlegesen komoly feszültségekről árulkodnak, a szeretet és az összetartozás kevésbé szembeötlő üzenetei erősebbek. Mert van mögöttük felelősségérzetnél, érzelmeknél, egymásrautaltságnál fontosabb kapocs is. Kós András Benkő Samuhoz írt letiltó-levelében megjegyzi, hogy a levelek hangneme a konstantinápolyi távollétet megszakító két hónapos találkozás után, a kiküldetés második felében megváltozik. „Vajon miért?” – kérdezi zárójelben. A válasz ott van a levelekben: részint azért, mert bizonyára látta, hogy odahaza a dolgok nélküle is mennek – ha talán nem is olyan tökéletesen, mintha ő intézné. És azt is látnia kellett, hogy felesége példásan helytáll a nem éppen személyére szabott helyzetben, magára hagyva, három apró gyerek gondjaival küszködve is működteti a gazdaságot, és érthető asszonyi csalódottsága ellenére is sikeresen teljesíti a sorsa (férje) által ráosztott feladatokat. Ezt a teljesítményt hazatérve Kósnak is méltányolnia kell.

De ez csak az egyik, a ridegebbik oldal. A másik, amiről ilyen, a testiségről talán soha nem szóló emberek esetében talán nem is illelne szólni, a hosszas várakozás utáni találkozás, amelynek öröme újjáteremthette az esetleg kihűlő érzelmeket is. Erről Kós, aki íróként mindig oly szemérmes költőiséggel szólt a szerelemről, az ő

esetében egészen kivételes nyíltsággal ír: „Az embernek szüksége van – asszonyra, éppen úgy, mint az asszonynak is – emberre. És bár sohase voltam én magam és hála Istennek, Maga sem volt olyan, aki mindig követelje és állandóan a nemi életre gondoljon, de hát az ember nincszen fából és van egy csinos felesége (azért mondom ilyen enyhén, hogy ne bízza el magát), akkor ugye megbocsátható, sőt kívánatos, hogy az embernek néha-néha eszébe jusson, hogy jó volna azt a kis fehérnépet megölelgetni és megcsókolgatni.” A hosszas távollét után fellobbanó szenvedély változtathatott a korábbi a hangnemen, mert a testnek is megvannak a maga törvényei. Ezt férfiként Kós a maga részéről ki is mondja, e már-már tudományosan tárgyilagos hangütésű szerelmi vallomásban. Még arra is utal, hogy a hormonok diktatúrája az asszonyokat, az övét sem kíméli. Erről egyébként, különös módon, egy kevésbé szemérmes másik írótól tudunk. Móricz Zsigmond rögzítette annak a hirtelen fellobbanó érzéki vonzalomnak emlékét, amit barátja feleségének szoros közelségében, egy sztánai látogatás szán-utazásán, a szánkó padján egymáshoz préselődve élt (éltek) át, érzése szerint kölcsönösen (amiben egy férfi aligha téved), de nem vétve sem a házastársi hűség, sem a férfibarátság parancsa ellen.

Kós a maga erkölcsi nézeteinek szigorát önmagára is kötelezőnek tartotta, és levelei tanúsága szerint a hűség parancsát ugyancsak megtartotta – hosszú távolléte idején is (amit persze nehéz megérteni a mai szokások felől nézve, amikor a szexualitás lényegében kikerült az erkölcsi szabályok szigorának illetékességi köréből). Mindenesetre Kós művészi és közéleti pályájának háttére a kiegyensúlyozott családi élet. Ennek köszönhető, hogy sokszor elmondhatta, hogy minden baj, minden megvalósulatlan művész-álom, a pálya nagyobbik felében méltó megbízatások ellenére (ami miatt keserű és csalódott ember is lehetett volna): az életét nem tudta volna másként alakítani, alakult, ahogyan – de nem is tudna magának más, jobb életet elképzelni.

És ezt leveleiben is elmondhatta a jelképek nyelvén, bár nem esett a családi érintkezésbe nem illő esztétizálás bűnébe. De az élet maga teremt szimbólumokat. A házassági súrlódásokra egy ibolya borította domboldal többször felidézett képe a válasz, és erre hagyatkozva a szerelem is újra felépíthető. Évtizedekkel később egy hasonlóan erős, jobban kifejtett kép mutatja az élet árnyékos oldalát: a tragikusan korán elment kisunoka házsongárdi sírja mellett a

fájdalomban eggyé váló két ember fájdalmas rajza. Az egyik csupa tavaszi ragyogás, a másik a tél sötétsége és hidege. Mindkettő az összetartozás pecsétje: közöttük elfér az élet.

Mert a záró levelekben az élete kudarcaival szembenező Kós („Az élet kihullat a rostájából” – írja), aki tudja, hogy a történelem erejével szemben dacolni nem lehet, már csak egyetlen menedéket talál: azt a társat, aki méltó részese volt ennek, az adott pillanatban végleg lezártnak tűnő életútnak (amely szerencsénkre még három évtizedig tartott ezután is). Az utolsó levelek önmagukban is az összetartozás megrázó dokumentumai. De a kötetet zárva egyúttal egy sajátos levélregény zárófejezeteként maguk értelmezik az évtizedekkel korábbi szövegeket. Már nincs nevelés, szemrehányás, utasítás. Már nincs szigorú hangú felszólítás a levélíráásra, csak egy tapintatos kérés: „Ha gondolja, röviden írja meg...” A levelek sora ezzel az óhajjal ér véget. Hogy a feleség megírta-e a választ – nem tudjuk. De jó tudnunk, hogy így is lehetett élni.

(Édes Idám! Kós Károly levelei feleségéhez. Bevezetéssel és jegyzetekkel közléstesi Benkő Samu. Kolozsvár, Polis Könyvkiadó, 2011. 182 o.)

GRÓH GÁSPÁR

A LESZAKADÁS ÉS ÚTTÉVESZTÉS KRÓNIKÁJA

Miért lehet/érdemes különböző időszakokból származó, alkalmi írásokat egyetlen kötetbe gyűjteni? – teszi fel a kérdést előszavában maga a szerző. Érdekes a válasza, amit a figyelmes olvasó a kötetet letéve el kell, hogy fogadjon. Az írásokban számos alapvető kérdés vissza-visszatér, miközben az évek múlnak és múlnak. Vagyis: a magyar gazdaság leszakadásának, úttévesztésének sajátos kordokumentumával van dolgunk. Hiszen már 2002-ben is az euró be nem vezetése, az állam túlzott és nem célirányos gazdasági szerepvállalása, a kormányzás gyenge minősége és egybehangolatlansága, a bizalom csökkenő szintje és a beteges lélektani reakciók elburjánzása jellemezte a magyar társadalmat.

Bod Péter Ákos főképp közszereplőként – ipari miniszterként és jegybankelnökként – vált ismertté. Jó másfél évtizede azonban

az egyetemi katedráról szemléli a közügyeket, azokba közvetlen módon nem folyik bele. Van tehát rálátása, némelykor bennfentes, máskor távolabbi, de nincs már közvetlen érintettsége azokban az ügyekben, amelyekről ez a kötete is szól. A szerző nem vált kioktatóvá, nem jellemzi a szakmánkat gyakorta átható technika, amikor a szakzsargon mögé rejtik az érdemi mondandó hiányát.

Bod Péter Ákos gazdaságpolitikai elemzése egyként szólnak a folyamatok jó ismerőinek és a fejlemények iránt érdeklődő szélesebb közvéleménynek, a közügyeket alakító és követő többségnek. Megállapításai tényszerűek, ugyanakkor sosem rejti véka alá saját – konzervatív, polgári – értékrendjét. Egyszerre jellemzi a tárgyszerűsége törekvését és a jobbítás vágya. A sokszor tragikus melléfogásokat és tévedéseket bemutató írások súlyát fanyar humorral könnyíti.

E rövid ismertetőben nem lehet célunk az egyes írások részletes szemlézése és értékelése. Néhányuk fölsvillantásával mutatjuk be a kötet vonalvezetését, főbb megállapításait és eredményeit. Cikkgyűjteményről lévén szó, egységes szerkezetet, egymásra épülést vagy átfogó hipotéziseket keresni nem érdemes, viszont jól kirajzolódik az a markáns szellemi és közéleti arcél, ami a szerzőt mint önálló gondolkodót és közszereplőt évtizedek óta jellemzi és a hazai szellemi élet markáns alakjává avatja.

A kötetbe fölvetett közel három tucat írás egységes szemléletben és koherens gondolkodásmód szerint készült. Nem jellemzi a közszereplők öngigazolása és nézeteiknek hetente-havonta történő módosítása sem. Épp ezen töretlensége okán fogalmazhat és fogalmaz is meg olyan kemény meglátásokat, amit nem sokan engedhetnének meg maguknak. Különösen abban a körben nem, ahol erős a hajlam az eltérő vélemény megbélyegzésére, az „egységbontás” okán az önálló közelítések lesöpprésére.

Meglepetésünk már az első tanulmány olvastakor felébred. Amikor arról olvasunk, hogy a közigazgatás átpolitizálása a szükséges mértéket ismét meghaladja, hogy megállt az állam szerepvállalásának mérséklődése, hogy a gazdaságpolitikai fordulatok mögött nehéz filozófiai-stratégiai megfontolásokat találni, vagy hogy az euró bevezetésének halogatása mellett az IMF-fel való szembekerülés nem meglepő, csóválhatjuk a fejünket. Most melyik kormányról van szó? A 2003. júniusi dátum igazít el e tekintetben is.

Miért beteg a magyar futball? És a politika? – kérdezi 2004 decemberében szerzőnk, élesen bírálva a baloldali koalíciónak a jegybanki függetlenség legyűrésére irányuló törekvését (74–76. o.), de a közéletnek az állampénzügyek iránti erős érdektelenségét, ekképp a közbeszéd félresiklását is hibáztatva. Kiemeli, hogy megbízható és nyilvános adatok, valamint az árstabilitás intézményes védelme nélkül az ország nem jut előre, ez nem engedmény senki részéről és senkivel szemben sem.

2006. áprilisi keltezésű a *Széchenyi-díjat Szundi őrnagynak is!* című írás. Ebben az ország eladásításában jeleskedő, egykori szocialista vezetők kitüntetésén elmélkedve az adósságból megvalósuló növekedés korlátaira és önsorsrontó voltára emlékeztet (130–133. o.). És valóban, a kisiklásnak csak az időzítése volt kérdéses, a bekövetkezte nem. E gondolatmenet időtálló voltát mutatja, hogy napjainkban ismét polgárjogot nyertek azok a szírhangok, melyek szerint fölösleges az alaptörvénybe adósságfékelt építeni, vagy hogy haszontalanság és pusztá stréberkedés az adósságrátát – a külső adósságnak a nemzeti termékhez viszonyított arányát – a gazdaságpolitika tengelyébe állítani. Ha nem ismernénk az újabb görög, amerikai, angol, ír és olasz fejleményeket, akkor a saját emlékeinkbe érdemes idézni a korabeli – 2006-os – meglátásokat.

2008 júniusából származik a provokatív *Reform?* című írás. A baloldali kormányzat ekkor már elveszítette a szociális népszavazást és a legitimáció látszatát is. A kormányfő és környezete azonban úgy vélte, hogy nekik „jár még két év”, bármibe kerüljön is ez az országnak. Szerzőnk szokásos derűlátásával a jövőt kémleli, és azt taglalja, mire lesz képes a jobboldal, ha kormányra kerül. Sürgeti a megérett fordulatot – ekképp nem támogatja a kormányváltás és új választások helyett köztes megoldásokat szorgalmazó Reformszövetséget és az ügyvezetésben magukat föltöbb jól érző, ámde valós felhatalmazást nélkülöző Bajnaiékat sem. Ugyanakkor óv a csodavárástól. Éles szemmel veszi észre, hogy a zsörtölődő, panaszkodó, magába fordulást erősítő tömegmédiá szította hangulat maga is akadályává válik minden jelentősebb ésszerűsítésnek. Óv attól, hogy a vadkapitalizmus bírálata, a magánosítás visszasságainak ostorozása egészen az ellenkezőjéig, az államosítás követeléséig jusson, és hogy minden belső bajunk okának a külföldet tegyük meg. És figyelemre méltóan fölvázolja azt, hogy a jól

képzett ifjak – eltérően a tömeges középszertől – egyre kevésbé érdeklődnek a szakértáborok iránt, viszont ha nem érzékelik a „jobb kapitalizmust”, bizony elhagyják a süllyedő hajót (210–211. o.).

A fordulat már karnyújtásra került 2009 augusztusában – és a szerző a független és szakszerű közszolgálat esélyeit taglalja. Kiemeli, hogy a baloldal által hangoztatott technokratikus fölvetések és az általuk bevezetett új HR technikák ellenére a magyar közigazgatás szakszerűsége meggyengült. Ez pedig eleve erősen korlátozza azt a többek által szorgalmazott megoldást, hogy a piac kudarcát az állami aktivizmus révén hozzák helyre (270–271. o.).

E gondolatmenet elmélyítése az a – recenzens szívéhez közel álló – 2009. decemberi elemzés, amiben Bod Péter Ákos az uralkodó szellemi közhelyekkel szembenelve az értékalapú európai szociális piacgazdasági modell életképessége mellett érvel. Ha van haszna a 2008–2009. évi globális pénzügyi válságnak, az éppen az, hogy a korlátozatlan, szabályozatlan és pusztán a rövid távú jelzésekre való reakció sebességét díjazó pénzügyi kapitalizmus borulékony és veszélyes voltára irányította mindnyájunk figyelmét, és az ezzel szemben kialakított, szabályozott európai megoldást értékelte fel (286–288. o.).

A 2010. évi országgyűlési választások előtt jelent meg a megelőző nyolc esztendő taglaló, *hogyan jutottunk ide* kérdésű taglaló írás. Sajátos észrevétel az, amikor nem pusztán a baloldali koalíción kéri számon a végiggondolatlan reformokat és az osztogató politikát, hanem az ellenzéken is a felelős bírálatot. Mindenekelőtt pedig azt, hogy az eszement ígéreteket, nem pedig a kormányzást kérte számon a szocialistákon már 2006-tól kezdődően (294–295. o.). Ez hozzájárult a közbeszéd kiüresedéséhez – és mint látjuk, a következő időszak számos lehetőségének elpuszkázásához is. Ezt követően ismét fölveti (297. o.) hogy kész-e a magyar társadalom a változásra, vagy *csak* a vezetők lecserélését szorgalmazza? Jogos kételynek tűnik ez évek múltán visszapillantva, és jogos a következő tanulmány szkepszise is, amikor azt taglalja, hogy a pénzügyi mutatók kordában tartásánál mennyivel nehezebb a társadalmi apátia megtörése, a civil közösség jó célokra történő lendületbe hozása.

2010 októberében szerzőnk már a gazdasági szuverenitás lehetőségéről és érzékelhető korlátairól értekezik, rámutatva arra,

hogy amíg az állam karcsúsításának és a kiadások célirányossá tételének programja sokak számára szitokszó, addig rendre a nemzetközi szervezetek tanácsaira és mankójára fog szorulni az ország (320–321. o). Mint ma már tudjuk, az ország átszervezésének programja számos területre kiterjedt 2010–2012 során, de a gazdaságban főképp a tűzoltó intézkedések sora volt a jellemző. Szerzőnk számára tehát aligha meglepő – és a figyelmes olvasónak sem fejbévágó – ezért az, hogy 2011 novemberében véget ért a gazdasági szabadságharc, és a nemzetközi közösséggel való átfogó megegyezés irányvonala vált meghatározóvá. Bármilyen legyen is e törekvés kifizutása, a csöndes irányváltás – ami nemcsak stílisis kérdés – bizonyára egyértelmű lesz a későbbi korok megfigyelői számára is.

2010. decemberi az utolsó cikk, amiben a nem konvencionális gazdaságpolitikai lépések értelmezésére törekszik a szerző. Kiemeli, hogy ezekre főképp az adómérséklés ellentételezése céljából volt szükség, miközben az adómérsékléstől közvetlen föllendülést és foglalkoztatási hatásokat váró, kínálati oldali politika érvényét Reagan elnök óta sem sikerült igazán igazolni – még nagy és zárt gazdaságokban sem. Itt bizony, mint annyiszor, a gazdaságpolitika mennyiségi és minőségi céljai közti konfliktusról van szó. És a kiláboláshoz – talán említeni sem kell – a minőség, a kiszámíthatóság javítására lenne szükség.

Bod Péter Ákos kötete sajátos kordokumentum, amiben a résztvevő megfigyelő sajátos szempontja a megértő közgazdaságtan igényességével társul. Nem akadémiai munka, hanem a gazdaságpolitika elemzésének műfajában készült. Épp ezért felismerései könnyen befogadhatók az érdeklődő, elfogulatlan és az ország sorsán aggódó, azért tenni akaró szélesebb közvélemény számára is. Jó lenne, ha a döntéshozók – mindenekelőtt a törvényhozásba választott képviselőink és a kommunikáció állami és magánkötelékben szolgáló táborkai – számára egyaránt kötelező olvasmány lenne ez a sokféle töprengést, vívódást megjelenítő, őszinte és kitűnően megírt munka.

(Bod Péter Ákos: Elpolitizált gazdaság. Magyarország 2002 és 2010 között. Magyar Szemle Könyvek, Budapest, 2011. 334 o.)

CSABA LÁSZLÓ

CSAK A SZÉL

A társadalmi közbeszédben a cigánykérdés elég hangsúlyosan van jelen, bár kétségtelen, hogy a kommunikáció ezer sebből vérzik. Ehhez képest Fliegauf Bence *Csak a szél* című játékfilmjét, amelyet a romagyilkosságok kapcsán forgatott, döbbenetes érdek telenség kísérte. A bemutató másnapján tízen ha ültünk a moziban, és a film gyakorlatilag egy hónap alatt eltűnt a mozikból. Jóllehet a film berlini fesztiválsikere és a bemutatót kísérő kormányzati kommunikáció bírálata elég harsány volt, tehát a filmről jóval több szó esett a médiában, mint magyar filmekről szokott. A filmet kísérő érdektelenség jelzi egyfelől azt, hogy a magyar játékfilm az elmúlt két évtizedben olyan mértékben fordult el a lényeges társadalmi kérdések revelatív és hiteles filmi megformálásától, hogy elvesztette azt a nézőréteget – az értelmiség ötven év feletti része –, amely ilyesmit elvár a filmekről. Másfelől jelzi annak a rendkívül összetett problémahalmaznak a létét, mindenekelőtt az előítéletességet, amely a cigánykérdéssel kapcsolatos.

Érdeemes felidézni Sára Sándor gondolatait 2009-ből, akinek életművében a *Cigányok* és a témát mélyen érintő *Feldobott kő* is példa rá, hogyan lehet etikusan, empátiával, művészileg hitelesen oldani az előítéleteket.

„Ha nekem most azt mondanák, hogy készítsék a cigányokról egy filmet, nehéz helyzetben lennék, jóllehet tudom, miről kéne itt beszélni. Arról például, amit a *Cigányok* című filmem is megpendített. De nyilvánvaló, hogy nem lehet röviden, mert az csak fölvázolt valamit, egy lírai film volt és szimpátiát akart kelteni irántuk, a cigányság mellett. Ez ma már kevés. Hisz annyi előítélet innét oda és vissza rakódik egymásra, hogy ezt le kéne hántani és úgy készíteni a filmet... De mindenekelőtt meg kell vizsgálni a cigányok és a politika viszonyát. Hiszen a politika hergeli őket, négyévenként üveggyöngyökért megvásárolja a szavazataikat... Áldatlan az a helyzet, amit nap mint nap látunk a televízióban. Tegnap éjjel is agyonlőttek egy cigány férfit. És ez nem egy spon-tán cselekvés, hanem emögött egy szervezett erő van, és ennek a felgöngyölítése is megérne egy misét. Nemcsak a szegénységnek vannak tehát kiszolgáltatva, hanem még a politikai manipuláció-

nak is... Ráadásul ha nem történik valami, mivel ez egy krízis, robbanni fog.”

Nem volt tehát könnyű helyzetben Fliegaufer Bence – a *Dealer* és a *Rengeteg* tehetségét már sokszorosan bizonyított alkotója –, amikor a 2008–2009-es cigánygyilkosságok hatására úgy érezte, muszáj filmet csinálnia az események kapcsán. Bizonyára érezve a téma nyomasztó súlyát, döntött úgy, hogy visszafogottan, minimalizálva dolgozza föl a témát, elemelve a konkrét történésektől, de mégis félreérthetetlenül utalva azokra. Egy cigány család egyetlen napja, hajnaltól éjszakáig, fókuszban a félelemmel. Az anya, egy kamasz lány, egy kislány, akit az események szinte felnőtté tesznek, s a magatehetetlen nagyapa. Az apa már Kanadában van, oda készül a család is, csak pénz kellene. Az asszony dolgozik közmunkán, meg takarít is, erősen próbálja fogni a családot. A kislány mégis az iskola mellé jár. Elindul reggel, látszólag céltalanul kóborol a tanyát körülvevő akácosban. Aztán beszőkik a házba, amelynek lakóit meggyilkolták. Csak az alvadt vér és a tátongó üresség árulkodik a drámáról. Magához vesz egy-két apróságot. Kiderül, hogy komoly célja van, búvóhelyet rendez be családjának, mert fél, hogy őket is kipécézik, elérik a gyilkosok. Hiszen az előző áldozatok is végtelen, rendes, dolgos cigányok, senki sem érti, miért kellett meghalniuk. Még a nyomozók sem, egyikük – nyíltan rasszista – mondja is, hogy ő tudja, kiket kellett volna megölni. A lány jár iskolába, de visszahúzódó, konfliktuskerülő. Hogy vannak pozitív érzelmei is, az szinte csak a rokonkislánnyal való jelenetekben mutatkozik meg.

A filmben a rendőröket kivéve civil szereplők játszanak. Fliegaufernek rutinja van az amatőr szereplőkkel való forgatásban, mégis átütőnek, igazán erősnek csak a kislány játékát érezzük

Nem játék ez, „csak” egy intenzív jelenlét, mégis, azért, hogy védekezzen, fölkészül a támadásra, hitelesíti a félelmet is. Az anyának és a lánynak szóltanul, passzívan nehezebb elhítenie a rettegést. Lovasi Zoltán kamerája végig dokumentarista közelségben, már-már hiperrealistán mutatja be a család életét. Szűkszavúságukban is sokatmondóak a képek. Ahogy a kislány indulás előtt benyúl egy fazékba és kivesz egy csirkenyakat, ahogy barátjával nyalogatják a nescafét, az nagyon árulkodó. De a közmunkásokat szállító busz vagy az iskolai óra, a hajnali ébredés, az egymás mellegből biztonságot remélő testek mind-mind sokáig bennünk élő képek. Mégis, a film egésze hiányérzetet kelt, mert az áldozatok

hiába meggyőzőek, ha gyilkosaiknak még az árnyékát sem látjuk. A mégoly hatásos, a félelmet borzongatóan megidéző film sem képes a József Attila-i „fortélyos félelmet” megmutatni, ami esetünkben egy parafrázissal élve azt jelenti, hogy „retteg a cigánytól a magyar / s a magyartól fél a cigány”. Ráadásul kijátssza őket egymás ellen a politika, a hatalom. Míg a filmek és a társadalmi kommunikáció nem komplexen, a dolgok gyökeréig ásva közelítenek a kérdéshez, addig az emberek csak a Győzike típusú cigányábrázolásra lesznek kíváncsiak. A *Csak a szél* rendezője azt nyilatkozta, hogy korábbi filmjeit úgy készítette, mint egy földlakó, nem lehetett tudni, hogy a szereplők Magyarországon élnek, de most hazatért, és szeretne más szociális, társadalmi problémákat érintő filmet is készíteni a jövőben. Ehhez azonban Magyarországon kell élni és nyitott szemmel, elfogulatlanul közelíteni a problémákhoz. Hiszen, mint Szabó Zoltántól tudjuk, a lelkiismeret nem lehet sem bal-, sem jobboldali.

TÓTH KLÁRA

GUSTAVE EIFFEL ÉS FEKETEHAZY JÁNOS

A 19. század sok jeles alkotást megvalósító két építőmérnöke születésének ünnepelhetjük idén kerek évfordulóját. Közülük az egyik francia, a másik magyar. Gustave Eiffel 1832. december 15-én született Dijonban, Feketeházy János tíz évvel később, 1842. május 16-án Vágsellyén. Bizonyíthatóan legalább egy alkalommal együtt is dolgoztak, nevezetesen a szegedi közúti Tisza-híd építésén. Mind a ketten magas kort éltek meg, Eiffel 91 éves korában hunyt el Párizsban, Feketeházy 85 évesen az akkor már Csehszlovákiához került szülőhelyén. Eiffel műveivel világhírnévre emelkedett, de pályája gazdasági téren törést szenvedett, és ezt követően érdeklődése elterelődött az építőmunkáról. Feketeházy szép alkotásokban oly gazdag életútja József Attila csillag-hasonlatával méltatható: dolgozott pontosan és szépen.

A vasútépítés fénykora éppen akkor köszöntött be, amikor Eiffel 1855-ben a párizsi École centrale des arts et métiers elvégzésével tanulmányait befejezte. A vasgyártás fejlődésének a vasútépítés

adott lendületet. A vasútnak nemcsak sínekre volt szüksége, de az addig nagyobbreszt kőből vagy fából épített hidakhoz is vasat alkalmaztak. Az öntöttvas ridegsége miatt hidépítésre csak korlátozottan volt alkalmas, inkább alkatrészekre szorítkozott, de a vasgyártás néhány évtizeden belül az építőszerkezetekhez immár jól alkalmazható hegeszvasat, folytvasat állított elő, majd az egyre rugalmasabb, magas szilárdságú és különböző idom-alakokban előállítható acél gyártása is kifejlődött. Mindkét mérnök, akikre most emlékezünk, ennek a vas-acél szerkezeti anyagfejlődésnek a folyamatában élt és dolgozott.

Alexandre Eiffel, a technikus édesapja a napóleoni háborúk huszárja volt. A katonaéletet követően Dijonban telepedett le és megnősült. Három gyermekéből a legidősebb volt Gustave. Párizsi tanulmányai után építési vállalkozók gyakornokként foglalkoztatták, itt hamar megmutatkoztak szerkezetépítő képességei. Bordeaux-ban, a Garonne két partján korábban épült vasútállomások vágányait összekötő híd építésénél huszonhat éves korában már vezető szerepet játszott. Szervezőképességének és gyakorlatának híre gyorsan elterjedt, ezért sorra kapott francia vasúttársaságoktól hidak építésére megbízásokat. Eiffel vállalkozást alapított, az ő nevével dolgozó irodában gyakorlott mérnökök és neves építésszek – köztük Teophile Seyrig (1844–1923), Eugene Emanuel Viollet-le-Duc (1814–1879) és mások – dolgoztak. Az üzleti vállalkozás, az irányítás és a műszaki felelősség Gustave Eiffel kezében maradt. Az ilyen tervező-szervező-kivitelező vállalkozás az ipari forradalom jellegzetessége volt a 19. századnak a második felében. Az Eiffel-iroda szerte a világon, Bolíviában, Észak-Amerikában, Indokínában, Oroszországban, Egyiptomban, vagyis a földkerekség négy kontinensén épített hidakat és más mérnöki létesítményeket. A legnevezetesebbek közöttük a portugáliai Porto városban a Duro folyó felett épített vasúti ívhíd, Közép-Franciaországban a Garabit-viadukt – ugyancsak ívhíd –, a párizsi Bon Marché áruház, a budapesti Nyugati pályaudvar és a New York-i Szabadság-szobor vasváza.

Egy-egy ilyen feladat nagyságát jól érzékelhetjük, ha példaként kiragadjuk a Garabit-viadukt építésének néhány adatát. A Truyere folyó 122 méter mély és 565 méter széles völgyének áthidalására épített híd sarló alakú főívet a völgy két oldaláról kezdve építették a középpont felé növekvő magasságú, szekrényszelvényű rácsos

tartóként. A völgy partfalaihoz az egyik oldalon még egy, a másik oldalon öt rácsos szerkezetű vaspillért állítottak a mindvégig párhuzamos övű, hegeszvasból készült ugyancsak rácsos szerkezetű többtámaszú hídtartónak, melyre a vágányt fektették. Összesen 3250 tonna vasat építettek be. Eiffel külön érdeme, hogy miután megsemmisült hidak vészjósló példái intették a viharok veszélyeire, ő behatóan tanulmányozta a szélérő hatását, esetenként meghatározta annak várható legnagyobb erejét, és az általa épített konstrukciók méretezésénél ezt sikeresen alkalmazta. A Garabit-viadukt lett az Eiffel-torony szélérővel szemben tanúsított ellenállóképességének és így biztonságának egyik előfutárja. A Garabit-viadukt építésének a vállalkozására háruló nehéz körülményeit mi sem jellemzi jobban, mint az előkészületek mértéke. A településtől távoli munkák sikeres lebonyolítása érdekében a munkásság részére ideiglenes lakásokat, kantinokat, a vontató ökrök részére istállókat, sőt, a családos munkások gyermekeinek taníttatására még iskolát is kellett építeni és berendezni. A viaduktot 1885 szeptemberében adták át a forgalomnak, és az mai napig betölti feladatát. 100 éves fennállása alkalmából a felújított építményt a Francia Vasúttörténeti Társaság nagy ünnepélyen mutatta be.

Eiffel nevét a párizsi 1889. évi világkiállítás 300 méter magas tornya tette felejthetlenné. A városképet uraló alkotást, rácsos szerkezetének szokatlan látványa miatt a város csak ideiglenes attrakcióként engedte megvalósítani, de azt a közönségsiker miatt végül is megtartották. A párizsiak megszerették, az egész világ csodálta, és ma természetesen műemlékként őrzik.

A közép-amerikai földrész áttörésénél a Panama állam területén épülő hajózható csatorna miatt hatalmas zsilipkamrák építése volt szükséges. Ezt a feladatot is az Eiffel-cégnek szánták, hiszen Eiffel volt a csatorna építésének egyik kezdeményezője és az építés egyik fő vállalkozója. A munkaigényesség miatt a csatorna a becsült költségeknél jóval többbe került, s a vállalkozás csődbe ment, Eiffelt is bíróság elé állították. Magas pénzbüntetésre és két év fogházra ítélték. A bebörtönzés elől nehezen, de meg tudott szabadulni, a kudarc mégis annyira megrázta, hogy az építőmunkától visszalépett. Irodájának címéből még a nevét is törölte, többé szerkezetépítéssel nem foglalkozott. Génusza azonban átszűrte a nehézségeken, életének további két évtizedében – immár a 20. században – meteorológiával, távközléssel és aerodinamikával foglalkozott. 1909-ben a párizsi to-

rony tövében építette az első kísérleti szélcsatornát. Életrajzíróinak véleménye szerint e munkáinak haszna a tudományban és a repülés fejlődésében legalábbis egyenértékű a megvalósított és jól ismert nagy vasszerkezetű építményeivel, a technika fejlődésének tekintetében szinte még jelentősebbek is.

Feketeházy János a Vágsellyén tanítói állást vállalt csehországi származású Černohaus Domokos és Fekete Anna – magyar nemesi ősök leszármazottjának – házasságából született. Nagyszombaton a jezsuiták gimnáziumába járt és tehetsége révén azt követően a zürichi ETH-n folytathatta tanulmányait, ahol 1866-ban mérnöki oklevelet szerzett. Előbb Bécsben kapott állást, majd 1873-ban a Magyar Királyi Államvasutakhoz került. Az itt két évtizedig végzett munka képezi életművének nagy hányadát. A magyar vasúthálózat építésének nagy korszakában számtalan vasszerkezetű hidat és a Keleti pályaudvar csarnokát tervezte. Beosztásánál fogva a MÁV összes hidépítésének felügyeletét is ellátta. Sok vashíd a Feketeházy János által bevezetett szabványterv szerint épült, ennek következtében oeuvre-jének jelentős része anonim maradt. Az általa tervezett nagy hidak között a legjelentősebb az 1872-ben elkészült Budapest Déli összekötő híd, az első magyarországi vasúti Duna-híd, nemkülönben az 1888-ban elkészült szolnoki híd, mely a Tiszavidéki Vasút korábbi fahídját pótolta. Feketeházy az 1878. évi párizsi vilákiállításán bemutatott egy új rendszerű Duna-híd tervet is, amit díjaztak.

1890-ben Feketeházy részt vett Skóciában a Firth of Forth híd avatásán, ez az Edinburghhoz közeli tengeröblöt áthidaló, markáns alkotás az európai vasszerkezetű hidak avatatlan királynője, mai napig méreteivel, szerkezetével és esztétikus látványával egyaránt csodálatot kelt. Hogy ennek a hídnak az avatására (melyen a trónörökös, a későbbi VII. Eduard angol király is részt vett) Feketeházyt meghívták, mindennél ékebben bizonyítja elismertségét.

Irodájának egyik neves alkotása a szegedi közúti híd, melynek létesítését éppen Eiffel nevével kapcsolatban különféle tévedések kísérik. Hajós György 2011-ben megjelent *Építészek, mérnökök és építők* című munkájában a híd valódi szerzősége pontosan tisztázva jelent meg. Eszerint Szeged város már régen kívánt és tervezte Tisza-hidat, mert a vasúti híd nem volt alkalmas sem gyalogosok, sem járművek közlekedésére, a hajóhidat pedig ősszel mindig

elbontották, amivel a kapcsolat a város két része között telente megszakadt. A nagy árvízvet követő újjáépítés keretében végre sorra került ez a hídépítés, s 1880 júliusában pályázatot írtak ki a tervek készítésére. Ennek egyik feltétele volt, hogy a pályázó olyan vállalkozóval társulva nyújtsa be tervét, aki a híd megépítésére kötelezően vállalkozik. A feladat komoly felkészültséget kívánt, mert a pályázati kiírás 110 m szabad feszítávolságú mederfőnyílást kívánt. A párhuzamos övű rácsos-hídszerkezet építését a pályázati kiírás pedig kizárta. Feketeházy az általa benyújtott tervet Schickedanz Albert (1846–1915) pesti építész bevonásával tervezte meg, de sajnos a kivitelre általa kiszemelt Magyar királyi Államvasutak Gépgyára erre nem vállalkozott. Ezzel meghiúsult a magyar kivitelezés lehetősége. A MÁVAG lemondása után Feketeházy az Eiffel-cégnek kínálta fel a közreműködést. Hajós György szerint feltehetően már zürichi tanulmányainak idejéből kapcsolatban állt az Eiffel-cég néhány reprezentánsával. „Az Eiffel cég eleinte idegenkedett attól, hogy megvegye a tervet” – írja Hajós, nehogy azt gondolja valaki, hogy külső tervezőre szorulnak, ami ezzel rontaná a cég jó hírét. Ezért megállapodtak, hogy a zsűri döntéséig nem teszik közzé, hogy ki a tervező. A pályázatra 12 cég 23 pályaművet nyújtott be, s ebben volt az Eiffel-cégnek olyan terve is, melyet saját maguk készítettek. Feketeházy terve nyerte az első díjat, ezzel az Eiffel-cég a kivitelezéshez jutott. Feketeházy megkapta a díjnyertest megillető 10 000 forintot, szerzősége a titkolódzás miatt mégis feledésbe merült. A második díjat az Eiffel-cégnek Seyring mérnök által készített terve nyerte el. Eiffel maga is járt Szegeden, Hajós György azonban csak valószínűsíti, hogy ott találkozott Feketeházyval. Mindenesetre, azzal a tévhitel szemben, hogy a szegedi közúti hidat Gustave Eiffel tervezte, a valóság az, hogy az ő nevét viselő cég építette, Feketeházy János tervei alapján.

Feketeházy János életművének legismertebb terve a budapesti Gellért teret a Vámház térrel összekötő, megnyitáskor Ferenc Józsefről elnevezett Duna-híd, a mai Szabadság híd. Tervei szerint épült Ybl Miklós építészeti remekművének, a budapesti Operaháznak a tetőszerkezete, és a komáromi közúti híd is. Hajós Györgynél olvashatjuk, hogy „szerény ember volt, akit kielégített az a tudat, hogy fontos és szép alkotásokkal gazdagította hazáját. Életében egyszer kapott írásbeli kitüntetést Baross Gábortól.” Budapes-

ten épített bérházának egyik lakásában lakott, majd visszavonult Vágsellyére.

A két élet és életmű, melyek a kor technikai fejlődésébe illeszkedtek és egyszer találkoztak is, Európa kultúrtörténetében is nyomot hagytak.

2004. április 1-jén, amikor hazánknak az Európai Unióhoz való csatlakozását reményekkel telve a MÁV is megünnepelte, a Nyugati pályaudvaron tartott ünnepségen Gustave Eiffel két dédunokája – mindketten mérnökök – a meghívásnak eleget téve megjelentek. Az ünnepség abban a csarnokban volt, melyet eredetileg dédapjuk tervezett. Abban a csarnokban, melybe ma is érkeznek azok a vonatok, melyek áthaladnak Vágsellye állomáson. Említetjük, hogy ott született Feketeházy János, ott is nyugszik a temető sírkamrájában.

KUBINSZKY MIHÁLY

LUX IN ARCANA

Kár lenne tagadnom, hogy eleve kettős prekoncepcióval készültem a sokféle legendával övezett Vatikáni Titkos Levéltár római kiállítására. A *Lux in Arcana* már a címével is a titokzatos sötétség eloszlatását ígéri; s mivel a kiállítás videomegosztókról letölthető hatásos reklámfilmje, óriásplakátjainak képi világa leginkább az utóbbi évek második legnagyobb egyházellenes támadásának, Dan Brown *Da Vinci kódjának* vizualitását idézi, kézenfekvő volt a feltevés: reaktív, és a film együgyű rágalmaival visszaverni szándékozó tárlat vár az Örök Városban. Igaz, a hivatalos változat szerint a március 1-jétől szeptember 9-ig megtekinthető kiállítás apropója csupán annyi, hogy a titkos levéltár az idén ünnepli fennállásának négyszázadik évfordulóját – 1612-ben V. Pál pápa határozta el a felállítását. De a kiállítás katalógusának bevezetőjében Giovanni Alemanno, Róma polgármestere „rejtélyek lenyűgöző gyűjteményéről”, „misztikus és egyben feltáró jellegű dokumentumokról” írt, és ez a szóhasználat megerősítheti a látogatónak azt a gyanúját, hogy a kiállítás az egyház elleni támadások formanyelvén fog védekezni.

A másik előítélet vagy inkább kétség sokkal egyszerűbb és kiállítástechnikai jellegű volt: aki járt már levéltárban, forgatott régi iratokat, tudja, hogy ezek a legritkább esetben látványosak, ennél fogva önmagukban nemigen alkalmasak kiállításra. Nincs unalmasabb egy kétdimenziós, szöveges tárlatnál, és berendező legyen a talpán, aki az iratok tömegét úgy el tudja rendezni, hogy a tizedik oklevélnél ne forduljon ki érdektelenül a látogató a teremből. És ezen az se nagyon tud változtatni, ha mégoly különleges iratok sorakoznak is egymás mellett. Vagyis logikusnak tűnt, hogy vagy rettentő unalmas lesz a kiállítás, vagy sokféle technikai trükkel teszük fogyaszthatóvá és térbelivé a dokumentumokat az új évszázad egyre inkább élményközpontúvá váló látogatói számára.

A Capitoliumi Múzeumban rendezett kiállítás azonban sok tekintetben rácáfolt előítéleteimre. A tárlat ugyanis valóban a titkos levéltárat akarja bemutatni, páratlan kincseiből több tucatnyit – és kicsit az intézmény egészen hétköznapi életét is, amelyik csöppet sem meglepő módon teljesen olyan, mint bármelyik más archívumé. Az iratok feldolgozása, rendezése, konzerválása semmiben sem különbözik mondjuk a Magyar Országos Levéltártól. Ráadásul az intézmény nevében szereplő Segreto (titkos) szó sem valamiféle eltitkolt, a nagyvilág félrevezetésének és a hatalmi pozíció megtartásának céljából elhallgatott információkat jelent, mint amit a kortárs bulvárlektűr jó néhány darabja sugall, hanem csupán annyit, hogy ez a pápa magánlevéltára.

Csak hogy az itt bemutatott iratok az emberiség elmúlt kétezer évének legjelentősebb, mondhatni sorsdöntő pillanatait reprezentálják, és ez önmagában is annyira érdekes, hogy nemigen szükséges semmilyen különleges kiállítástechnikai fortély ahhoz, hogy a látogatók érdeklődése ne lankadjon a három szint tárlóinak végignézése során. Persze azért a válogatásnál sikerült olyan dokumentumokat kiemelni, amelyek a történészeken kívül a kíváncsiskodók, mondjuk a sajtó érdeklődését is felkelthetik, és bizonyára részben ennek köszönhető a bemutató hatalmas nemzetközi sajtóvisszhangja – valamint ennek következményeként a Capitoliumi Múzeum pénztára előtt szinte szünet nélkül kígyózó sor.

Ilyen érdekes dokumentum mindjárt a kiállítás elején a Nagy Konstantinnak tulajdonított adománylevelé, a Donatio Constatini,

amelynek hamisítvány voltát Lorenzo Valla könyvtáros már a 15. században bebizonyította, és ez a tény azóta húzóódo polémiát eredményezett: Luther már 1537-ben foglalkozott a kérdéssel, és a vita során időről időre felvetődött a hatalom természetének teológiai és filozófiai értelmezése is. Nem véletlen, hogy nálunk a kérdés ma leginkább a Hit Gyülekezete médiabirodalmát foglalkoztatja a kiállítás kapcsán.

Természetesen nagy érdeklődést kelt Galilei perének irata, hiszen a Szent Hivatal 1633-as ítélete szimbolikus jelentőségre tett szert, és a per a szabadgondolkodás elleni merénylet legfőbb ikonjává vált; nem véletlen, hogy jó néhány szabadkőműves páholy és szabadgondolkodó kör viseli az itáliai tudós nevét. Ezen a tényen, Galilei ikonikus jellegén, II. János Pál csak kis mértékben tudott változtatni, amikor 1992-ben a Tudományos Pápai Akadémia ülésén igazságot szolgáltatott a tudósnak; de lassú víz partot mos: talán az akták mostani bemutatása is hozzájárulhat a fordulathoz.

A Vatikán tudománypolitikai kommunikációjának azt az egyszerű ténytet kell hangsúlyoznia, hogy nincsenek eltitkolt iratok, elfedett igazságok, és a kutatók minden olyan dokumentumhoz hozzáférhetnek, amelynek nyilvánosságra hozása nem sért jogokat. A templomosok perének hosszan kígyózó pergamenje például a tárlat egyik fénypontja: ebben a teremben időznek a legtöbbet a látogatók, anélkül, hogy el tudnák olvasni a szöveget – vagy egyáltalán tudomásuk lenne arról, hogy perirat már évek óta, akár hasonló kiadásban is hozzáférhető.

Egy másik népszerű hely a tolongáshoz az 1689-ben elhunyt és a Szent Péter-székesegyházban eltemetett Christina Alexandra svéd királynő lemondásának dokumentuma: e sorsfordító konverzió fontos pillanata az egyháztörténetnek. Vélelmezhető azonban, hogy a kiemelt figyelem nem egészen a rekatolizáció történelme iránti felfokozott érdeklődésnek köszönhető, hanem annak az egyszerű ténynek, hogy számos világlap a királynő nemi orientációjáról, illetve esetleges hermafroditizmusáról írt a dokumentum kapcsán.

De akárhogy van is, bizonyos, hogy a világhírességet nem a kiállítás rendezői gyűjtötták meg, és a sokféle reakcióból egyelőre az sem látszik tisztán, hogy terjedni tud-e a sötétségben.

FÁY ZOLTÁN

ÚJ MAGYAR ÁLLAMPOLGÁROK CONNECTICUTBAN

2012. március 12-e örömnep volt a connecticuti magyarok számára. Ezen a napon esküdött fel 21 új magyar állampolgár a feldíszített wallingfordi Magyar Házban. Az avató beszédet *dr. Horváth János*, a magyar parlament korelnök képviselője mondta.

Könnyeikig meghatott erdélyi és partiumi családok ünnepelek együtt. Voltak, akik visszahonosultak, hiszen Észak-Erdély magyar időszaka alatt születtek. Nekik sohasem kellett volna elveszteni a magyar állampolgárságot. Mások Romániában születtek, és nagyon vártak arra, hogy nemzetük magához ölelje őket. „*Nem vagyok többé román*” – kiáltotta a Székelyföldről származó *Fülöp Róbert*, amikor az állampolgársági oklevelet szívéhez szorította. Az ünnepséget szervező *dr. Bencsik Zita* vezető konzul megjegyezte, hogy sok 56-os emigráns is jelentkezett állampolgárságért, holott ők valóban sohasem veszítették el azt, és csak a magyar útlevélhez szükséges iratokat kell beszerezniük. A New York-i főkonzulátus a kihelyezett konzuli napokon megkönnyíti a kérelmezők ügyeinek intézését, legyen az állampolgársági vagy útlevélkérelem. Nagy segítség, hogy végre megoldódott a mobil konzuli útlevelek kiállításának lehetősége is. A New York-i Főkonzulátuson az ügyek száma a többi külképviselethez képest igen magas, és a kérelmeknek több mint fele a kihelyezett konzuli napok alkalmával kerül benyújtásra. A sikeres intézéshez nagyban hozzájárul a konzul asszony segítőkészsége, amely feloldja a bürokratikus formások nehézségeit és az esetleges nyelvi problémákat is. Ez a hozzáállás elfelejteti a rossz emlékéű Patrubányféle népszavazást, amely sok sebet ejtett mind a határon inneniek, mind a túliak lelkén.

A New York-i konzulátus kimutatása szerint a 2011-ben állampolgári esküt tevők száma 167 volt. New York mellett Chicagóban és Clevelandben volt esketés, amellelt lakossági fórumokat tartottak Bostonban, New Brunswickban és Passaicon is. Az idén már Detroit, Chicago, New York és most Wallingford következett összesen 69 új állampolgárral. Ezek döntő többsége erdélyi. Úgy tűnik, hogy legalábbis egyelőre, a másod-, harmadgenerációs amerikai magyarok nem kapcsolódtak be ebbe a programba. Holott

igen fontos lenne őket is megtartani a magyar kultúra, nyelv és érzelemvilág vonzásában. Igaz, hogy az „unokák” esetében sokszor van probléma a magyarnyelv-tudással. Bár a konzulátus itt is mindenben segíteni kész, de jó lenne ezt nyelvtanfolyamokkal és „állampolgári tudnivaló”-kiadványokkal elősegíteni. A folyamodók, az amerikai állampolgári vizsga előkészítő-füzethez hasonlóan, a magyar politikai rendszer, történelem, irodalom, zene, néprajz alapjait megismerhetnék, esetleg mind magyar, mind angol nyelvű kiadványokból.

Horváth János saját példáját idézve hangsúlyozta, hogy nemcsak lehet, hanem legyen is mennél több amerikai magyar kettős állampolgár, hiszen a kötődés a szülőföldhöz és a hála a befogadó országhoz jól megfér egymással. Értékkel járulunk mindkét hazánkhoz.

Wallingford esete egyben jó példája annak, hogy az amerikai magyar közösségek erősítése mennyire fontos feladat a magyar állam számára. A főkonzul és a konzuli testület figyelme hozzájárul az itt élők nemzettudatának megtartásához. Hiszen egy történelmében jelentős magyar gyökerű közösségről van szó itt is, mint Amerika számos más településén. 1922. május 24-én az ezüstműves iparáról híres Wallingford városban gyűltek össze a helyi és környékbeli magyar szervezetek, hogy megbeszéljék egy *Magyar Ház* építését. Az egyesületek nagyságuk arányában tettek pénzbeli felajánlást egy magyar otthon megépítésére, ahol „gyűléseket, jöveteleket, és multságokat” tudnak rendezni. Összesen 4675 dollárt jegyeztek, 75-től 1500 dollárig terjedő összegekben. További gyűjtés és rendezvények segítségével még 1400 dollár jött össze az építési alapra, és így megkezdhették a munkát. Az épületben alakult meg formálisan a *Magyar Ház Egyesület* 1924. január 1-jén. Az építkezés befejezéséhez szükséges négyezer dolláros banki kölcsönt tíz kezes aláírása biztosította.

A Quinnipiac folyó völgyében fekvő, 40 ezer lakosú Wallingford Hartford (Connecticut fővárosa) és a Yale Egyetemről híres New Haven között, a legnagyobb település. A várost 38 telepes család 1667-ben alapította. A 19-ik század végére fontos ön- és ezüstipar fejlődött ki és vonzott oda európai bevándorlókat, köztük jelentős számban Magyarországról is. A lakosság 94 százalékát ma is ezeknek a bevándorlóknak a leszármazottai alkotják. Sajnos nincs megbízható adat arra vonatkozóan, hogy hányan voltak a magyar bevándorlók, de az, hogy a 20. század elején már hét szervezetük és egy

református templomuk volt, arra mutat, hogy a magyar lakosok száma jelentős lehetett. Amint ez más helyeken is rendszeresen történt, a Szent István-i Magyarországról kivándorolt nemzetiségek együtt szervezték egyesületeiket. Wallingfordban is a magyar és szlovák (tót) közösség együtt működött a *Magyar és Tót Egyesületben*.

Wallingford a környék kulturális életének is a központja. Nagy tömegeket vonz az *Oakdale Színház*. Itt van az Egyesült Államok egyik leghíresebb magániskolája, a *Choate Academy*. Érdemes megemlíteni, hogy a legaktívabb magyar egyesületek egyike, a *Connecticuti Magyar Kulturális Egyesület* is Wallingfordban van, rendezvényeik egy részét a helyi magyar református templomban vagy a Magyar Házban tartják.

Dr. Somogyi Balázs elnök és *Kata József* titkár a környék magyar-ságának összetartó szervezője.

A mostani állampolgár-avatás bizonyára hozzájárul a közösség további erősödéséhez.

PAPP LÁSZLÓ

VELÜNK ÉLŐ HAZUGSÁGOK

Volt egypár alkalom, amikor azt hihettük, vége a hazugságok korának. Először 1989. június 16-án. Aztán a köztársaság kiáltásakor. És aztán többször is, így akkor, amikor kirobbant 2006 őszén az őszödi „hazugság-gate” botrány, ami után el kellett volna tűnnie a trükkök százairól értekező akkori miniszterelnöknek a politikai sülyesztőben. Ezt üzenté a 2010-es választás eredménye is, amikor a jobbközép kétharmados parlamenti többségéről értesülve az igazság pillanatában az igazság korszakának kezdetét élhettük meg. (Ez persze a győztesek forgatókönyve.)

De ha ilyen sokszor kell valamilyen döntő fordulatnak örülni, az azt is jelenti: a várt fordulat nem akar bekövetkezni. Sőt, talán nem reális az a várakozás, hogy egyáltalán bekövetkezhet. De a bizakodásra is van ok: a hazugságok kora akkor is véget érhet, ha nem jöhet el a hazugságok nélküli kor. A tízparancsolatban a hazugság tilalmát a hamis tanúság tiltása jelenti, igaz, azzal a megszorítással, hogy ne tégy ilyet felebarátod ellen. A fájdalmat

enyhítő, kegyesnek mondott hazugságok talán kivételek, mert felebarátunk érdekében hangzanak el, és alighanem inkább a mesékkal tartanak rokonságot, mint azokkal a ferdítésekkel, hamisításokkal, ámitásokkal, amiket hazugságnak tartunk. De ezektől, a szabályt erősítő kivételektől eltekintve minden hazugság irányul valaki vagy valakik, végső soron a közösség ellen. Nem vitás, hogy a hazugságnak, mint minden bűnnek, vannak fokozatai. Más a súlya a füllentésnek, más a valótlanságokkal hencegésnek, a felelősségre vonás elleni védekezésnek. Figyelemre méltó, hogy a büntetőjog a vádlottnak megengedi, hogy önnön védelme érdekében hazudjon, vagyis nem kell az igazat és mindenben az igazat mondania, de a maga mentésére sem vádolhat hamisan másokat – eközben a tanúkat igazmondási kötelezettség terheli. Vagyis az önvédelem adta többletjog kolótozott.

Tágabb értelemben hazugság a hamisítás, a csalás, bizonyos, elvben mindenkire érvényes előírások tudatos kijátszása, de a lopás némely fajtájának is van a hazugság tilalmába ütköző olvasata. Ilyen a plágium, mások szellemi termékének sajátként feltüntetése, olyan látszat keltése, mintha az saját produktum volna. De más jelent ez a fogalom az üzleti jellegű használatban, a szellemi-szerzői jogok területén, mint a tudományos etikában, amely részint (a tudomány szabadsága és fejlődése érdekében) megengedőbb, részben (az eredeti eredményeket teremtő kutatók presztízsének védelmét szolgálva) szigorúbb.

A magyar társadalom az elmúlt hónapokban plágiumügyektől hangos, tartok tőle, az is marad. A politikai közegekben ennek a vádnak más jelentése van: nem üzleti és nem szellemi érdekek fejlődnek ki benne, hanem a hírbe hozott politikusoknak a közéletből való eltávolítását célozza, mint a célszemély erkölcsi megbélyegzésének, ezen keresztül visszavonulásra készítésének eszköze. Az egyik, emblematikusnak mondható ügy nem zárult le, eddigi fejleményei szerint még eltart egy darabig (amiből arra is következtethetünk, hogy a hasonló ügyek előkotrásának folyamata nem áll meg egyhamar). Az utóbbi években plágiumügyek mindenféle akadtak. A demokrácia működésének szempontjából azonban nem az az igazi kérdés, hogy vannak-e ilyenek, hanem hogy miként kezelik őket.

Magyar viszonylatban a legdrámaibb, közjogi következményeiben felülmúlhatatlan ügy a köztársasági elnök lemondásához ve-

zetett. A történet jelentőségét, súlyát nem tárgyi, hanem társadalmi és politikai szintje, majd végkifejlete adta. Szeretném azt hinni, hogy adja a jövőben is, hogy valami olyasmi történt, amikor mindenki azt tette, amit tennie kellett. Az esetet vizsgáló bizottság nem maszatolta el állásfoglalását, az egyetem illetékesei ennek megfelelő, egyértelmű döntést hoztak, és végül (ha nem is azonnal) az elmarasztalt levonta az erkölcsi értelemben példás következtetést, és lemondott. Az elnök roppant drágán fizetett meg egy húsz évvel ezelőtti, az adott helyen és időben súlytalannak látszó, az akkori gyakorlatot tükröző ügyért. Aminek, azt hiszem, talán nem is ő volt a kezdeményezője. Nem túl életszerű, hogy valaki, kétszeres olimpiai bajnokként, nagy társadalmi elismertségű megbízások betöltőjeként, a rendszerváltó évek elején azt találja ki, hogy egyetemi doktorátust szerezzen: egy használatból éppen akkor kikopó, eleve nem túl nagy presztízsű címre pályázzon. Elképzelhetőbb, hogy valakik följánlották neki a lehetőséget, hogy ezt most gyorsan el lehetne intézni. Ilyesmire könnyű azt mondani, hogy miért ne? – azután a többi megy a maga, persze nem túl emelkedett módján. Mindenesetre: azért, ami történt, egyetlen ember vállalt felelősséget: az, akinek helyzetéből adódóan a legnagyobb árat kellett ezért fizetnie. A többi felelős hallgatott, ködösítettek – igaz, nekik már nem volt miről lemondaniuk. Ám ettől függetlenül: egyikük sem kért bocsánatot sem az elnöktől, sem mindazoktól, akiknek ártott: az intézménytől, a közvéleménytől, a doktorátust kifogásolhatatlan módon megszerzőktől.

Le kell szögezni, hogy egy doktori eljárás, ahogyan azt a folyamatot, amelynek során a jelölt doktori címet szerez, nevezni szokták, nem azonos a disszertáció elkészítésével. A teljes eljárás ennél összetettebb, sokszereplős folyamat – amelyet a nyilvánosság nem nagyon ismer. Így nem tudja, hogy ennek során roppant nehéz, kicsit is normálisan zajló eljárás esetén lehetetlen egyedül sikeresen normát, normákat sérteni. Ha valami szabálytalanul történik, abban a témavezetők, az opponensek, a teljesítményt elbíráló szakemberek felelőssége szellemi értelemben nagyobb, mint az elkövetőé – aki jóhiszeműen is hibázhat. Ezért a történetekért a legsúlyosabb, nemcsak erkölcsi, hanem szakmai és talán jogi felelősség terheli mindazokat, akik lehetővé tették. De van egy rejtett szereplő is, mert ez a történet nem légtüres térben, hanem egy meghatározható közegben zajlott.

Ezt a közeget még a pártállam természete határozta meg, annak ellenére, hogy ekkor már két éve benne jártunk a rendszerváltozásban. De az alkotmányos és politikai váltás nem változtatta meg az embereket, nem vetett egyszerűen véget hibás gyakorlatoknak. Ezeket nem ítélte el senki – túlságosan kínos lett volna, túlságosan sok felelőse volt, és valószínűleg túlságosan sok személyes és csoportérdeket sértett és sértene még ma is.

A pártállamban ugyanis az egyetemeken és a tudományos életben is érvényesült az a nyilvánvaló tény, hogy a diktatúra – diktatúra, ahol szinte természetes, hogy működtetői köre a törvények felett áll. Ennek közismert példája, hogy az egyetemi felvételik szigorú rendjében kivételezettek voltak a Szocialista Hazáért kitüntetés birtokosainak gyermekei. Ami azáltal lett különösen jellemző, hogy ezt az elismerést elsősorban az 1956-os forradalom leverésében jeleskedők kapták. (Első, sikertelen felvételem idején úgy lettem az első a sikertelenül próbálkozók között, hogy az előttem rangsorolt hat vetélytárs közül ketten voltak „szochazások”.)

A későbbiekből, egyetemi éveimből hirtelenjében három emléket tudok a rendszer működésére vonatkozóan felidézni. Szaktársaim között volt egy máskülönben nagyon értelmes, tehetséges, kedves fickó, majdhogynem barátom. Természetét tekintve nem az apja fia volt – de helyzetét illetően mégis, „szochazás” ő is: ezért mindent megengedhetett magának, aminek töredékéért bármelyikünk röpült volna az ország összes felsőoktatási intézményéből. Nevezetes stiklijje volt, hogy alkohollal kellően feltöltött társaival éjszaka átállították egy külterületi villamos vonalán a kézi váltót, így a hajnali szerelvény letérve vonaláról egy olyan holtvágányra gurult, amely fölött állítólag már nem volt felsővezeték. Ezzel szemben a srác sorsán örködött a felső vezetés... Az esetet semmiféle retorzió nem követte. Ha más teszi, akkor garázdaságtól a tömegközlekedés veszélyeztetésének büntetéig sokféle okon indulhatott volna eljárás. Nem indult. Természetes, hogy társunk a vizsgáit sem tette le. Visszont az új tanév kezdetén meghirdettek egy pályázatot valamelyik arab ország egyetemére, tán két hely volt. Az egyiket ő nyerte... (Évtizedekkel később találkoztam a fogadó egyetem egy tanárával. Valahogy szóba kerültek a hetvenes évek elejének dolgai. Így tudtam meg, első egyetemi évem jeles cimborája mellett a másik ösztöndíjas ugyancsak az MSZMP KB egyik tagjának fia volt.)

Emlékezetes pillanat volt számomra az is, amikor egy szigorlatra igyekezve rosszkor léptem be a tanszékvezetői szobába. Éppen az az egyetemi vezető állt egy leginkább a vizesnyolcas kifejezéssel jellemezhető csoporttársam mellett, akiről néhány éve olvashattam egy listán, hogy szt. tiszt volt, ami csak annyiban volt új információ, hogy megtudhattam az illető pontosabb helyét a rendszerben. Az azonban annak idején is kimondatlanul közismert volt, hogy hova dolgozik. Mindenesetre a következő mondatra léptem be: „Bemutatom X. Y.-t!” Nem volt, jellemző a szigorlati rendtartásra, hogy a szigorlót egy felelős egyetemi vezető mutassa be a tanszékvezetőnek... Kivéve persze, ha az illető egy fontos megyei hálózat vezetőjének gyermeke. Szemben előző társunkkal, ő roppant ostoba és tudatlan volt – de még különösebb kilengésekkel sem vétette észre magát. Természetesen nagyon jól szerepelt e szigorlaton, amelyik afféle szűrőnek számított, és évfolyamtársaink harmadának kellett megismételnie.

A harmadik eset még cifrább volt. Utolsó évünket már a tanítási gyakorlatok jegyében töltöttük, ezek koronája a zárótanítás volt, ahol komoly szakmai bizottság minősítette zsenge előrehaladásunkat. Ez a produkció az adott összefüggésben majdhogynem az államvizsga szigorával került elemzésre, értékelésre. Mégis, volt közöttünk valaki, aki többszörös halasztás után, az utolsó utáni időpontban, már különleges engedéllyel sorra kerülő bemutatóján sem jelent meg. Sajnáltuk, hogy így egy évvel később kap majd diplomát. Kár volt aggódnunk miatta: zárótanítás nélkül is államvizsgázhatott, velünk együtt végzett. Vagy húsz évvel később az ő nevét is olvashattam egy III/III-asokról tudósító listán.

Volt tehát a „rendszernek” egy kedvezményezett köre. Kivételes esetekben ebbe tényleges teljesítménnyel is be lehetett jutni. Például kimagasló sporteredményekkel. És alapvetően más jelent, ha a rendszer a maga legitimációja érdekében maga igyekszik dicsekedni világhírű bajnokokkal, művészekkel, mintha valakik besúgással, elvtelenségekkel, pártszolgálattal kerülnek a kivételezettek kasztjába, ügynökként, az idegen érdekeket szolgáló hatalmi rendszer kiszolgálójaként, funkcionáriusként, tehát – mondjuk így – a népével, nemzetével szemben a hatalmat szolgáló érdekembéreként. Az egyik esetben a rendszer valamilyen tényleges teljesítményt honorál nem adekvát formában, a másikban a teljesítmény hiánya ellenére is garantálja az elismerést.

Ahogy napjaink két úgynevezett plágiumügye összemosódik, azt jelenti: a társadalom ebben az esetben sincs abban a helyzetben, hogy különbséget tegyen bizonyos, a felszínen hasonlóknak tűnő viselkedési formák tényleges jelentései között. És ez eleve célja is volt az egykori hatalomnak. Akik ma, valamiféle doktriner moralizálás jegyében az egykori történetek differenciálását főlegesen szórszálhasogatásnak tartják, nem az erkölcsi megtisztulást, hanem a valahai rendszer bűneinek relativizálását szolgálják, ami a diktatúra utólagos erkölcsi legitimációjával a demokratikus átalakulás ma is hatásos fékje.

A talán esetlegesen tűnő esetleírások, szubjektivitásuk ellenére is a pártállamban rendszerszerűnek tekinthető kivételezettség, a hallgatólagosan intézményesített erkölcsi bűnözés tényét bizonyítják. De nem hiszem, hogy ma egyáltalán nem fordulnak elő sokban hasonló esetek, de ezek nem fűzhetők fel egy szárra úgy, mint az előbbieik. Nem kell egy rendszer szükségszerű alkotóelemeinek tekinteni őket, és a nyilvánosság ereje sokban fékezi ezek számának növekedését. A demokráciában a vétségek és bűnök is demokratizálódnak, ami azt is jelenti, hogy a szabályok megszegése nem a rendszer lényegéből adódik, hanem annak ellenére következik be, és mindannyiunk számára rendelkezésre állnak eszközök, hogy fellépjünk ellenük.

De a múltban elkövetett, szabályszerű szabályszegések öröksége itt él velünk, bizonyítva, hogy a rendszerváltozás elhúzódó folyamat. Nem utolsósorban azért, mert bizonyos területeken nem történt határozott váltás. Az egykori törvényhozók az átalakulást egy sajátos evolúciós folyamatra bízták, remélve, hogy idővel kihálnak a pusztulásra ítélt erkölcsi és szellemi dinoszauruszok. Több mint jelképes, mert iránymutató volt, hogy az MTA-ban a kilencvenes évek elején nem volt tagrevízió. A változás csak annyit jelentett, hogy ünnepélyesen rehabilitálták az egykor politikai alapon kizárt, lefokozott tagokat (jószerével senki sem élt közülük, de azok közül, akik kizárták őket, még sokan). Nem ítélték el azonban azokat az egykori tagokat, akik akkor a méltatlanság elkövetői, felelősei voltak, akik mestereik tetemén át vagy más, méltatlan módon kerültek a legmagasabb tudományos testületbe. Az erkölcsi jóvátétel ezen a téren is felemás maradt: vagyis nem került rá sor. (Ugyanúgy, ahogy a közéletben, ahol az első választástól kezdve – ahogyan Csoóri Sándor írta – egymás mellett szavazhatott egykori politikai elítélt és bírāja.)

A megújulás elmaradása a pártállami vircsaft részeseinek helyükön hagyásával azt üzenete, hogy az egykori méltatlanságok folytathatók. Helyükön maradhattak besúgók, koncepciós perekben bűnrészesek, gigantikus gazdasági károkat okozó akadémiások, változatlan magabiztossággal élvezhették a már végképp semmiféle teljesítményhez nem kötött, az értelmiségi átlagbér mintegy kétszeresét kitevő akadémikusi javadalmukat. Szomorú üzenet volt ez: azt sugallta, hogy továbbra is be lehet adni beosztottak, gyakornokok, ösztöndíjasok munkáját, hogy bátran lehet számítani a jövőben is félig kész, formailag vagy tartalmilag nem megfelelő dolgozatok „baráti” bizottságok általi nagyvonalú elfogadására – ha az Akadémián talán már nem is annyira, de alsóbb szinteken, annál is inkább, mert az intézményi autonómia szentsége is korlátokat szab a külső ellenőrzésnek, bírálatnak.

Ezzel a háttérrel kap különös jelentést a köztársasági elnök lemondásának története, hiszen nyilvánvaló: olyan vétségért vezekelt, aminek igazi felelősei, a megvalósulását lehetővé tevő rendszer bűnösei ma is megnevezetlenek. Ezért az ő meghurcoltatásának, e fájdalmas, szomorú, sok vonásában méltatlan történetnek van egy másik olvasata is: egy köztársasági elnök bármely súlyos döntése, ez esetben a lemondása, a körülményektől függetlenül is mércét teremt.

Egy ilyen súlyú döntés után a szellemi és közéletben már nem lehet úgy tenni, mintha semmi sem történt volna. Más kérdés, hogy már most látszik: vannak és lesznek, akik nem akarják tudomásul venni ezt aényt. Tartok tőle, hogy a szakmai lobbik is összezárnak, és nemcsak egy bizonyos Gy. F. szignójú hallgató, egykori főiskolai KISZ-vezető, úgynevezett szakmai működésének jól habzó szappanoperává bővülő, tragikomikus históriája zaklathatja a közvéleményt. (Nota bene, értelmetlenül. Ettől nem lesz elfogadhatóbb egy tudományetikai értelemben látatlanban is elmarasztalható szakdolgozat. De aligha rendül meg bálványukba vetett hite azoknak, akik máig nagy jövőjű közéleti szereplőnek tartják azt az üzletember-politikust, akiről – idáig – legalább egy esetben bíróság állapította meg, hogy bűncselekményt követett el, s csak azért nem szabtak ki rá ítéletet, mert cselekménye elévült, és akinek szavahihetlensége többszörösen bebizonyosodott – de ne taglaljuk kisebb és nagyobb ügyeit, amelyek alapján okkal hihetnénk, hogy övéinek is tehertétel.)

A hazugságok kora lezárult, de nem ért véget. 2012 áprilisában mégis megerősödhetett az a reménységünk, hogy lehetnek tisztábbak is a dolgaink, hiszen a legmagasabb közméltóság betöltése sem mentesít valakit attól a kötelességtől, hogy szembenézen egy egykori hiba következményeivel. Nem az számít ugyanis, hogy ennek napvilágra kerülése után mennyire volt méltatlan egy hecckampány, hanem az, hogy ami történt, megtörtént. Nem az számít, hogy milyen szavak kíséretében köszönt le az elnök, hanem az, hogy végül elszánta magát erre a bizonyosan roppant fájdalmas lépésre. És elszánták magukat az egyetem aránytalanul súlyos döntésre kényszerült szakemberei is. Látszólag ugyan csak azt a feladatot kapták, hogy egy disszertációról döntsenek. Valójában az alkotmányosság volt a tét, és a magyar belpolitika és közélet kivételes súlyú kérdésében kellett állást foglalni. El tudták viselni ezt a terhet: ez is a demokrácia egyik diadala.

Közvetve ott van emögött az is, hogy két éve Magyarország nemet mondott a hazugság rendszerének restaurációs kísérletére. Ezért lett volna képtelenség, ha most másként történnek a dolgok, mint ahogy történtek. Ezt most már nemcsak egy csekély jelentőségű egyetemi (az események idején főiskolai) doktori eljárás korrekt felülvizsgálata és annak következményei igazolják, hanem egy másik történet is, amelynek – klasszikus krimikre utalva – *A nem létező dolgozatok esete* címet adhatnánk. A baloldal hívei, liberálisok és szocialisták, értelmiségiek és politikusok évtizedek óta a megosztottságról siránkoznak. Ezt a megosztottságot nem a jobboldal „csinálta”: ez van, ahogyan szakadékot sem lehet ásni (legfőlőbb, esetleg, betemetni, vagy hidat építeni fölé). Ezt a szakadékot örököltük, a pártállam idején keletkezett. Nem nagyon tudunk vele mit kezdeni, valóban megosztja a társadalmat, a nemzetet. Ez a megosztottság mutatkozik meg abban, ahogyan az ügyvezetett plágiumügyeket a két politikai oldal kezeli. Azt hiszem, a pécsi technika–biológus szakos tanár politikai sorsa lassanként bevégeztetik, talán már most sem érdemelne meg, hogy beszéljünk róla. Mostani szereplése már csak arra jó, hogy megmutassa: az erkölcsi normákhoz való viszonyban is komoly szakadék tagolja a magyar közéletet. A vízválasztó nem az, hogy az egyik oldal hibátlan, a másik pedig bűnös. Abban viszont már az eddigiekből is látható különbség van, hogy a hibák, vétkek, eltévelyedések, bűnök stb. kezelése során miként viselkednek.

GRÓH GÁSPÁR

A MALÉV KEMÉNY FÖLDET ÉRÉSÉNEK TANULSÁGAI

A 2012-es esztendő tanulságos eseménye volt a II. világháború után létrehozott nemzeti légitársaság nem váratlan, mégis gyors megszűnése: a Malév az utóbbi évek veszteséges működését azzal zárta le, hogy egy februári reggel befejezte utasai szállítását, és csődvédelmet kért.

Az úgy kimenete nem számít meglepőnek Európában: létezik néhány ország saját légitársaság nélkül, számukat gyarapította most hazánk. Pedig a nemzeti légitársaság korábban a teljes jogú, kifejezett állam működésének olyan intézményi és egyben szimbolikus tartozékának számított, mint a nemzeti színház, nemzeti múzeum, államvasutak, nemzeti bank és saját nemzeti valuta, tagság a Valutaalapban és egyéb nemzetközi szakmai szervezetekben. A sor folytatható könnyedebb szuverenitásjellemzőkkel: részvétel a labdarúgó kontinensbajnokságban, nemzetközi dalfesztiválon. Mindez persze ma már nincs egészen így; jól tudjuk, hogy például a saját nemzeti valuta immár nem számít a modern államiság ismérvének. Szomszédaink közül három (Ausztria, Szlovénia, Szlovákia) a közös európai valutát használja, azaz egyiknek sincs már nemzeti fizetőeszköze. De nemzeti (állami vagy magántulajdonú) légitársaság sem található minden államban, vagy néhol a csekély piacméret és az abból fakadó gazdaságossági korlátok okán eleve nem törekedtek ilyen létrehozására, inkább több ország közös céget vall magáénak. Máshol egyszerűen azért nincs már ilyen, mert a korábbi nemzeti társaság tönkrement. A polgári repülés érett iparág, amelyre világszerte erős gazdasági verseny jellemző, márpedig a versenyben a győztesek mellett vesztesek is vannak – ezek közé került be a Malév.

Az már egy másik kérdés, hogy miért kellett ilyen rapid és méltatlan véget érnie egy több évtizedes múltra visszatekintő cégnek. Tudtuk persze, hogy nemzeti cégment, kötődve az ország adott nagyságához és az abból adódó mérethatárokhoz, önálló vállalkozásként mind kevésbé tudott helytállni a nemzetközi versenyben, sem köztulajdonban, sem pedig félig vagy teljesen magántulajdonba kerülve. Az állami tulajdon elvileg hozhat bizonyos működési előnyöket, ám a valóságban sokkal több a ha-

tékony üzletvitelt nehezítő vonzat: a kormányzat nyomást gyakorolhat a cégre a gazdaságtalan úti célok fenntartása ügyében, továbbá az állami tulajdonból túlfoglalkoztatás, a versenytársakénál generózusabb és így költségesebb javadalmazási rendszer alakulhat ki. Magántulajdonba kerülve erősebb a nyomás a költségek csökkentésére, de a belső kultúra megváltoztatását sokszor a magántulajdonos sem tudja véges időn belül kikényszeríteni; ilyen volt a Malév esete is.

Így jött el a szomorú vég, aminek csak egyik vonatkozása az, hogy az utasok hoppon maradtak. Ezen túlmenően a Malév mintegy százhuszmilliárd forint kifizetetlen számlát hagyott maga után, részben a korábbi orosz tulajdonossal, de nagyjából a hazai partneri körrel szemben. A közvetlen veszteségeken kívül az is a csőd költségei közé sorolható, hogy megnehezül jó néhány kelet-közép-európai célállomás elérése.

Szaklapok hasábjára kívánczik maga az üzleti csődesemény, itt az ügy általánosabb tapasztalait elemezzük. Azt egyebek mellett, hogy mennyire delikát dolog a mai viszonyok között egy üzleti tevékenységet végző vállalkozás állami tulajdonlása vagy kormányzati támogatása. Ugyanis ami előnynek számíthatna a magántulajdonú cégekkel szemben – nevezetesen: baj esetén van hova fordulni állami szubvencióért –, az éppenséggel tilos az Európai Unióban. A gazdasági verseny elemi szabályaival nem fér össze a veszteséges üzleti tevékenység folyamatos költségvetési támogatása. Esetünkben pontosan az váltotta ki a cég rapid csődjét, hogy ez év januárjában az Európai Bizottság (EB) jogellenesnek minősítette a korábbi visszaállamosítást, valamint az addigi támogatási ügyleteket, és összesen 100 milliárd forintnyi állami támogatás visszatérítésére kötelezte a Malévo, eltiltva a magyar államot a cég további támogatásától. Az EB döntése után nem maradt bank, amelyik hiteleket nyújtott volna, az üzleti partnerek pedig azonnali készpénzes fizetést vártak el; a Malév finanszírozása február elején szélsébesen ellehetlenülült.

Az is kiderült órákon belül, hogy a többségi állami tulajdonos a csőd bekövetkeztének időpontjában nem állt készen egy olyan cég azonnali felállítására, amely késlekedés nélkül a csődbe jutott vállalkozás helyébe léphetett volna. A versenytárs (fapados) légitársaságok azonnal bővítési akciókba kezdtek. A budapesti úti célt addig is ellátó külföldi magán- és állami légitársaságok is megnö-

vették ide irányuló járataik számát. A verseny hatására a piaci szereplők hetek alatt átvették a magyar piac ellátásának zömét.

Néhány politikusi megszólalás kezdetben egy új magyar (részben állami) tulajdonú légitársaság megalapítását villantotta fel; ugyanakkor ilyen eddig nem történt meg, és valójában már nem is nagyon lenne mire nemzeti légitársaságot létrehozni, ha a hazai piac zömét megkaparintották a versenytársak. Amint a piacgazdaság lényegéhez tartozó piaci verseny ebben a konkrét ügyben hozta a tankönyvi formáját, ugyanúgy sajnos az állam gazdasági szerepvállalásának korlátairól szóló tételek is beigazolódtak.

Mindez rögtön egy másik dimenzióba emeli a konkrét csőd-történetet. Ahogy a hatóságok kezelték az ügyet, súlyos kétségeket ébreszt az állam vállalkozói képességeit illetően. A korábbi években sokat hallhattuk – leginkább szabaddemokrata politikusoktól –, hogy az állam nem jó tulajdonos. Mivel a gazdasági tárca a szabaddemokratáké volt huzamos ideig a korábbi szocialista-liberális kormányok idején, a szabaddemokraták valóban sokat tettek e tétel érvényesüléséért: tényleg rosszul sáfárkodtak a rájuk bízott vagyonnal és pénzekkel, és legalább ennyire káros volt, hogy az állam ellenőrző szerepét sem vették komolyan. A fejlett világon végigsöprő pénzügyi válság után aligha kell érvelni amellest, hogy az államnak fontos és átháríthatatlan teendői vannak a piacgazdaság befolyásolása, fejlesztése, pályán tartása dolgában.

A korábbi magyar kormány szabályozói passzivitása és tulajdonosi érdektelenség hiba volt, de következik-e ebből, hogy ezt a gyakorlatot elvető Orbán-kormány államosító és vállalkozó kedvének örülni kellene? Jogos és természetes korrekcióról van-e szó, vagy a nálunk olyannyira jól ismert kilengésekre látunk újabb példát? Az egyik végtől rövid időn belül a másikba átesni, a ló egyik oldaláról a másikra lendülni: ebben tényleg nagy gyakorlatunk van, nemhiába a lólengés maradt meg máig a kevés számú sikeres magyar sportágnak.

Az eddigi események alapján nyilván idő előtti lenne határozott véleményt alkotnunk a gazdaságpolitikai gyakorlatról. Akinek már megadatott a gazdasági döntéshozatalban való részvétel, jól tudja, hogy az élet produkál egy sor döntési helyzetet, amelyben akkor is cselekedni kell, ha a döntéshozó a konkrét ügyletbe saját értékrendje, stratégiája alapján bele sem fogott volna. A Malév is ilyen huzamosabb ideig húzódó történet; az egymást követő kormányok gyakran csupán reagáltak az előálló helyzetre. A szűk

két éve hivatalban levő Orbán-kormány visszautalhat az elődöktől ráhagyott dicstelen örökségre, és érvelhet azzal, hogy már túlságosan előrehaladott a társaság krízise, amikor új partner felkutatásával és egyéb módon kísérletet tett a cég megmentésére. Mégis, az ügy szerencsétlen vége nem jó előjel.

Az elődök hibás gyakorlatának kiigazítására újabb példa lehet a Mol ügye. A valamikori állami monopolcégből (OKGT) még az 1990-es évek legelején alakult ki a kezdetben teljesen állami tulajdonú vertikálisan integrált olajtársaság. A nagyvállalat átalakítása és privatizációja sikeresen indult, és később is jó pályát futott be a vállalat, immár tőzsdei céggént, regionális szerepet betöltve. Már kevesebb jót lehet elmondani az állam idevágó viselkedéséről: a pénzhiány kritikus időszakában a kormány szimplán pénzszerzésre használta a Mol részvényvagyonát: a folyamatos részvényeladogatás következtében az állam különösebb stratégiai elgondolás nélkül kikerült a kellő befolyást megengedő tulajdonosi helyzetből. Holott a térségünkben vannak jól működő példák arra, hogy többségében magántulajdonú, tőzsdei cégekben miként marad fent kellő mértékű állami tulajdoni hányad. Persze arra is van példa, hogy az állam nem a tulajdona alapján, hanem szabályozói erejére támaszkodva érvényesíti a közérdeket az energiaszektorban.

Bárhogy van is, az utóbbi években ismét előállt egy helyzet a Mol körül, amire reagálni kellett. A lényegi beleszólást megengedő részvényhányad korábbi eladogatásával (olcsón, hiszen kényszerhelyzetben) a szocialisták nagyot hibáztak: korrekcióra szükség volt. Igaz, elég drágára sikeredett az orosz résztulajdon kivásárlása 2011-ben. A vételárat a kormány a Nemzetközi Valutaalap (IMF) korábbi, más célra nyújtott hiteléből teremtette elő – ez véleményes ügy, mivel a Valutaalaptól kapott hitel nem rendeltetésszerű használatáról van szó. Egy új valutaalapi hitelből pedig aligha kapna pénzt a kormány ilyen jellegű részvényvásárlásra.

Eddig múltból örökölt ügyekről volt szó, de a kormányunk újabb kezdeményezésekkel is élt a hitelintézeti életben, az oktatási intézményrendszerben, az étkezési jegyekkel kapcsolatos üzleti tevékenységek terén, és újabban a távközlés világában is. Mondhatnánk, valójában korábbi kormányzati hibák korrekcióját végzi a kormány, amikor bankot vagy telefontársaságot vesz vagy alapít. Ezek az ágazatok a válság előtti időkhöz igen komoly nyereséggel működtek. Hasonló ügy a közétkeztetés: az államilag támogatott munkahelyi

étkeztetés üzletét uraló három francia cég mindig igen nagy profitot mondhatott magáénak. A piacgazdaságban a profit nem lehet probléma, még a mérete sem, feltéve, ha valami rendkívüli hatékonyság áll mögötte. Pontosán onnan lehet tudni, hogy jól működik a piaci verseny egy adott gazdaságban, hogy az egymással keményen versenyző cégek nem teszik lehetővé a szokásosnál nagyobb profithányad tartós fennmaradását. Ha viszont a közétkeztetésben vagy a banki hitelezésben tartósan nagyobb a nyereségráta, mint a gazdaság többi szektorában, akkor gyanakodni lehet szabályozási hibára. Az államnak pedig ilyen helyzetben mielőbb be kell avatkoznia.

Az viszont egyáltalán nem magától értetődő, hogy a piaci tőkeletlenség viszonyai mellett a kormányzat állami cégek megalapításával próbáljon visszakapaszkodni az eddig is sokat kereső magáncégek mellé az adott iparágban. A piaci zavarokra a kézenfekvő válasz a szabályozás erősítése vagy modernizálása, és csak másodlagos lehet az államosítás vagy egyéb vagyoni szerepvállalás. A tulajdonnal ugyanis kockázatok járnak; minél nagyobb egy vállalkozás, annál nagyobbak az esélyei annak, hogy a tulajdonos állam veszteséget szenved.

Vannak társadalmi kockázatok is, vegyük egy új telefontársaság belépését – negyedikként – egy eléggé telített piacra. A hálózatot ki kell építeni, és kellő számú előfizetőt kell akvizíálni: ez mind pénzbe kerül. Rettenetesen sok pénzbe. Amikor világvezető telefontársaságként a Vodafone harmadikként megjelent a távközlési piacon, óriási éves veszteségeket mutatott ki hosszú időn át; de bírta tőkével, türelemmel. Ám próbáljuk meg elképzelni, hogy egy állami háttérű cég működik éveken át veszteségesen. Ilyenkor felgyűlik a gyanú, hogy a nagy mínuszok mögött hozzá nem értés, közpénzek herdálása, korrupció és még ki tudja, milyen más életszerű veszteségforrás található meg, holott feltehető, hogy a veszteség az élet rendjéhez tartozik ebben az adott iparágban. De vajon melyik változatot hiszi el jobban a választópolgár?

A nyilvánvaló kockázatok ellenére az Orbán-kormány több állami befolyásépítési projektumot indított el. Nyugodtan mondhatjuk, hogy az államosítási kezdeményezéseknek nem az ambíció, hanem a pénz hiánya szab csupán gátat. A gazdasági versenyt elvileg erőteljesen élénkíti egy új szereplő megjelenése, a fogyasztók a szolgáltatások árának mérséklődését remélhetik a folyamatban levő változásoktól. De az is világos, hogy érdeksérelem nélkül aligha lehet nagy nyereségképességű területekre belépni; a szóba jö-

hető ágazatok többségében külföldi tulajdonosok találhatók, akik nyilván nem restek érdekeik védelmében mozgósítani kormányukat. Holott már így is nagy a politikai súrlódási felület a magyar kormány és néhány uniós partnerország kormánya között.

Meglátjuk majd a folyamat kifutását, egyáltalán nem sajnálnám, ha kockázatlatolgtató megjegyzéseim alaptalanként elavulnának. Menjünk inkább vissza a légitársaság csődügyéhez. A piac nagy részét ugyan megette a konkurencia, de nem az egészet. Ellátás nélkül maradt néhány olyan kelet-közép-európai célpont, amelyben a fapadosok nem láttak elégséges üzleti fantáziát. Eből azonban az is következik, hogy Kárpát-medencei jelenlétünk gyengül, és a regionális központ szerepünk némileg elhalványul.

Volt-e és van-e tényleges esélyünk valamilyen helyi központi szerep betöltésére? Abban az értelemben bizonyosan nem, hogy a nagy pénzügyi-üzleti központok listájára felkerülhetnénk: Budapestből sosem lehet a kelet „City”-je. De azt a szerepet, amit Bécs betöltött a korábbi évtizedekben a gazdaság és a pénzügyek terén, kis szerencsével eljátszhatta volna Budapest is. Ami a pénzintézeteket illeti, volt ilyen ambíciónk rövid ideig, de azután a realitás felülkerekedett: elvégre a magyar bankok mérlegfőösszegének 80 százaléka eleve külföldi tulajdonú bankoké, a külföldi anyabank stratégiai döntéseit pedig máshol hozzák.

Közlekedési értelemben vannak a térségi átlagnál jobb adottságaink, a logisztika valóban ígéretes iparágunk. De érdemes kritikusszemmel nézni a valós helyzetünkre: az autópálya-hálózat igen költséges kiépítése mellett már nem maradt pénz a vasút rendbetételére, megoldatlan a Duna mint vízi út ügye, ami pedig a légiközlekedést illeti, a helyzet hirtelen rosszabbra fordult. Gazdaságunk lényegében nem nőtt 2006 óta, azaz relatív lemaradásba kerülünk a szomszéd gazdaságokhoz képest – ez bizonyosan nem segít.

Hátrányunkra szól az is, hogy nem sikerült az eurót átvenni, a közös európai valuta a mai feszültségek ellenére könnyebbé teszi az áruk, személyek, szolgáltatások áramlását. És megfordítva: az euró hiánya a mi adottságaink mellett költséghátrányt okoz. Mindezt összevetve oda kell konkludálnunk, hogy ami a Malévvél történt, az túlmutat egy nagyvállalat sorsán; belátható ideig le kell számolnunk a térségi központ rangjára emelkedés reményével.

BOD PÉTER ÁKOS

PÁLYÁZAT

A Hungarian American Memorial Committee (továbbiakban Emlékmű Bizottság) ötletpályázatot hirdet egy emlékmű megtervezésére az 1956-os Magyar Forradalom és Szabadságharc méltó emlékezetére New Yorkban.

Annak ellenére, hogy a városban jelenleg műemlék-állítási moratórium van, az Emlékmű Bizottság többévi tárgyalás eredményeképpen elérte, hogy a város illetékesei elfogadják javaslatát az emlékmű létesítésére.

Az emlékhely leírása

Pontos helyszín: a város Manhattan kerületi Riverside Parkjában, a West 113. Street és West 112. Street között, a már fennálló Kossuth-szobor déli oldalán lévő kertesített terület. Mérete: 15' x 32' (kb. 4,5 x 10 méter). Mögötte a terep erősen lejt, ott bokros kertrendezés és egy sétány övezi az emlékhelyet. A jelentkezők alaprajzot, távlati képet és fotókat is kaphatnak. (Ez a környék a Google kereső használatával könnyen látható az interneten is.)

A tervezett emlékmű leírása

A város által engedélyezett emlékművet két rész alkotja:

1. **A fent leírt terület közepén egy mértani formájú alkotás, vésett vagy faragott, illetve domborított kőlap mint emléktábla** legyen elhelyezve. Ez a Forradalom jelképét lesz hivatva megjeleníteni a szemlélő számára.

A kőlap engedélyezett átmérője maximum 5' (kb. 1,5 méter), az lehet talajszinten elhelyezve, vagy legfeljebb 1' (kb. 30 cm) magasan emelkedhet ki. (Fém használata tilos.)

2. A területnek a Kossuth-szoborral ellentétes végén **egy gránitból vagy más kőből készült, északi irányba néző ülőalkalmatosság** legyen elhelyezve az emlékmű integrált részeként. Maximális mérete 9' (kb. 3 méter); formája lehet félkör, ovális vagy szögletes. **A háttámláján helyet kell hagyni vagy létesíteni egy angol nyelvű idézet kőbe vésésére.** (A megfelelő idézet kiválasztásához

is kér az Emlékmű Bizottság javaslatot.) Ez kell, hogy emlékeztesse az olvasót 1956-os Forradalmunk jelentőségére. A kőfelületen vésett vagy faragott díszítés is elképzelhető.

A pályázat formája

A pályázatnak nincs kötött formája, de tartalmazzon alaprajzot, homlokzati vagy távlati (perspektivikus) képet, pontos méreteket és leírást. A fenti, városi illetékesek által jóváhagyott tervtől eltérni nehéz lenne. Ezért a pályázóknak konzervatívan kell hozzáállni a kért feladathoz. Mellőzni kell mindent, ami kontroverziális lehet, például katonai vagy politikai ábrázolásokat.

Az Emlékmű Bizottság kéri, hogy a pályázók forradalmunk eszméinek, a szabadság és demokrácia megvalósításáért való küzdelem jelképes ábrázolására törekedjenek. Ezek az eszmék az amerikai néppel is összekötnek bennünket.

A pályázatok elbírálása

A magyar vagy angol nyelven beadott ötletpályázatokat egy független, művészeti szakemberekből álló, 5 tagú zsűri fogja elemezni és elbírálni. A legjobbnak ítélt 3 tervet beadók pénzjutalomban részesülnek: az első helyezettnek \$5000,- a másodiknak \$3000,- és a harmadiknak \$1000,- lesz a tiszteletdíja.

Az Emlékmű Bizottság fenntartja a jogot, hogy a helyezéstől függetlenül a beküldött pályamunkák egyes elemeit felhasználhassa a városnak benyújtott javaslatlételnél. Több hivatal és intézmény jóváhagyására lesz szükség a végső terv kialakításánál, és azok módosítást követelhetnek.

A döntés határideje 2012. szeptember 31.

**A pályázat benyújtásának határideje:
2012. július 31.**

Ezen postai dátum után feladott pályázatok nem vehetők figyelembe.

A pályázat kézhezvételét írásban visszaigazoljuk.

Beadási cím

Kérjük a művészeket, hogy a pályázatokat az Emlékmű Bizottság címére küldjék be:

Hungarian American Memorial Committee
(attn. M. Szarvasy)
c/o Hungarian House
213 East 82nd Street
New York, NY 10028
U.S.A.

(További érdeklődés telefonon: 1 212 249 9360 – Szarvasynál vagy
203 966 1542 – Papp Lászlónál.)

SUMMARIES

Szemle (Hungarian Review), Vol. XXI., Nos. 5–6., Juni 2012, Budapest.

Editor-in Chief: GYULA KODOLÁNYI

Publisher: GYÖRGY GRANASZTÓI.

Published by Magyar Szemle Foundation.

GYÖRGY GRANASZTÓI. *A Thought on József Antall, a Contemporary.* Publisher's Note on the personality and programme of the former Prime Minister (1932–1993), in which a clear vision, the attention to human detail, and the fine-tuning of policies united in a synthesis very scarcely found in the political class today. Building a new democracy with the *homo sovieticus* was a mission that could not be performed in a short electoral term.

GÉZA JESZENSZKY, Hungary's Ambassador in Oslo, Former Foreign Minister (1990–1994). *Antall, the Maker of Foreign Policy, Part II.* In 1990, the new Hungarian Prime Minister emerged as an exceptional international strategist, who pursued with energy the vision for the new democracies: membership in NATO and the EU, and new forms of co-operation among the nations of Central Europe, formerly divided by the bi-polar world and a Soviet will to divide its satellites.

GYÖRGY HAAS, journalist, Budapest. *The First Interviews – József Antall in Vienna in 1988.* As an emigré journalist working for Radio Free Europe, Haas was among the first abroad to interview the future Prime Minister of Hungary, then a hardly known opposition figure for the West.

ISTVÁN HORVÁTH, librarian, Budapest. „*I acted, therefore I could make mistakes, or I did.*” *Notes to a Letter Written to Gyula Illyés by Ferenc Szombathelyi.* The major writer and public figure, Gyula Illyés gave a testimony in 1946 on the innocence in charges of war crimes of the former Hungarian Chief of Staff, General Szombathelyi, who thanked his integrity in a letter to him, offering a detailed account of his role in WW II. Later, despite a favourable court ruling, the

General was extradited, under obscure circumstances, to Communist Yugoslavia, where he was executed in an act of Justizmord in 1946.

MIKLÓS KUN, historian, Budapest. *The Congress of the Losers*. In the autumn of 1952 the ailing and inscrutable Stalin convened a Congress of the Soviet Communist Party, for the first time in 12 years. Miklós Kun uses personal reminiscences and secret documents to reveal what was really going on in the mind of the tyrant, who was to debase in hardly a half year's time.

ÁDÁM SOMORJAI, OSB, historian, The Vatican. *The Letters of Cardinal József Mindszenty to President Lyndon B. Johnson, 1963–68*. Living in the diplomatic asylum of the American Embassy in Budapest since 1956, the Cardinal regularly sent letters to American Presidents, commenting on the developments of international and Hungarian politics, to which he received answers mostly communicated verbally by the Ambassadors. Dr. Somorjai surveys his research of the Lyndon B. Johnson file at the presidential library in Austin, Texas, in the present study.

VILMOS ERŐS, historian, Debrecen. *The „Counter-Histories” of István Szabó in the 1950's*. The great historian of the Hungarian peasantry, a Protestant from Debrecen, had defied the ideological powers that were after 1945, and firmly held to his idea that since the Middle Ages the path of the peasant class in Hungary had taken a Central European middle course between roads to a Western independent yeomanry and to the slavery of an East European serfdom.

JENŐ SZMODIS, legal scholar, Budapest. *On Some Relations of Social Psychology and the Law*. Despite the 19th development of the sociology of law by Gumplowicz and Scandinavian and American legal realism, social psychology was only slowly adopted by legal theorists, gradually giving way to the realities of the courtroom and case histories.

MAGDOLNA ZIMÁNYI. *The Hungarian Room of the University of Pennsylvania at Pittsburgh*. In the 1920's the rich multi-cultural make-up of Pittsburgh induced the leaders of the University to inspire the furnishing of national rooms in their new skyscraper building. The artistic program, the interior and the execution of the Hungarian room were designed and supervised by the famous architect and interior decorator Dénes Györgyi (1886–1961). We are publishing photos of the room in our present issue.

ILDIKÓ VÁRNAGY. *A Choreography for The Wedding by György Szabados, 1978.* Sculptor and visual artist Ildikó Várnagy created an experimentalist choreography for a solo dancer for the major master of free music. The dance could only be performed as a house event at the time. The text is illustrated with photos of the probably only performance that ever took place.

Books and Events

GÁSPÁR GRÓH. *Sparks and Attraction.* The letters of the Transylvanian Hungarian writer and architect of Secession Art, Károly Kós, reflect a rural lifestyle inspired by the British Pre-Raphaelites. His letters to his wife, Ida Balázs, show the firm management of the country farm and the family from afar, but in a restrained way they also reveal an undercurrent of strong companionship of intellect and sexuality. (*Édes Idám!* Introduced, with Notes, by Samu Benkő. Kolozsvár-Cluj, Polis, 2011.)

LÁSZLÓ CSABA. *Slowdown and Loss of Direction: A Chronicle.* The most topical pieces of our economy column between 2002 and 2010, written by former Governor of the Hungarian National Bank Péter Ákos Bod, were published in a single volume by Magyar Szemle under the title *An Economy Policied Astray*. The book is given an appreciative reception here by another leading Hungarian economist. (*Elpolitizált gazdaság.* Budapest, Magyar Szemle, 2011).

KLÁRA TÓTH. *Only the Wind.* The movie under the same title, by Benedek Fliegauf, carried several prizes at the February Berlinale this year. Our film columnist discusses the almost faultless production, which introduces one day in the life of a Hungarian Gipsy family, in the shadow of the 2008–2009 hate murders by an armed group of racist gangsters.

MIHÁLY KUBINSZKY. *Gustave Eiffel and János Feketeházy.* A parallel sketch of the life courses of two founders of modern steel construction, the French Eiffel (1832–1923), and the Hungarian Feketeházy (1842–1927), which often crossed, and even met in the designing and building of the bridge over the Tisza in the city of Szeged in Hungary, after 1880.

ZOLTÁN FÁY. *Lux in Arcana.* The recent exhibition of the „Secret” Archives of the Vatican in Rome presents some of the most exciting

documents of European history, such as the minutes of the trial of Galileo Galilei, trials of the knights templars, and the resignation of Queen Christina of Sweden – some of them published in facsimile form earlier, but never exhibited before.

LÁSZLÓ PAPP. *New Hungarian Citizens in Connecticut.* Following the Hungarian Parliament's extension of the right to dual citizenship for Hungarians living beyond the country's borders, a citizenship ceremony was held at the New York Hungarian Consulate in March. Many of those receiving Hungarian citizenship were U.S. citizens from Connecticut, where the tradition of a strong Hungarian cultural life continues among the middle classes.

GÁSPÁR GRÓH. *Lies Living With Us.* A meditation on public lies in Hungary in the last 20 years discusses the case of he recently resigned President, Pál Schmitt, who bent before the judgment of a university jury on his 1991 doctoral thesis as plagiarism, and after some insistence on his innocence, performed a dignified act of resignation in Parliament. It is hoped that in this spirit more politicians will follow, so far unrepenting for their publicly revealed lies, thereby opening perhaps a new page of integrity in the history of young new democracy in Hungary.

PÉTER ÁKOS BOD. *Lessons of the Tough Landing of Malév.* Our columnist on the economy examines the unfortunate history of the folding of the national airline in Feruary, which demonstrates many cases of negligence and fatal hesitation. The evergreen theme of the state as a proprietor is invoked – with the lesson that it all depends on the quality of management and on the macroeconomic environment of the moment.

On the cover: Stained glass windows from the Hungarian room of the University of Pennsylvania at Pittsburgh, by Lewis Diera (1956).

E SZÁMUNK SZERZŐI

BOD PÉTER ÁKOS (1951, Szigetvár) közgazdász, egyetemi tanár. 1990–1991-ben gazdasági miniszter, 1991–1994-ben a Magyar Nemzeti Bank elnöke. Jelenleg a Budapesti Corvinus Egyetem tanszékvezetője. F. m.: *A vállalkozó állam a mai tőkés gazdaságban* (1987), *Rendszerváltás Kelet-Közép-Európában* (Leszek Balcerowiczsal, Václav Klauszal, 1997), *Pénz, hatalom, erkölcs*. Tanulmányok a gazdasági rendszerváltás időszakából (1997), *A pénz világa – a világ pénze* (2001), *Gazdaságpolitika* (2002), *Közgazdaságtan* (2006).

CSABA LÁSZLÓ (1954, Budapest) akadémikus, egyetemi tanár (CEU, DE, BCE). Számos közgazdasági magyar és külföldi szaklap szerkesztőbizottsági tagja. F. d.: A külgazdasági minisztérium (1994), a Bezerédj Alapítvány Európáért (2003) és a Magyar Nemzeti Bank Popovics szakmai díja (2004); Akadémiai Kiadó nívódíj (2005); a Corvinus és egy magánalapítvány díja: Crisis Ex Libris-díj (2010-ben). F. m.: *Eastern Europe in the World Economy*. (1990); magyarul: *Kelet-Európa a világ gazdaságában* (1984); *Az összeomlás forгатókönyvei* (1994); *Rendszerváltás a közgazdaságtanban – közgazdaságtan a rendszerváltozásban* (1998); *Economic Mechanism in the GDR and Czechoslovakia: a Comparative Analysis*. (1983); *Three Studies on the CMEA* (with a foreword by K. Pécsi, 1985); *The New Political Economy of Emerging Europe* (2005); *A fölemelkedő Európa* (2006); *Crisis in Economics? Studies in European Political Economy*. (2009); *Helyünk a világban. A magyar külpolitika a 21. században* (Jeszenszky Gézával és Martonyi Jánossal, 2009). Műveinek száma 316, 22 országban jelentek meg. www.csabal.com

ERŐS VILMOS (1960, Bonyhád) PhD., történész, egyetemi kutató, oktató, Debreceni Egyetem. F. m.: *A Szekfű–Mályusz vita* (2000); *Szekfű Gyula: Nép, nemzet, állam* (2002); *Asszimiláció és retorika* (Szabó István: A magyar asszimiláció című tanulmányának rekonstrukciója); *Szabó István: Népiségtörténeti tanulmányok* (2005); Szerk.: *A harmadik út felé* (Szabó István történész cikkekben és dokumentumokban, 2006).

FÁY ZOLTÁN (1966, Baja) könyvtáros, publicista. Az Eötvös Loránd Tudományegyetemen és a Pázmány Péter Hittudományi Főiskolán tanult.

GRANASZTÓI GYÖRGY (1938, Budapest) történész, egyetemi tanár, az ELTE BTK Magyar–francia társadalomtudományi műhely és doktoriskola vezetője, a Teleki László Intézet volt főigazgatója. Charles Simonyi-ösztöndíjas. Szakterülete a társadalomtörténet. Várostarténeti és népesedéstörténeti tanulmányok mellett esszéket is közread a demokratikus átmenet témájában. Habilitált, az MTA doktora. 1990–1994 között az Antall-kormány nagykövete volt a NATO és az Európai Unió mellett, valamint a Belga Királyságban. (2007). F. m.: *Mi történik itt?* (Esszék, 2003).

GRÓH GÁSPÁR (Budapest, 1953) irodalomtörténész, kritikus. A *Magyar Szemle* rovatvezetője. 2007-ben Pethő Sándor-díjat kapott. F. m.: *Egymásért vagyunk.* (Tanulmányok, kritikák, 2000.) *Szabó Dezső: Az elfelejtett arc* (Válogatás és szerkesztés, 2001), *Az elsodort író. In memoriam Szabó Dezső* (Válogatás és szerkesztés, 2002), *Móricz Zsigmond: A magyarság rendeltetése* (Válogatás és szerkesztés, 2004), Cs. *Szabó László. A kis népek hivatása.* (Előszó, válogatás, szerkesztés, 2005), *Nézni a láthatatlant* (Kisesszék, 2005), *Határ.Ok nélkül* (Tanulmányok, kritikák, 2006), *A következmények országa* (2011).

HAAS GYÖRGY (1933, Budapest) 1965-től Bécsben élt emigrációban. Közíróként nyugaton megjelenő folyóiratokban publikált és a Szabad Európa Rádió tudósítója volt. 1990-ben a FKGP külpolitikai tanácsadója lett. 2010-ben 1956-os Emléklapot kapott. 1990 után Magyarországon megjelent könyvei: *Európáért – Beszélgetéseim dr. Habsburg Ottóval* (Tevan Kiadó, 1992); *Egy élet a demokráciáért* (Tevan Kiadó, 1996); *A második Trianon* (Tevan Kiadó, 1995), *Diktatúrák árnyékában.* Tildy Zoltán élete (2000). *A szabadság tábournoka.* Bartha Albert élete (Kairoosz, 2002), *Fénylő csillagok* (2005), *A szeretet apostola volt.* Varga Béla élete (2009), *Balogh páter. A 20. század Fráter Györgye* (2010).

HORVÁTH ISTVÁN (Szentendre, 1973) teológus. Tanulmányait az Esztergomi Hittudományi Főiskolán végezte. Jelenleg Illyés Gyula hagyatékát kutatja.

JESZENSZKY GÉZA (1941, Budapest) történész. 1976 óta a Közgazdasági, mai nevén Budapesti Corvinus Egyetemen tanít a nemzetközi kapcsolatok és a magyar külpolitika témakörében. 1990–1994-ig külügyminiszter, 1994–1998-ban az MDF, illetve az MDNP országgyűlési képviselője, 1998 szeptemberétől 2002 nyaráig washingtoni nagykövet. F. m.: *Az elveszett presztízs.* Magyarország megítélésének megváltozása Nagy-Britanniában, 1894–1918 (1986, 1994), *Post-Communist Europe and Its National/Ethnic Problems* (2005,

2009), *Helyünk a világban*. A magyar külpolitika útja a 21. században (Beszélgetések Csaba Lászlóval és Martonyi Jánossal, 2009).

KUBINSZKY MIHÁLY (1927, Sopron). Építészmérnök, az MTA doktora. Munkahelyei: Állami építőipar (1950–1957), Nyugat-magyarországi Egyetem (1957–1995), itt 1978-tól az Építéstan tanszék-vezető egyetemi tanára. Nyugdíjazását követően Prof. emeritus és dr.h.c. Szakirodalmi munkásságának fő témái a legújabb kori építészettörténet, építészeti kritika, vasúttörténet építészeti vonatkozásai, műemlékvédelem, tájépítészet és Sopron város építészete. Kitüntetései: Ybl Miklós-díj (1992), az MTA Mikó Imre-díja (1998), Széchenyi-díj (2003).

KUN MIKLÓS (1946, Kasin) Széchenyi-díjas történész, egyetemi tanár, Szovjetunió- és Oroszország-szakértő. F. m.: *Útban az anarchizmus felé. Mihail Bakunyin politikai pályaképe és eszmei fejlődése az 1860-as évek közepén* (1982). *1917 – egy év krónikája* (1988). *Buharin* (1988). *Kolcsak admirális vallomásai* (1990). *Nyikoláj Buharin – cselovek i jevo epoha* (1992). *Prágai tavasz – prágai ősz, 1968* (1998). *Restaurált történelem* (1999). *Az ismeretlen Sztálin* (2002). *Oroszország választóúton. A diktatúra természetrajza* (2005). *A kommunizmus fekete könyve* (többekkel, 2000). Kitüntetései: a Magyar Köztársasági Érdemrend Lovagkeresztje (2002), Széchenyi-díj (2011).

PAPP LÁSZLÓ építészmérnök, 1956 óta az USA-ban él. A debreceni Református Kollégium elvégzése után 1955-ben kapta építészmérnöki diplomáját a Műegyetemen. A Lakóépület Tervező Vállalatnál dolgozott, ahol 1956-ban a Forradalmi Tanács elnökévé választották. Az Egyesült Államokban mesterfokozatot nyert, miatt a menekült Magyar Diákszövetség első elnökeként vett részt a szervezet megalapításában. A Műegyetemen DLA oklevelet (Doctor of Liberal Arts) szerzett. Építészeti tervezőirodájából való visszavonulása után Stamford (Connecticut) város fejlesztési igazgatója volt. Számos szakmai kiadvány és amerikai magyar újság munkatársa. A Nyugati Magyar Tudományos Tanács Tanácsadó Testületének tagja.

SOMORJAI ÁDÁM (1952, Esztergom) OSB, pannonhalmi benedés 1974 óta, történelem–német szakos tanár (ELTE, Budapest): római katolikus pap: 1980, az erkölcsteológia doktora Rómában (Alfonsiana Akadémia, Pápai Laterán Egyetem): 1987. A METEM (Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség) munkatársa, a Magyar Egyháztörténeti Vázlatok – REGNUM szerkesztőbizottsági tagja. A Pápai Államtitkárság munkatársa, a Szenttéavatási

Kongregáció konzultora, a S. Anselmo Prímás Apátság levéltárosa. F. k.: a Pro Renovanda Cultura Hungariae Deák Ferenc-díja (megosztva, 2005).

SZMODIS JENŐ (1966, Budapest) jogász, a Miskolci Egyetem Állam- és Jogtudományi Karán végzett 1993-ban. Jogtanácsosként, ügyvédként, valamint a közszolgálatban látott el különböző szakértői, illetve vezetői feladatokat. A hatályos jog, a jogelmélet és a történelemfilozófia tárgykörében több tanulmányt illetve könyvet publikált. PhD értekezését jogbölcseleti témában védte meg.

TÓTH KLÁRA (1953, Nyíregyháza) filmkritikus, publicista. A Duna TV szerkesztője. F. m.: *Don Quijote köpenyében*. Pályakép és dokumentumok B. Nagy Lászlóról (2005); *A láthatatlan ország* (2011).

TÜSKÉS ANNA (Budapest, 1981) művészettörténet–francia szakon végzett az ELTE-n. 2007 óta az MTA BTK Irodalomtudományi Intézet Illyés Gyula Archívumban dolgozik. Kutatási területei: Illyés Gyula és a francia kapcsolat, egyetemtörténet, 13–14. századi itáliai festészet, szobrászat és építészet, Márk Lajos és Nemes Marcell munkássága.

VÁRNAGY ILDIKÓ (1944, Budapest) szobrász, művészeti író, kiállításszervező. Fő díjak: Munkácsy-díj (1991), Ankara Ázsia-Európa-díj (1992. IV. Nemzetközi Ázsia-Európa Biennálé), XIII. Országos Kisplasztikai Biennálé Pécs I. díj (1995). F. m.: *Vizuális játékok* (1979), *Szósobrok* (1997), *Művészeti írások 1973–1999* (2002), *Utazás befelé* (2005).

ZIMÁNYI (szül. **GYÖRGYI**) **MAGDOLNA** (Budapest, 1934) matematikus, informatikus. 1966–1992 a Központi Fizikai Kutatóintézet munkatársa, 1992–2004 a KFKI Részecske- és Magfizikai Kutatóintézet Számítógép Hálózati Központjának vezetője. A Magyar Elektronikus Könyvtárért Egyesület alapító tagja, 2000–2010 között elnökségi tagja. F. m.: Zimányi Magdolna, Kálmán László, Fadgyas Tibor: *A LISP programozási nyelv* (1989), Basics Beatrix, Györgyi Erzsébet, Lindner Magdolna, Zimányi (Györgyi) Magdolna (szerk.): *Művészgenerációk – A Györgyi-Giergl család három évszázada* (Kiállítási katalógus, 2007). Díjak: Neumann-díj, Hungarnet-díj, Neumann Társaság életműdíja, Prométheusz-érem.

1870

1871

1872

1873

1874

1875

1876

1877

1878

1879

1880

1881

1882

1883

1884

1885

1886

1887

A szerkesztőség címe:
1067 Budapest, Eötvös u. 24.
Postacím: 1399 Bp., Pf. 653.
Tel./fax: 311-6477, 472-0318

Kiadja:
a Magyar Szemle Alapítvány
A Magyar Szemle Alapítvány
adószáma: 18055067-2-42

Felelős kiadó:
DR. GRANASZTÓI GYÖRGY

Főszerkesztő:
KODOLÁNYI GYULA

Tipográfiai terv:
BANGA FERENC

Műszaki szerkesztés és nyomda
DOMBI VIKTÓRIA

SÉD NYOMDA KFT., Szekszárd
Felelős vezető: KATONA SZILVIA

ISSN 1216-6235

Előfizetésben terjeszti
a Magyar Posta Zrt. Hírlap
Üzletága

1088 Budapest, Orczy tér 1.
Előfizethető valamennyi postán,
kézbesítőknél, e-mailen:
hirlapelofizetes@posta.hu

Előfizetési díj Magyarországon:
Egy évre 4680 Ft

A Magyar Szemle számlaszáma:
11707024-20332033

Lapunk külföldre megrendelhető:
daneh@posta.hu
Tengerentúlra

hajóval fél évre: 14 000 Ft,
légi postán: 16 000 Ft;
Európába: 13 000 Ft,
elsőbbséggel: 15 000 Ft.

Külföldön a befizetés időpontjában
érvényes árfolyamon
ennek megfelelő valuta.

Lapunk megvásárolható
a hírlapárusoknál
Budapesten és az ország
nagyvárosaiban, és a Magyar
Szemle könyvekkel együtt az
alábbi könyvesboltokban:

A Rákóczi úti
FÓKUSZ KÖNYVÁRUHÁZ-ban
és a LÍRA KÖNYV Zrt. budapesti
és vidéki boltjaiban.

Könyveink az
ALEXANDRA hálózatában,
Budapesten és vidéken;
továbbá kaphatók:

BENCÉS KÖNYVESBOLT
(V., Ferenciek tere 5.);

GONDOLAT KIADÓI KÖR
KÖNYVESBOLT
(V., Károlyi M. u. 16.);

ÍRÓK BOLTJA
(VI., Andrássy út 45.);

KÓDEX KÖNYVÁRUHÁZ
(V., Honvéd u. 5.);

LITEA KÖNYVESBOLT
(I., Hess András tér 4.);

PÁRBESZÉD KÖNYVESBOLT
(VIII., Horánszky u. 8.);

PÜSKI KÖNYVESHÁZ
(I., Krisztina krt. 26.);

TELEKI TÉKA
(VIII., Bródy Sándor u. 46.).

*

A „meg nem rendelt” kéziratokra
megpróbálunk válaszolni,
és igyekszünk azokat megőrizni.
Ha nem sikerülne, szíves elnézésüket
kérvük. A szerk.

VOLUME III., NO. 3.

BUDAPEST

MAY 2012

HUNGARIAN R E V I E W

A bi-monthly journal from Central Europe

GEORGE JONAS: Excerpt from *Me, A Novel* • CHANTAL DELSOL: Historical Forgiveness • MÁRIA SCHMIDT On the Anniversary of the House of Terror Museum • GÉZA JESZENSZKY: Doomsday in Hungary? • GÉZA ENTZ: Antall and Adenauer • GYÖRGY VARGA: A Memoir of Václav Havel • EMÖKE TARI SOLYMOSI: Lajtha, Höllering, and T. S. Eliot • DONALD WESLING: Poems of Hungary • NICK THORPE: Restoring the Danube in Austria and Germany

Antall Józsefet a határon túli magyarság örökre a szívébe zárta emlékezetes, 1990. június 2-án, az MDF III. országos gyűlésén elhangzott, még itthon is annyiszor félreértett vagy szándékosan félremagyarázott kijelentésével: „Törvényes értelemben, a magyar közjog alapján minden magyar állampolgárnak, ennek a tízmilliós országnak a kormányfőjeként – lélekben, érzésben tizenötmillió magyar miniszterelnöke kívánok lenni.” Vajon túllépett-e ezzel a magyar alkotmányba az 1989-es kerekasztal-tárgyalások eredményeként (nem kis mértékben éppen Antall szorgalmazására) beillesztett felelősségvállalás elvén („a Magyar Köztársaság felelősséget érez a határain kívül élő magyarok sorsáért”)? Nem, e mondat csak eme elv megerősítését és gyakorlattá tételét ígérte. Jóval kisebb feltűnést keltve a gondolat benne volt a fent idézett kormányprogramban is.

JESZENSZKY GÉZA: Antall, a külpolitikus

9771216623000 12006